

**ВІКТОРІЯ ТЕЛЬВАК
ВІТАЛІЙ ТЕЛЬВАК**

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ЯК ДОСЛІДНИК
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

**Київ – Дрогобич
2005**

**УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

**Вікторія Тельвак
Віталій Тельвак**

**Михайло Грушевський
як дослідник української історіографії**

**Київ – Дрогобич
2005**

УДК 930.1 (092) (477)
ББК 63. 3 (4 УКР) 6-8
Т 31

Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – Київ-Дрогобич, 2005. – 334 с.

Монографія присвячена дослідженню історіографічної творчості М.Грушевського у контексті стану української історичної науки кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. Простежено формування його історіографічної моделі. Проаналізовано теоретичні проблеми історії історичної науки у працях М.Грушевського. Вивчено погляди вченого на донаукову добу вітчизняної історіографії, проаналізовано його студії над визначними її пам'ятками. Виявлено характерні ознаки біоісторіографічного підходу М.Грушевського, простежено його реалізацію на прикладі дослідження вченим спадщини істориків ХІХ – початку ХХ ст. Визначено шляхи використання історіографічного доробку М.Грушевського сучасною українською історичною наукою.

Для істориків, грушевськознавців, широкого кола читачів.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства,
(протокол № 1 від 05.01.2005)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Ірина Матяш,
доктор історичних наук, професор Віталій Масненко,
кандидат історичних наук, доцент Василь Педич

ISBN 966-8260-51-1

© Тельвак Вікторія,
Тельвак Віталій, 2005

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Історіографія та джерела	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	40
Розділ 2. Становлення Михайла Грушевського як дослідника української історіографії	54
Розділ 3. Теоретичні проблеми історіографії у працях Михайла Грушевського	87
3.1. Термін “історіографія” та предмет історії історичної науки у спадщині М.Грушевського	89
3.2. М.Грушевський про методологічні засади концепції української історіографії	110
3.3. Проблема періодизації українського історіографічного процесу та характеристика основних його етапів у працях М.Грушевського	127
Розділ 4. Михайло Грушевський про донаукову добу української історіографії	145
4.1. Українське літописання XI – першої половини XVII століть у працях М.Грушевського	146
4.2. Дослідження М.Грушевським вітчизняної історичної думки кінця XVII – XVIII століть	170
Розділ 5. Персоналогічний підхід та його реалізація в історіографічній творчості Михайла Грушевського	195
5.1. Українські історики та становлення вітчизняної історичної науки у 20 – 60-х роках XIX ст. у працях М.Грушевського	196

5.2. Розбудова вітчизняними істориками останньої третини XIX ст. національної концепції історії у спадщині М.Грушевського	210
5.3. М.Грушевський про українську історичну науку та істориків першої третини XX ст.	247
Висновки	273
Бібліографія	283

ВСТУП

Вивчення історії розвитку історичної думки дозволяє визначити коло питань, яких торкалися вчені минулого, відновити істинне значення теорій та схем, котрі впливали на розвиток науки, окреслити проблеми, досі не розв'язані або розв'язані частково. Це завдання неодноразово ставилось їм, до певної міри, вирішувалось дослідниками XVIII-XIX століть. Саме в XIX ст. розвиток знань призвів до становлення історіографії як самостійної наукової та навчальної дисципліни. Так, перші спроби узагальнити результати попереднього розвитку української історіографії, визначити його особливості, представити у вигляді цілісного процесу були здійснені М.Максимовичем, О.Лазаревським, М.Драгомановим. Проте, на тлі процесів інституціоналізації та професіоналізації вітчизняної історіографії, що припали на початок XX ст., найбільш яскравим і масштабним явищем були результати діяльності Михайла Грушевського (1866-1934) як дослідника української історичної думки. Загальновизнано, що вчений чимало зробив для ідейного та організаційного становлення української історичної науки, розробки та популяризації національної концепції української історії та історіографії, розвитку зв'язків між українськими та європейськими науковцями. У своїх працях він створив масштабну картину зародження, розвитку та зникнення теорій і систем, що визначали працю над українською історією від доби середньовіччя до 1920-х років. М.Грушевський не лише відтворив конкретні явища історичної думки, але й спромігся відповісти на низку теоретико-методологічних питань історіографії. За хронологічним охопленням і за тематикою, праці дослідника постають унікальним явищем вітчизняної історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. Ця обставина, разом із досить широким розповсюдженням та популярністю (іноді – жорсткою критикою) його історіографічних творів, обумовила визнання доробку вченого за життя та достатньо прискіпливу увагу в наступні роки. Незважаючи на це, погляди М.Грушевського на історію української історичної думки не можуть бути визнані достатньо вивченими. Вихід із цієї ситуації бачиться у залученні більш широкого комплексу історіографічних та інших джерел, у знятті механічного поділу наукової

творчості М.Грушевського на до- та післяреволюційну, в подоланні низки факторів позанаукового характеру.

Увага до історіографічних поглядів М.Грушевського дозволить краще зрозуміти багатство і різноплановість інтелектуальної спадщини вченого та цілком узгіднюється із сучасною тенденцією до персоналізації предмету історії¹. “Важливе місце в інтелектуальній історії, – пише сучасна російська дослідниця Л.Рєпіна, – займає інтенсивний мікроаналіз, чи то аналіз конкретного тексту або ситуації, окремої творчої особистості або міжособистісних відносин в інтелектуальному середовищі. Персоналізований, або біографічний, підхід є традиційно пріоритетним в історії думки та науки. ... Йдеться, таким чином, про суміщення традицій соціально-інтелектуальної та персональної історії в особливому предметному полі, яке можна умовно визначити як “історія історіографії у людському вимірі”². Зауважимо, що персонологічні (персональні) або біоісторіографічні праці мають свої видові особливості. Подібні дослідження пов’язані зі специфічним колом історіографічних джерел, що дозволяють дослідити багато важливих аспектів, таких, як вплив епохи та оточення історика на його творчість, визначення унікальності його особистого внеску в розвиток науки, стилю мислення, еволюції світогляду тощо. Велике значення в подібних дослідженнях має вивчення впливу творчості історика на сучасників і нащадків: сприйняття його ідей, їх трансформація та розвиток, використання матеріалів досліджень ученого при розробці тієї чи іншої проблеми. Таким чином, вивчення творчості, поглядів конкретного історика-дослідника є важливою складовою частиною реконструкції загального процесу розвитку історичної науки.

Об’єктом нашого дослідження обрано процес історіографічної творчості М.Грушевського у контексті стану української історичної науки

¹ Див. напр.: Рєпіна Л.П. Историческая биография и “новая биографическая история” // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5. Специальный выпуск: Историческая биография и персональная история. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 5-12; Рєпіна Л.П. “Персональная история”: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 2. – М.: РГГУ, 1999. – С. 76-100.

² Рєпіна Л.П. Текст и контекст в интеллектуальной истории // Сотворение истории. Человек – память – текст: Цикл лекций / Ин-т “Открытое о-во”. Фонд содействия, Казан. гос. ун-т; Науч. ред. Л.П. Рєпіна; Отв. ред. Е.А. Вишленкова. – Казань: Мастер Лайн, 2001. – С. 312-313.

кіncia XIX – першої третини XX століття. Предмет вивчення становить історіографічна спадщина М.Грушевського, ядро якої складає концепція історії української національно-історичної думки.

Хронологічні межі дослідження визначені двома рівнями. Перший зумовлений роками наукової діяльності М.Грушевського. Тут нижня хронологічна межа (1881 р. – початок навчання у гімназії) обумовлена тим, що в цей час розпочалося формування поглядів М.Грушевського на вплив ідей в історії людства. Верхня – датується трагічною смертю вченого в 1934 р.; тоді ж були опубліковані останні оригінальні історіографічні праці вченого, що містять низку цікавих інтерпретацій видатних явищ української історичної думки XVII-XIX ст. Другий рівень пов'язаний із хронологічними рамками формування джерельної та історіографічної бази праці (кінець XIX – початок XXI ст.).

Мета дослідження полягає в тому, щоби виявити обставини історіографічної діяльності М.Грушевського, розглянути її результати, що знайшли відображення в системі поглядів вченого на генезу та розвиток української історичної думки. Передусім, слід здійснити реконструкцію та аналіз його концепції української історіографії, теоретико-методологічних аспектів історико-наукового аналізу, оцінок окремих епох української історичної думки та вітчизняних істориків у контексті стану історичної науки кінця XIX – XX ст.

Дослідження життєвого шляху та спадщини вчених, які заклали підвалини для розвитку національної історіографії певної доби, завжди займало чільне місце в історії науки. Воно зумовлено низкою чинників з огляду як на ієрархічну складність проблематики історіографічних досліджень, так і на важливість її розробки для відтворення спонукальних мотивів творчості та громадської діяльності, соціокультурного середовища, особливості світосприйняття тогочасної епохи визначними особистостями, а загалом – для реконструкції причинно-наслідкових зв'язків різних рівнів з обсягу широкої дослідницької проблематики. Тому методологічну основу роботи, як і більшості біоісторіографічних досліджень, становить міждисциплінарний підхід, пов'язаний із такими категоріями, як психологія науки, філософія науки, соціальні функції науки тощо. Російські дослідники В.Карцев і М.Ярошевський визнають необхідність застосування так званого принципу трьохаспектності дослідження, коли його побудова відбувається в системі трьох основних

координат: логіко-науковій, особистісно-психологічній і соціально-психологічній³. Саме це поєднання дає можливість створити найповнішу картину в історіографічному дослідженні.

Важливим також, на нашу думку, видається “ввести” історико-наукові міркування М.Грушевського в широкий інтелектуальний, насамперед, історіографічний, контекст кінця XIX – початку ХХІ століття. Адже провідною тенденцією сучасного наукознавства є зміна інтерналістського підходу більш широким контекстуальним, котрий співвідносить науку із сучасним їй суспільством. Як зауважив Г.Іггерс: “Ми не можемо зрозуміти текст без розуміння контексту, з якого він виріс”⁴. Це пояснюється тим, що в наш час принциповим стає врахування взаємодії, яка існує між рухом ідей та їхнім історичним “середовищем перебування”, тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких ідеї породжуються, розповсюджуються, викривляються, модифікуються, розвиваються. У такому контексті мова може йти про реалізацію проекту “нової культурно-інтелектуальної історії”, яка бачить своє головне завдання у дослідженні інтелектуальної діяльності та процесів у галузі гуманітарного, соціального та природничого знання у широкій історико-культурній перспективі, і, ширше, розгляд усіх інтелектуальних процесів минулого в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. Все інтенсивніше в дослідження з інтелектуальної історії заглиблюється культурологічний дискурс⁵.

Методами дослідження є інтерпретація загальнонаукових принципів – історичного та логічного – за матеріалами історіографічної спадщини М.Грушевського. Ми надали перевагу логічному аналізу,

³ Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. – М.: Наука, 1984. – С. 13; Ярошевский М.Г. Трехаспектность науки и проблемы научной школы // Социально-психологические проблемы науки: Ученый и научный коллектив. – М.: Наука, 1973. – С. 174.

⁴ Іггерс Г.Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта // Одиссей: Человек в истории. 2001. – М., 2001. – С. 147.

⁵ Див. напр.: Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории, 1996. – М., 1996. – С.25-28; Зверева Г.И. Понятие новизны в “новой интеллектуальной истории” // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – М., 2001. – Вып. 4. – С. 45-54; Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: Проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей, 1996. – М., 1996. – С. 11-24.

пошуку витоків і закономірностей становлення історіографічних поглядів ученого, осмисленню особливостей предмету методології та соціальних функцій історіографії у працях дослідника. Використано також спеціальні методи історичного дослідження – класифікаційний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. Важливими в роботі стали методи реконструкції та моделювання, створення ідеального типу історіографічних схем⁶. Врахована існуюча традиція щодо історіографічного вивчення наукової діяльності та творчого доробку окремих українських істориків і мислителів, особливо останні праці з даної проблеми.

У процесі роботи важливу роль відіграв біографічний метод, що дозволяє персоніфікувати розвиток історичної думки, простежити життєвий і творчий шлях кожного історика, окреслити його внесок у примноження знань. Цей метод застерігає від механічного описування життя історика, орієнтуючи на з'ясування його співвідношення з суспільними процесами, аналіз структури всього життєвого шляху, виявлення найбільш характерних рис цілого покоління інтелектуалів певної епохи. Він спрямовує дослідницьку увагу, передусім, на джерела особового походження: автобіографії, щоденники, листи, спогади, що відкриває реальну можливість реконструювати життєвий шлях і внутрішній світ як окремого історика, так і певного наукового осередку, встановити тип ученого як особистості, виявити визначальні причинно-наслідкові зв'язки в соціокультурному і науковому середовищі. Біографічний метод передбачає три процедурні стадії дослідження: перша – емпірична, яка ґрунтується на історичних методах дослідження; друга – аналіз життя та діяльності, психічного складу особистості, інтерпретація фактів на підставі історичної та психологічної реконструкції; третя – репрезентація особи, її поглядів у сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки, вчинків, творчості⁷. Застосування цього методу є особливо плідним у студіях, спроектованих на царину історії ідей і, зокрема, вивчення історіографічної думки.

⁶ Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990; Ионин Л. Макс Вебер // Современная западная философия. Словарь. – М., 1991. С. 55-58.

⁷ Чишко В. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис... д-ра істор. наук: 07.00.06/НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства. – К., 1997. – С.42-44.

Монографія складається з п'яти частин. У першій проаналізовано історіографічну традицію дослідження історико-наукових поглядів М.Грушевського та наводиться авторське бачення структури джерельної бази праці. Друга присвячена вивченню складного процесу становлення М.Грушевського як дослідника української історіографії, початки якого сягають гімназійних часів, а свого завершення набуває в Київському університеті. У третій обговорено широкий спектр теоретико-методологічних аспектів історіографічного пошуку вченого – розуміння ним спеціальної термінології та бачення предмету історико-наукового дослідження, його теоретико-методологічних засад, а також різноманітних варіантів періодизації українського інтелектуального процесу. Четверта містить аналіз надзвичайно насичених роздумів М.Грушевського про українську історичну думку та її найвидатніші пам'ятки XI-XVIII століть. У п'ятій розглянуто особливості біоісторіографічного підходу дослідника на прикладі створених ним інтелектуальних біографій українських істориків XIX – початку XX ст.

В основу монографії покладено текст дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, захищеної Вікторією Тельвак у березні 2004 р. в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства. Порівняно із текстом дисертації, зміст монографії збагатився додатковим розділом про становлення історіографічних поглядів М.Грушевського, написаним у співавторстві з Віталієм Тельваком. Також авторами значно розширено проблематику та зміст решти розділів, передусім, в аспектах вивчення історіографії проблеми та аналізу теоретико-методологічної складової історіографічних поглядів видатного історика.

Сподіваємося, що ця праця стане ще одним кроком на шляху до створення узагальнюючої інтелектуальної біографії Михайла Грушевського.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Виокремленню самостійної проблеми вивчення історіографічної спадщини М.Грушевського передував період попереднього накопичення відповідної інформації та розробки окремих аспектів у літературі. Проте на сьогодні немає жодної узагальнюючої праці з комплексним дослідженням історико-наукової моделі М.Грушевського, де б аналізувалось як бачення вченим теоретико-методологічних аспектів історіографічного дослідження, так і його погляди на окремі періоди нашої Клію та її головних представників. Це, однак, не означає, що проблема взагалі не була досліджуваною.

В історіографії нашої проблеми ми умовно виокремлюємо три періоди, що, в основному, збігаються із загальною періодизацією грушевськознавчих досліджень⁸. Перший період охоплює роки від кінця ХІХ ст. до смерті історика в 1934 р. У цей час історіографічні погляди вченого аналізуються рецензентами його праць, опонентами, колегами, учнями. Особливістю тогочасної рефлексії є її двобічність та відкритість – М.Грушевський відповідав критикам його історико-наукових поглядів, коректуючи та удосконалюючи власні історіографічні прийоми. Другий період – 1935-1989 роки – найбільш тривалий. У той час наукове та об'єктивне вивчення історіографічної творчості М.Грушевського зосереджується в діаспорних українознавчих центрах. Ця доба позначена становленням і стрімким розвитком грушевськознавчих студій. Ці студії набули систематичності із запровадженням нової українознавчої дисципліни – наукового грушевськознавства та заснуванням у США Українського Історичного

⁸ Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // Український історик (далі – УІ). – 1996. – № 1-4. – С.19-32.

Товариства та його друкованого органу – журналу “Український історик”. Серед надбань цього періоду відзначимо перші спеціальні дослідження історіографічної моделі вченого, передусім, його персоналогічних поглядів. Розгляд лише друкованих творів, неможливість аналізу “індивідуальних” текстів, архівних матеріалів – одна з помітних рис цього періоду грушевськознавства. Тоді ж у радянській історіографії розгорілася найбільш огульна критика історіографічної спадщини М.Грушевського. Останній період – сучасний – 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. Студії над історико-науковою концепцією вченого набувають особливої популярності та актуальності в наш час у зв’язку із загальним відродженням вітчизняної історіографічної традиції, необхідності переоцінки творчої спадщини видатних діячів нашої Клію. Безумовною перевагою сучасного етапу грушевськознавства є значне розширення джерельної бази, застосування нових дослідницьких технологій. Це дало поштовх до створення оригінальних, хоча й не завжди беззаперечних інтерпретацій історіографічної спадщини видатного вченого.

Всі праці, що стосуються нашої проблеми, можна класифікувати наступним чином: 1) прижиттєві рецензії на твори дослідника; 2) фрагменти узагальнюючих праць або лекційних курсів з історії української історичної науки, в яких присутній аналіз історіографічного доробку М.Грушевського; 3) спеціальні праці, присвячені дослідженню творчості М.Грушевського-історіографа; 4) історичні праці різноманітної тематики, в яких досліджувались окремі аспекти проблеми, а також є покликання на його історіографічні праці; 5) біографічні статті у словниках і довідникових виданнях.

Перша спроба аналізу історико-наукової складової творчості М.Грушевського належить рецензентам його праць, передусім, “Історії України-Руси” та “Історії української літератури”. Критики відзначали ґрунтовність історіографічних екскурсів ученого, важливість розробки ним ряду фундаментальних проблем становлення вітчизняної Клію, авторитетність його гіпотез і поважність їхньої аргументації. Прикладом можуть слугувати відгуки наукової громадськості на перші томи видання. Так, у низці своїх рецензій В.Доманицький звертав увагу на потужну історико-наукову складову праць львівського професора, вважаючи деякі історіографічні екскурси в його “Історії”, передусім, стосовно

даньоруської історичної думки, унікальними для вітчизняної науки⁹. На думку рецензента, самостійну історіографічну вагу мають також примітки та критичні відступи М.Грушевського. “Праця п. Грушевського, – писав він, – це ...історична енциклопедія, де читач знаходить усі необхідні вказівки з літератури предмету у другій частині, у примітках, та без будь-яких труднощів має можливість користуватися нею для спеціальних цілей. Ця обставина, особливо важлива для наукових цілей, ще більше підносить вагу твору”. В іншому місці він додає: “І Примітки”, що містять у собі необхідні бібліографічні примітки, це не лише голий перелік джерел і праць, а разом із тим і глибока критична оцінка їх”¹⁰. Подібну характеристику історіографічних відступів в “Історії України-Руси” спостерігаємо у рецензіях інших учених на різні томи праці. Д.Дорошенко, наприклад, звернув увагу на факт формування М.Грушевським проблемної історіографії початків козаччини¹¹. М.Залізник у своїй рецензії писав про однобічність польської історіографії у висвітленні економічного, культурного та національного життя на Україні в XIV-XVII ст. і про нерозвиненість українських студій стосовно цих питань. “Заповненню сеї прогалини, такої прикрої для нас, присвятив проф. Михайло Грушевський дуже велику частину своєї наукової праці”, – резюмує він¹². Навіть останні томи “Історії”, незважаючи на свій джерельний і наративний характер, вважали рецензенти, не втратили помітної історіографічної складової. “Як і раніше в своїй праці по історії України, – зауважив С.Наріжний, – М.Грушевський і в IX т. згадує й принагідно розправляєтсья або використовує всі раніші наукові публікації, що стосуються його теми”¹³.

Попри конкретно-історіографічні проблеми, об’єктом уваги рецензентів слугували також теоретико-методологічні аспекти історико-

⁹ Доманицький В. Рец. на: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Львів, 1898-1900 рр. Томи I, II, III // Київська Старовина. – 1902. – Т. LXXIX. – Декабрь. – С. 192.

¹⁰ Доманицький В. Рец. на: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том IV. Львів, 1903 // Київська Старовина. – 1903. – Т. LXXXIII. – Декабрь. – С. 163, 170.

¹¹ Дорошенко Д. Рец. на: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 1. Київ-Львів, 1913 // ЛНВ. – 1913. – Т. LXIV. – С. 375.

¹² Залізник М. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. К.-Львів, 1904 // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 583.

¹³ Наріжний С. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Тому дев’ятого перша половина. К.: ДВУ, 1928 // ЛНВ. – 1931. – Т. CVII. – С. 1031.

наукових студій ученого. Вони відзначали об'єктивність і критичність праць останнього, комплексність у вивченні матеріалу, соціологічний підхід до історіографічних та літературних явищ. “Сила-ж Грушевського в його критичній методі”, – стверджував М.Василенко у рецензії на черговий том “Історії України-Руси”¹⁴. Подібну характеристику наводив М.Марковський у рецензії на IV том “Історії української літератури”: “В працях М.С.Грушевського завжди є той соціологічний підхід, який тільки і являється єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлити літературні явища”¹⁵.

Висока оцінка історіографічної складової наукових творів М.Грушевського, наведена у рецензіях на його праці, вплинула на перші дослідження творчості вченого. Так, наприклад, у своєму короткому нарисі розвитку вітчизняної історичної науки В.Біднов дуже високо оцінив історіографічні роздуми М.Грушевського, розкидані по різноманітним працям, передусім, у великій “Історії” вченого. Показовою у цьому плані є характеристика ним першого тому “Історії України-Руси”. Він писав: “Перший том надзвичайно інтересний і важний; він дає повний огляд і відповідну критичну оцінку всього того, що в цій області було зроблено до Грушевського. Коштовними з наукового погляду являються й ті численні примітки в кінці книги, що дають багаті історичні і особливо історично-бібліографічні відомості; завдяки їм, читачеві легко здобути мало не всю (на рідних мовах) літературу по окремих історичних питаннях. Крім приміток, дуже інтересні й ті два екскурси, що додано до першого тому – це “найдавніший літопис” та “норманська теорія”¹⁶. Цікавим є порівняльно-історіографічне зауваження В.Біднова стосовно новаторського характеру історіографічних екскурсів у працях М.Грушевського, що, на думку дослідника, вигідно відрізняє їх від творів російських істориків, передусім, С.Соловйова.

Перші спеціальні рефлексії над історіографічними поглядами М.Грушевського знаходимо в рецензіях на його історіографічні публікації.

¹⁴ Василенко М. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. К.-Відень, 1922 // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.158.

¹⁵ Марковський М. Рец. на: Мих Грушевський, Історія української літератури, т. IV, 1925 // Україна. – 1926. – № 1. – С. 145.

¹⁶ Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. – С. 56-57.

Особливий резонанс викликала російськомовна стаття вченого “Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Критики відзначали новаторство та оригінальність історіографічного підходу М.Грушевського, ґрунтовність і глибину дослідження. “Блискучий виклад і широке освітлення, в яким відомі факти набувають ніби нового життя, – зазначалося в одній із рецензій, – надають цій статті проф. Грушевського самостійну наукову вартість”¹⁷. Подібні оцінки спостерігаємо й у рецензіях на інші спеціальні історіографічні статті дослідника¹⁸.

Сучасники відзначали також важливість проблемної історіографії у працях М.Грушевського. Наприклад, дослідник творчості вченого, його учень В.Герасимчук, у ювілейній статті “Михайло Грушевський як історіограф України”, характеризуючи провідні риси наукової моделі вчителя, відзначав важливість і фундаментальність історіографічних екскурсів вченого на сторінках “Історії України-Руси”. Він писав: “Що більше – і за се належить ся авторови особлива вдячність, – на кінці кожного тому подані примітки, в яких автор подає найдокладніший бібліографічний реєстр і критичний огляд порозкиданої по всіх усяодах історичної літератури до поодиноких важніших питань з історії”¹⁹. Спеціалізуючись у галузі вивчення історії козащини, В.Герасимчук досить високо оцінив праці свого вчителя над цим періодом вітчизняної минувшини. Він повністю солідаризується з його оцінками доробку попередніх дослідників українського козацтва²⁰.

У цей же період з’являються перші спроби спеціального аналізу

¹⁷ П.С. Рец. на: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под. ред. проф. Волкова, проф. Грушевскаго. Т. I, Спб. 1914 // Український науковий збірник. – М., 1915. – С. 103-104.

¹⁸ Див. напр.: Turska H. Gruśewskij M.S. O tak nazywajemoj “Lwowskoj letopisi” i ee predpolagajemom avtore // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1933. – Т. I. – С. 188-189; Н.Т.: Gruśewskij M.S. Samowidec Ruiny I ego pozniejsze otrażenia // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1936. – Т. II. – С. 300-301; Z. B.-S.: Gruśewskij M.S. Ob ukraïnskoj istoriografii XVIII veka neskolko soobraženij // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1938. – Т. III. – С. 406.

¹⁹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 10.

²⁰ Там само. – С. 24-25.

історико-наукової візії М.Грушевського на сторінках нарисів української історіографії Д.Багалія та Д.Дорошенка. Д.Багалій у своїх численних працях відзначав специфіку вітчизняного історико-наукового дискурсу, що полягала у малочисельності спеціальних наукових студій, натомість, була представлена багатьма історіографічними екскурсами у загальних синтезах вітчизняної минувшини. Така традиція, на його думку, була закладена В.Антоновичем і знайшла продовження у працях його учнів. “Я певен, – зазначав він, – що всі, хто викладав і викладає українську історію по вищих школах, викладали також і українську історіографію”²¹. Передусім, Д.Багалій відзначає ґрунтовність історіографічних студій М.Грушевського, охоплення ними практично всіх періодів еволюції вітчизняної історичної думки. У своїх історіографічних нарисах дослідник завжди покликається на відповідні праці вченого, наводить його тези як визначальні для розуміння тієї чи іншої наукової проблеми. Наприклад, вивчаючи давню українську історіографію, Д.Багалій окреме місце приділяє аналізу поглядів М.Грушевського, характеризуючи їх як надзвичайно авторитетні та відправні у розумінні історичної концептуальності, хронології й типології літописів. Як ілюстрацію, наведемо характерне висловлювання Д.Багалія стосовно статті видатного вченого “Хронологія подій Галицько-Волинської літописи”. “Це дуже цінна розвідка, – писав він, – і вона, оскільки це було можливо, вичерпуюче вирішує питання”²². З подібними оцінками стикаємося також при розгляді дослідником й інших історіографічних праць М.Грушевського, присвячених різним періодам вітчизняної історичної думки аж до початку ХХ ст.²³ Д.Багалій уперше серед дослідників помітив, що особливе місце серед історіографічних творів вченого належить його критичним публікаціям – рецензіям, оглядам, відгукам. Він зазначав: “Не було, здається, такої нової книжки, розвідки, а то навіть і часопису, а то иноді й окремої статті про історію України й близької до неї дисципліни різними європейськими мовами, щоб на них не відгукнувся М.С.Грушевський”²⁴. Саме у цих, невеликих за обсягом публікаціях,

²¹ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 58.

²² Там само. – С. 97.

²³ Див. напр.: Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – С. 112, 253.

²⁴ Там само. – С. 286.

наголошував дослідник, фіксувалися перші ознаки якісних змін в українській історіографії, проводився ретельний аналіз актуального стану українознавчої літератури. Взагалі, Д.Багалій відзначав у М.Грушевського “великий нахил до критики, критичної оцінки джерел і розвідок”, розуміння ним важливості організаційних заходів навколо створення наукової періодики, на сторінках якої могла би відбуватися повноцінна полеміка стосовно ключових проблем історії України. Для прикладу він наводить кількісні порівняння рецензійних відділів редактованих ученим видань із іншими структурними елементами часописів, передусім, “Записок НТШ” та “України”. Дослідник слушно зауважив, що така прискіплива увага М.Грушевського до рецензійної справи була зумовлена зародковим станом професійної вітчизняної історіографії, сильними впливами на неї романтичних тенденцій та необхідністю боротьби з ними. У своїх нарисах Д.Багалій торкається також теоретико-методологічних підстав історіографічної моделі М.Грушевського. На його думку, на відміну від праць деяких російських історіографів (Д.Багалій називає М.Кояловича), провідною рисою роздумів українського вченого були об’єктивність і критичність²⁵. Відзначає він також новаторство історіографічного методу М.Грушевського – застосування ним соціально-психологічного підходу у вивченні творчості видатних представників української Клію²⁶. У пізніх історіографічних творах Д.Багалія, написаних наприкінці 20-х років, солідаризація з історико-науковими поглядами М.Грушевського поступово змінюється всезростаючою полемічністю на ідеологічному марксистсько-ленінському ґрунті²⁷. Така ситуація, безперечно, була викликана жорсткими умовами боротьби з “буржуазним націоналізмом” і його проявами у працях М.Грушевського та його школи. Незважаючи на цей негативний “останній акорд”, зазначимо, що саме праці Д.Багалія поклали початок розуміння М.Грушевського як спостережливого дослідника вітчизняної історіографії, у працях якого було закладено традицію вивчення багатьох проблем розвитку нашої Клію.

Досить подібно до тез Д.Багалія, хоча й не так ґрунтовно, історіографічну спадщину М.Грушевського оцінював Д.Дорошенко. Він

²⁵ Там само. – С. 251.

²⁶ Там само. – С. 443, 454.

²⁷ Див. напр.: Там само. – С. 439, 449-450.

зауважив, що синтетичний огляд ученим української історичної думки, здійснений у російськомовному нарисі “Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства”, фактично, є першою спробою узагальнення здобутків нашої Клію з позицій модерного етапу її становлення. Також дуже високо дослідник оцінив історіографічні екскурси М.Грушевського в його “Історії України-Руси”²⁸. У своєму “Огляді” Д.Дорошенко, вивчаючи різні періоди еволюції вітчизняної історіографії, завжди докладно зупиняється на баченні вченим тієї чи іншої наукової проблеми, називаючи його розробки надзвичайно фундаментальними та авторитетними. Так, досліджуючи давньоруську історіографію, він писав: “Цінні причинки до в'яснення питань про літописи дав М.Грушевський в своїй статті “Нестор і літопис” ... і в екскурсі про “Найдавнішу літопись” при 1-м томі “Історії України-Руси”²⁹. При розгляді Д.Дорошенком інших історіографічних періодів та феноменів, тези М.Грушевського також визнаються відправними для подальших роздумів³⁰. Дуже високо оцінював Д.Дорошенко теоретичний аспект історіографічних студій М.Грушевського – запровадження ним до широкого наукового вжитку самобутньої схеми політичного та культурного розвитку українського народу³¹. Саме за цією схемою дослідник веде виклад матеріалу у своїй синтетичній праці. Поряд із високою оцінкою історіографічної спадщини М.Грушевського, на сторінках “Огляду” знаходимо також полемічні зауваження Д.Дорошенка стосовно деяких історико-наукових тез видатного вченого. Так, він не погодився із баченням М.Грушевським української історіографії початків доби національного відродження як суто антикварної. “Але треба вчитатись, – писав він, – в сліди умової роботи цих “антикваріїв”, в їх листи, котрими вони обмінювалися між собою, в їх праці, що здебільшого залишалися в рукописах, – щоб побачити, що це було щось більше за простий антикварний інтерес”³². Зауважимо, що сучасна історіографія інтерпретує дану добу в термінах і тезах подібних до праць М.Грушевського. Так, І Колесник, досліджуючи дану проблему пише:

²⁸ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 6.

²⁹ Там само. – С. 8.

³⁰ Там само. – С. 11, 42, 111, 131, 133, 144, 145.

³¹ Там само. – С. 187.

³² Там само. – С. 45

Надмірна ідеологізація українського історіографічного процесу вважала Д.Дорошенкові усвідомити той факт, що українська історіографія знаходилась у руслі загальних історіографічних тенденцій свого часу³³. Проблеми вивчення історіографічної творчості М.Грушевського, порушені Д.Дорошенком у його першому нарисі, були продовжені вченим у наступному періоді грушевськознавства. Загалом, традиція позитивної інтерпретації історіографічної спадщини вченого з позицій державницької історіософії, закладена Д.Дорошенком у його "Огляді", на відміну від неоднозначної оцінки теоретичних засад конкретно-історичних творів М.Грушевського, мала поважний вплив на подальші студії у цьому напрямі істориків-державників повоєнної доби.

Починаючи від другої половини 20-х років у Радянській Україні ситуація навколо історіографічних досліджень ставала дедалі складнішою та хиткою. Комісія нової української історіографії в структурах ВУАН припинила свою діяльність ще у 1929 р., започаткувавши загальний розгром історичних установ М.Грушевського. Зрозуміло, що в такій атмосфері жорсткої боротьби з українським національним життям, погляди його головного ідеолога зазнали тотальної фальсифікації та засудження. За влучним висловом Ф.Сисина, "розпочався процес радянської демонізації" спадщини М.Грушевського³⁴. Слід зазначити, що критиці було піддано передусім теоретичні засади біоісторіографічних досліджень вченого, у той час як предметна історіографія оцінювалась більш нейтрально. Так, відзначалось "самостійне значення історіографічних приміток" професора на сторінках "Історії України-Руси"³⁵. На цьому тлі особливо гострою виглядає критика соціально-психологічної інтерпретації М.Грушевським поглядів П.Куліша, а саме його намагання "погодження двох українських світів: городових кармазинників та січових низовиків, або лівобережної старшини і правобережної черні". З цього приводу

³³ Див. напр.: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 158, 187-203.

³⁴ Сисин Ф. "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С.25.

³⁵ Рубач М.А. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей под редакцией М.Н.Покровского. М.: Издательство Коммунистической академии, 1930. – С. 106.

партійний історик М.Свідзінський твердив: “Що вражає в журналі “Україна”, так це те, що журнал узявся провадити послідовно ідею безбуржуазності українського народу, який, мовляв, одноцільно й неподільно є речником єдиної української культури”³⁶. Яскравим прикладом характеристики радянськими вченими тієї доби історіографічної спадщини М.Грушевського може слугувати стаття З.Гуревича “Псевдомарксизм на службі українського націоналізму”. У ній автор, зосередившись на критиці статті О.Гермайзе про В.Антоновича, слушно зауважив, що той сповідує “соціологічний напрямок історичної школи академіка Грушевського”³⁷. Далі “класово” критикує погляди О.Гермайзе та М.Грушевського на спадщину В.Антоновича, що є типовою для риторики радянських грушевськознавчих студій. Учених звинувачено в ігноруванні “принципу класової аналізи”, вживанні “термінології націонал-буржуазної соціології”, і, насамкінець – “знущанні з марксизму” (!)³⁸. Такі й подібні їм оцінки творчості М.Грушевського були офіційно-пануючими протягом наступних років існування радянської влади³⁹. Нищення історичної школи М.Грушевського в 30-ті рр. та широкопланова боротьба з “буржуазним націоналізмом” на довгі роки наклали жорстке ідеологічне табу на дослідження творчості вченого в Україні, спотворили висвітлення його історіографічної концепції.

Отже, в перший період вивчення спадщини М.Грушевського було закладено основи розуміння його історіографічної моделі. Критики і перші дослідники його творчого доробку відзначали ерудованість, об’єктивність, критичність Грушевського-історіографа. Водночас, висловлювалися критичні зауваження полемічного характеру. Значна

³⁶ Свідзінський М. Критичний огляд журналу “Україна” за 1927-1929 р. // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 236-241.

³⁷ Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. – 1929. – № 9. – С. 59.

³⁸ Там само.

³⁹ Див. напр.: Яворський М.И. Записка об ученых трудах проф. М.С.Грушевского. – Ленинград, 1929; Яворський М. На історичному фронті. Збірка статей. – Том 1. – Одеса: ДВУ, 1929. – С. 204-207; Кравченко І.І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки Історико-археографічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 9-55.

кількість літератури того часу, присвяченої історико-науковим концепціям М.Грушевського, свідчить про великий авторитет ученого.

Після смерті М.Грушевського в 1934 р. розпочався новий етап у вивченні його історіографічного надбання. Певний короткий час, до 1939 р. наукові студії грушевськознавчого характеру з'являлися у Західній Україні⁴⁰. Їх авторами були, переважно, представники львівської історичної школи М.Грушевського. Так, у польськомовному огляді наукової спадщини вчителя М.Кордуба торкнувся, зокрема, й деяких рис його історіографічного доробку. Він звернув увагу на змістову вагомість проблемної історіографії у працях професора, передусім, його "Історії України-Руси" – "на численні екскурси, додані до окремих томів, з яких кожний присвячений аналізу якогось більше ускладненого питання, що його він розглядає окремо...; вистачає переглянути сотні зауваг і виносок, поміщених у кожному томі під текстом, щоб принаймні приблизно оцінити колосальність самостійної праці, вкладеної в цей монументальний твір"⁴¹. Відзначає М.Кордуба також об'єктивність і критичність історіографічного методу вчителя – його намагання "енергійною рукою очистити" різні події нашого минулого "з бур'янів різних легенд і фавул, які натворилися ... і безкритично були повторювані дотеперішньою історіографією". Цікавими є також роздуми дослідника про виразний історіографічний характер деяких томів "Історії української літератури" професора. В іншій своїй публікації, присвяченій історіографічному аналізу студій над українським літописанням, М.Кордуба торкнувся спеціальних праць учителя з цієї проблеми. На його переконання, саме студії М.Грушевського над давньоруською історіографією заклали українську традицію її дослідження. Особливо цінними визнав М.Кордуба вивчення вчителем "Галицько-Волинського літопису", особливо проблем хронології цієї важливої пам'ятки. Цікавими для сучасного дослідника історіографічної моделі М.Грушевського є влучні спостереження його учня щодо джерел історико-наукових поглядів ученого. Дослідивши історіографічні праці М.Грушевського, присвячені давньоруській історіографії, М.Кордуба дійшов висновку щодо поважних впливів на концепцію М.Грушевського літературознавчих праць

⁴⁰ Див. напр.: Andrusiak M. Historjografja ruska (ukraińska) w latach 1921-1930 // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – S. 300.

⁴¹ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 40.

академіка О.Шахматова⁴². Зауважимо, що сучасні дослідники цілком погоджуються із цією тезою М.Кордуби.

Подібні ідеї стосовно історіографічного доробку М.Грушевського висловлював інший учень видатного вченого І.Крип'якевич у нарисі "Михайло Грушевський. Життя і діяльність"⁴³. Етапним у становленні наукового грушевськознавства мав стати підготовлений І.Крип'якевичем науковий збірник, присвячений М.Грушевському, вихід якого планувався під егідою НТШ. Серед матеріалів цього тому містилися також аналітичні огляди історіографічної моделі видатного вченого, проте, він не був надрукований через військові події 1939 р.⁴⁴.

Початок Другої світової війни, форсоване запровадження радянської ідеології на Західній Україні остаточно унеможливили об'єктивний аналіз наукового доробку М.Грушевського на його батьківщині. Після 1939 р., як стверджує О.Оглоблин, розпочинається новий етап розвитку української історіографії, що опинилась "на вигнанні"⁴⁵. Користуючись, через об'єктивні причини, обмеженою джерельною базою, українські історики, поряд із своїми західними колегами, продовжували традиції осмислення творчої спадщини видатного вченого, зокрема його історіографічних поглядів. Розгляд лише друкованих творів, неможливість аналізу "індивідуальних" текстів, архівних матеріалів – одна з помітних рис цього періоду грушевськознавства, що тривав, фактично, до кінця 80-х років.

Наприкінці 40-х років, у зв'язку з поживаленням обговорення національних проблем у світі, на Заході зростає увага до українського питання і, зокрема, до наукової спадщини його найголовнішого ідеолога М.Грушевського. "В післявоєнні роки, – зазначає Б.Будорович, – Грушевський переживає свого роду ренесанс"⁴⁶. У журналах "The

⁴² Korduba M. Rozwój i obecny stan badań nad latopisami staroruskiemi // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1936. – Т. II. – S. 174.

⁴³ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 28 с.

⁴⁴ Див. про це докл.: Антонович О. Про 156-й том "Записок Наукового Товариства імені Шевченка", який не вийшов друком у 1939 році // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXII. – С.427-437.

⁴⁵ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography (1917-1956) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1957. – Vol.V-VI. – P. 395.

⁴⁶ Будорович Б. Михайло Грушевський в оцінці західно-європейської і американської історіографії // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 2. – С.179.

Ukrainian Quarterly”, “Ukrainian Review” та в англomовних “Анналах” УВАН з’являється низка статей про різні аспекти його наукової діяльності. Видання ж англійського перекладу “Огляду української історіографії” Д.Дорошенка дало можливість західним ученим уперше познайомитись не тільки з досягненнями М.Грушевського та його школи, але й із загальним розвитком української історичної науки. Популяризації спадщини М.Грушевського на Заході сприяли поява в 1959 р. французького перекладу однотомної “Історії України” вченого та в 1952 р. в “Анналах” УВАН англomовного перекладу статті “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства”.

Знайомству з творчістю М.Грушевського вже не тільки спеціалістів, але й широкого загалу сприяло перевидання нью-йоркською “Книгоспілкою” в 1954-1960 рр. “Історії України-Руси” та “Історії української літератури”. Про своєчасність такого видання свідчить значна кількість рецензій у наукових часописах, що з’явилися після виходу першого тому “Історії України-Руси”. Передмову до першого тому перевиданої “Історії України-Руси” написав представник “державницької” течії в українській діаспорній історичній науці Б.Крупницький. Даючи загальну характеристику спадщині Грушевського-науковця, вчений торкнувся також історіографічних засад його творчості. Б.Крупницький пише, що історико-наукові студії М.Грушевського були першою модерною спробою відобразити загальні тенденції розвитку вітчизняної історичної науки й окреслити її завдання та перспективи. У цьому плані він підносить “особливо цінний своїм представленням розвитку української історіографії” російськомовний нарис професора “Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства”⁴⁷. Найбільш вагомими для розвитку української історіографії, на думку дослідника, були науково-організаційні заходи М.Грушевського у структурах ВУАН. Б.Крупницький відзначав багатство історико-наукового матеріалу на сторінках редакovanого академіком часопису “Україна”, передусім, його історіографічні нариси, присвячені видатним діячам української Клію. Даючи загальну оцінку праці вченого, Б.Крупницький пише:

⁴⁷ Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1. – С. IX.

“Документально-критична праця Михайла Грушевського, як продовжувача такої праці свого вчителя В.Антоновича, дала українським історикам тверду історичну методику і сприяла значному розквіту української історіографії”⁴⁸. Проблеми дослідження різноманітних аспектів історіографічної спадщини видатного вченого Б.Крупницький торкався також у загальних нарисах, присвячених українській історичній науці. Він відзначав потужну історіографічну складову редакційних М.Грушевським періодичних наукових видань, вагомість його діяльності на терені організації різноманітних структур з вивчення вітчизняної історичної науки⁴⁹. Подібні тези про важливість організаційних заходів М.Грушевського у царині становлення історіографії як окремої академічної дисципліни висловлював також М.Андрусак у праці “Українська історіографія”⁵⁰.

Різнманітні аспекти історико-наукової моделі М.Грушевського знайшли своє відображення також у багатьох діаспорних нарисах української історіографії. Одним із перших комплексно до досліджуваної проблеми підійшов О.Оглоблин у англомовному нарисі української історіографії за період 1917-1956 років. Передусім, науковець зосередився на організаційних заходах М.Грушевського по створенню мережі установ історіографічного профілю у ВУАН, зокрема, Комісії нової української історіографії. О.Оглоблин слушно зауважив фундаментальність дослідницької програми Комісії, важливість реалізованих нею видавничих

⁴⁸ Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця. – С. XXIV. Подібні думки Б.Крупницький висловлював і в більш ранніх працях: Крупницький Б. Українська історична наука в НТШ на чолі з Михайлом Грушевським // Українські вісті. – Новий Ульм, 1950. – № 49; Krupnytskyi B. Critique from the Ukrainian Point of View of the Traditionnal Division into Periods of Russian History // The Ukrainian Review. – London, 1954. – V.1. – N.1. – P.5-12; Krupnytskyi B. Die archaographische Tätigkeit M.Hrushevskyj's // Jahrbucher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1935. – Bd. XI. H. III/IV. – P. 61 I-62I; Krupnytskyi B. M.Hruschewskyj als Wissenschaftler // Beiträge zur Ukrainekunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts. – Berlin, 1935. – Helf 3. – P.14-28; Krupnytskyi B. Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921-1941 // Jahrbucher für die Geschichte Osteuropas. – Breslau, 1941. – Vol. 6. – N. 2-4. – P. 125-151.

⁴⁹ Див. напр.: Крупницький Б. Українська історична наука в НТШ на чолі з Михайлом Грушевським // Українські вісті. – Новий Ульм, 1950. – № 49; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950 роки). – Мюнхен, 1957. – С. 70.

⁵⁰ Андрусак М. Українська історіографія. Відбитка зі Збірника Українського Наукового Інституту в Америці. – Сент Пол, Мінн.-Прага, 1939. – С. 1-20.

планів у рамках святкування ювілеїв видатних українських істориків⁵¹. На його думку, надзвичайно важливою для української історіографії була також рецензійна діяльність М.Грушевського, що сприяла не лише дотриманню наукового статусу української Клію, але й формувала історіографічну традицію вивчення різноманітних історико-наукових феноменів. Наприкінці свого огляду дослідник коротко охарактеризував основні персоналогічні статті М.Грушевського, що з'явилися в останнє десятиліття його життя та творчості. До історіографічних поглядів видатного вченого О.Оглоблин неодноразово звертався також у пізніших грушевськознавчих працях, що з'являлись, переважно, на сторінках “Українського Історика”. Так, у нарисі “Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920-1930-х роках” він наголосив на важливості низки історіографічних праць М.Грушевського, написаних в останній період його життя та творчості, для подальшого розвитку вітчизняних історико-наукових студій⁵².

Зважаючи на фальсифікацію діяльності М.Грушевського в радянській історіографії, а також на певне занедбання систематичного дослідження спадщини вченого українознавчими науковими осередками при американських і канадських університетах, ряд науковців, на чолі з О.Оглоблиним та Л.Винаром, у 1963 р. утворили Українське Історичне Товариство та заснували журнал “Український Історик” як друкований орган Товариства⁵³. У 1966 році його члени започаткували новий міждисциплінарний напрямок – грушевськознавство. З того часу і до сьогодні на сторінках “Українського Історика” регулярно з'являються грушевськознавчі дослідження, а томи за 1966, 1984, 1991, 1996, 2002, 2004 роки були цілком присвячені цій тематиці⁵⁴.

Своєрідним поштовхом до розширення грушевськознавчих

⁵¹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography (1917-1956) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1957. – Vol. V-VI. – P. 309-311.

⁵² Оглоблин О. Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920-1930-х роках // УІ. – 2003. – № 1-5. – С. 98.

⁵³ Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // Любомир Винар. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ-Львів-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1998. – С. 22.

⁵⁴ Див. про це докладніше: Тельвак В.В. Внесок “Українського історика” в дослідження історико-теоретичної спадщини М.С.Грушевського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “Історія”. – К., 2000. Випуск 50. – С. 4-8.

досліджень стало відзначення у всьому світі століття з дня народження М.Грушевського. Серед величезної маси публікацій, у яких аналізувався життєвий та творчий шлях історика, помітне місце належить дослідженню його історіографічних поглядів. Так, у ювілейному томі “Українського Історика” з’явилася цікава стаття Л.Винара “Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича”, в якій розглянуто вплив В.Антоновича на формування загального наукового світогляду М.Грушевського та його поглядів у галузі проблемної історіографії. Дослідник справедливо зазначає, що саме під керівництвом В.Антоновича молодий історик пройшов “солідну школу архівальної роботи”, опанував джерелознавство та основні історіографічні знання⁵⁵. Обмеженість, з об’єктивних причин, джерельної бази статті не дала авторові можливості розглянути порушену проблему ширше, зокрема, відзначити впливи інших професорів Київського університету (передусім, В.Іконнікова) на формування світогляду та історіографічних поглядів молодого вченого.

Святкування століття М.Грушевського посилило увагу наукової громадськості до проблем вивчення його життя та діяльності. Особливо активно розбудовували дослідницьку базу грушевськознавства члени УІТ. Діяльність ученого на терені організації історіографічних досліджень вивчав А.Жуковський. На прикладі аналізу редакторської політики професора в журналі “Україна” він довів глибоке розуміння М.Грушевським необхідності організації історіографічних дослідів, прикладом чого вважав вагомість історико-наукової складової на його сторінках – як у вигляді об’ємного критично-бібліографічного розділу, так і спеціальних біоісторіографічних студій⁵⁶. Значну увагу історіографічним поглядам М.Грушевського приділяв також у низці своїх грушевськознавчих праць голова УІТ Л.Винар⁵⁷. У його працях уперше

⁵⁵ Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича // УІ. – 1966. – № 3-4. – С. 32.

⁵⁶ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал “Україна” // УІ. – 1986. – № 1-2. – С. 7-9.

⁵⁷ Про наукову діяльність Л.Винара на терені грушевськознавства див.: Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство // Любомир Винар. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ-Львів-Париж-Нью-Йорк, 1998. – С. 119-127; Чолган С. Грушевськіяна Любомира Винара // Там само. – С. 127-134.

наукова спадщина видатного вченого досліджувалась комплексно – у єдності теоретичних (історіософських, історіографічних і методологічних) та конкретно-історичних параметрів. Сучасні дослідники історіографічної спадщини М.Грушевського в цілому погоджуються з тезами засновника грушевськознавства і в своїх дослідженнях відштовхуються від його оцінок.

Активне обговорення українськими вченими грушевськознавчої проблематики привернуло увагу зарубіжних істориків до постаті М.Грушевського. Так, Д.Томпсон, автор фундаментального нариску світової історичної думки, дуже високо оцінив історіографічну спадщину М.Грушевського. Він відзначив “монументальну ерудицію” вченого, критичність та об’єктивність його наукового стилю, зазначив, що “Історія України-Руси” є “справжня енциклопедія” досліджень цілого покоління українських, російських, німецьких учених⁵⁸.

Нової якості у діаспорній науці набуло використання різноманітних аспектів проблемної історіографії у працях М.Грушевського. Дослідники, в основному, солідаризувались з оцінками інтерпретаціями вченим історіографічної традиції стосовно важливих періодів нашої минувшини. Наприклад, у низці праць, присвячених постаті гетьмана Мазепи, представник державницької школи Т.Мацьків у цілому погоджується з характеристикою М.Грушевським попереднього доробку вітчизняної історіографії у галузі мазепіани⁵⁹. На його переконання, народницькі симпатії вченого не завадили йому виважено оцінити студії попередників і сучасників над історією козаччини. “Назагал можна ствердити, – писав він, – що оцінка М.Грушевським гетьманування Івана Мазепи була критична, але об’єктивна”⁶⁰.

Великою увагою та авторитетом у діаспорній історіографії користувались також спеціальні історіографічні праці М.Грушевського. Наприклад, у своїх історіографічних нарисах “Люди старої України” О.Оглоблин досить високо оцінив студії вченого, присвячені історичній думці доби Хмельниччини та Гетьманщини. Він пише про “талант і майстерність” біоісторіографічного методу професора, влучність і

⁵⁸ Thompson James Westfall. A History of Historical Writing. – Т.2. – New-York, 1967. – P. 627.

⁵⁹ Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці Костомарова // УІ. – 1986. – № 3-4. – С. 10.

⁶⁰ Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 122.

глибину наведених ним характеристик. Підводячи підсумки, О.Оглоблин зауважив: “Має глибоку рацію Грушевський, кажучи, що ця нова літературна течія..., була підготовкою до національного українського відродження XIX століття”⁶¹.

Зростанню уваги до історико-наукової спадщини М.Грушевського широкого загалу, а не тільки істориків-спеціалістів, сприяло перевидання історіографічних творів ученого, зокрема, його персоналогічних студій. Так, після перевидання засобами УІТ низки творів М.Грушевського, присвячених вивченню життя та діяльності В.Антоновича, з’явилося кілька рецензій, в яких зверталась увага на необхідність більш уважного студіювання історіографічних ідей професора, які називалися “прецінними”⁶².

На другу половину 30-х – 80-ті роки припадає найбільш одіозна критика радянськими вченими історико-наукових концепцій М.Грушевського, що велася паралельно з нищенням історіографічної традиції, започаткованої ним. Праці радянських істориків того часу (І.Кравченка, І.Лакизи, М.Рубача, В.Сарбея, М.Вальо, Т.Дубової, С.Ковальова, М.Петровського та ін.) хибують явною заідеологізованістю з попередньо запрограмованим критицизмом на сталінсько-марксистському ґрунті. Проте, поряд із замовчуванням і шельмуванням історіографічної спадщини М.Грушевського, радянські вчені все-таки не могли повністю ігнорувати значний пласт історико-наукового доробку професора, особливо з тих проблем, традицію вивчення яких він заклав і що стали надбанням світової Кліо⁶³. Яскравим прикладом може слугувати застосування радянськими дослідниками давньоруського літописання розробленої М.Грушевським концепції хронології „Галицько-Волинського літопису”⁶⁴. Тільки деякі вчені, як, наприклад, Д.Ліхачов

⁶¹ Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. – Острог-Нью-Йорк, 2000. – С. 172.

⁶² Шумелда Я. Рец. на: Грушевський М. Володимир Боніфатійович Антонович, 1834-1908-1984. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: УІТ, 1985 // УІ. – 1986. – № 3-4. – С. 148.

⁶³ Див. напр.: Библиография русского летописания. Составила Р.П. Дмитриева. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., – 1970. – С. 15, 22-23; Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. – М.: Изд-во “Наука”, 1975. – С. 100, 128, 253.

⁶⁴ Див. напр.: Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 63, 111, 112, 127, 128, 154; Насонов А.Н. История русского летописания

та Л.Черепнін, мали достатньо громадської мужності покликатись на відповідні праці М.Грушевського⁶⁵. Більшість же, як вказує С.Росовецький, нехтували дослідницькою етикою та замовчували авторство видатного вченого⁶⁶. Найбільш критичні відгуки в радянській історіографії здобули біоісторіографічні студії М.Грушевського, присвячені українським історикам XIX ст. Працям ученого закидався ідеалізм, гостра ідеологічна та національна тенденційність. Типовим прикладом такої “критики” слугує характеристика Л.Коваленком студій М.Грушевського, присвячених М.Максимовичу: “В його писаннях опускалось все, що було позитивного в історіографічній спадщині історика [М.Максимовича – авт.], викривлялись його погляди на взаємостосунки російського та українського народів, а історична концепція отожднювалась з позицією української націоналістичної історіографії”⁶⁷. Оскільки концептуальні засади радянського грушевськознавства вже були проаналізовані в ряді досліджень В.Ульяновського, Я.Дашкевича та інших сучасних істориків⁶⁸, а наукова вартість цих праць незначна, ми не зупинятимемося на їхньому аналізі докладніше. Зауважимо лише, що в руслі радянської традиції інтерпретації історіографічної творчості М.Грушевського нерідко йшли дослідники з країн тодішнього соцтабору, щоправда, їх характеристики праць класика української історичної науки не впадали у крайнощі вульгаризації ідей ученого, як це нерідко спостерігаємо серед їхніх колег із СРСР⁶⁹.

XI – начала XVIII века. Очерки и исследования. – М.: “Наука”, 1969. – С. 228, 232.

⁶⁵ Див. напр.: Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – 1941. – № 12. – С. 228-251; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1947. – С. 226, 265, 433.

⁶⁶ Росовецький С. Примітки // Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1993. – Т. III. – С. 265.

⁶⁷ Коваленко Л.А. Исторические взгляды М.А.Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник – 1972. – М.: Издательство “Наука”, 1973. – С. 240.

⁶⁸ Див. напр.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідеї та змагання. – К., 1993.; Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // УІ. – 1996.- № 1-4. – С. 88-142.

⁶⁹ Див. напр.: Baranowski B., Libiszowska Z. Problemy narodowo-wyzwoleniczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – № 2; Grabski A.F. “Повесть временных лет” jako źródło do dziejów Polski w świetle nowszej literatury // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1955. – Т. 1-2. – S. 258 -

Підсумовуючи огляд другого періоду, можемо зробити висновок, що в грушевськознавстві 30-х – 80-х років активно розроблялися проблеми вивчення історіографічної спадщини М.Грушевського. Ці дослідження набули системності та організованості із впровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства, а також заснуванням в США Українського Історичного Товариства та його друкованого органу – журналу “Український Історик”.

До досягнень цього періоду можна віднести розробку ряду проблем, пов’язаних із формуванням наукової концепції М.Грушевського, його заходів на полі організації історико-наукових досліджень, аналізу проблемної історіографії у працях ученого. Недоліки були викликані слабкістю джерельної бази через неможливість аналізу архівної грушевськіани. Практично відсутнім був розгляд різного роду теоретичних моментів історіографічної моделі вченого. Незважаючи на певні недоліки, доробок учених діаспори склав поважний етап у реконструкції історіографічної моделі М.Грушевського, став підґрунтям сучасних досліджень.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. наукове грушевськознавство, як і українська історіографія в цілому, вступило в нову стадію свого розвитку⁷⁰. Публікації цього періоду представлені численними науково-популярними статтями⁷¹. Їх авторами стали не тільки історики, але й репрезентанти інших галузей знань. Ці матеріали мали популяризаторський, просвітницький, почасти компілятивний характер. Але вони виконували важливу суспільно-політичну функцію – зняття анафами з імені М.Грушевського, ознайомлення широкого кола читачів з його життям та діяльністю⁷².

292; Krakowski S., Grabski A.F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3-4. – S. 203; Młynarski Z. Polsko-ukraińskie braterstwo w walkach narodowo-wyzwoleńczych XIX i XX wieku // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1955. – № 1-2. – S. 43-69.

⁷⁰ Див. напр.: Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 27.

⁷¹ Див. напр. бібліографію за 1988-1992 рр., зібрану Р.Пирогом в: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – С. 193-198.

⁷² Див. про це докл.: Тельвак В.В. Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. 20 ст.) // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка. – Дрогобич, 2000. – Випуск п’ятий. – С. 163-174.

Видання архівної грушевськіани – мемуарів, щоденників, прозових та віршованих творів, епістолярії, а також перевидання основних історіографічних праць М.Грушевського – значно поглибили розуміння його історико-наукових поглядів, сприяли створенню нових дослідницьких методик.

Сучасна доба грушевськознавства починається дослідженням О.Пріцака “Михайло Грушевський як історіограф” – першої спеціальної студії історико-наукової моделі видатного історика. Відповідно до свого визначення предметної сфери історіографії, до якої дослідник, крім власне історії історичної думки, залучає також археографію та спеціальні історичні дисципліни, він дав загальний нарис історико-наукової концепції М.Грушевського. О.Пріцак свідомо відкидає монографічні та багатотомні праці вченого, зосереджуючись натомість на аналізі його менш знаних статей і рецензійних оглядів. Покликуючись на думку Д.Багалія, він особливо наголошує на важливості вивчення рецензійної спадщини М.Грушевського, оскільки саме в ній, переконаний дослідник, зосереджені найважливіші історіографічні ідеї видатного вченого. “...Треба підкреслити, – пише О.Пріцак, – що таких “дрібних” праць М.Грушевського цілком би вистачило, щоб запевнити йому почесне місце провідного історіографа України, навіть якби він ніколи не подарував своїх двох епохальних творів: Історію України-Руси та Історію української літератури”⁷³. Далі дослідник зупиняється на біоісторіографічних студіях М.Грушевського, присвячених М.Максимовичу, М.Костомарову, В.Антоновичу, М.Драгоманову. Він слушно зауважив, що ці студії, подекуди, прокладали дорогу у невідоме, а персоналогічний підхід вченого відрізнявся ґрунтовністю аналізу, об’єктивністю та науковою коректністю. Завершує статтю О.Пріцака огляд публікацій М.Грушевського, присвячених вивченню досвіду організації історичної праці та наукового життя на Україні. Студія О.Пріцака, попри свій узагальнюючий та, до певної міри, фрагментарний характер, визначила для сучасних дослідників як напрями вивчення історіографічної моделі М.Грушевського, так й основні пріоритети в її аналізі.

Ренесанс біоісторіографічних досліджень у наш час зумовив посилену увагу до персоналогічних студій М.Грушевського. Дослідники

⁷³ Пріцак О. Михайло Грушевський як історіограф // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.-Кембрідж, 1991. – С. 54.

творчої спадщини видатних представників нашої Клію, опрацьовуючи власні наукові проблеми, пишуть про авторитетність думок М.Грушевського, нерідко вважаючи саме його тези початком спеціального історіографічного опрацювання творчості того чи іншого вченого. Особливо це стосується спеціальних праць М.Грушевського, присвячених українським історикам ХІХ – початку ХХ ст. Наприклад, сучасні дослідники творчості В.Антоновича зазначають: “Найкращу, на наш погляд, загальну характеристику постаті В.Б.Антоновича на тлі українства дав його учень і наступник М.С.Грушевський”⁷⁴. Подібні високі оцінки історіографічних студій видатного вченого зустрічаємо також у працях, присвячених вивченню творчості М.Максимовича⁷⁵, П.Куліша⁷⁶, М.Костомарова⁷⁷. О.Лазаревського⁷⁸, М.Драгоманова⁷⁹, В.Липинського⁸⁰,

⁷⁴ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – С. 11.

⁷⁵ Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – С. 7-8.

⁷⁶ Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Одеський державний університет. – Одеса, 1998. – С. 3-4.

⁷⁷ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 40; Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // УІЖ. – 1992. – № 4. – С. 112.

⁷⁸ Воронов В.В. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 6.

⁷⁹ Див напр.: Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Видавництво “Прут”, 2000. – С. 24-25; Сокурено В. Науково-теоретичні зв’язки творчості М.Грушевського з правовою та соціально-політичною науковою діяльністю М.Драгоманова // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 161-162.

⁸⁰ Див. напр.: Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07. 00. 06 / Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. – К., 1995. – 25 с.; Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку ? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 65-85; Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000; Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 400 с.

С.Томашівського⁸¹, І.Джиджори⁸² та інших істориків. Учені відзначають цікаві концептуальні та методологічні особливості біоісторіографічного методу М.Грушевського. На їхнє переконання, психологізм, критичність, комплексність і генетизм, як головні прикмети персоналогічного підходу професора можуть бути до певної міри зразком для сучасних досліджень. Важливість такого роду історіографічної рефлексії над спадщиною М.Грушевського полягає у критичному розгляді його персоналогічних студій, співвіднесення їх із сучасним станом розробки проблеми, визначенні реального внеску ідей професора в українську історіографію.

Не менш високо історіографічні погляди М.Грушевського оцінюють також сучасні дослідники різних періодів вітчизняної історичної думки та основних її феноменів. Учені доводять, що саме в працях видатного історика розвиток української історіографії вперше постав як цілісний і самобутній процес, що стало можливим завдяки запровадженню оригінальної схеми нашої минувшини. Виразним новаторським характером відрізнялися й праці М.Грушевського над деякими періодами нашої історіографії та її найвизначнішими пам'ятками. Особливо авторитетними визнаються студії професора над історіографією часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави⁸³, а також його праці, присвячені історичній думці доби Хмельниччини та Гетьманщини⁸⁴.

⁸¹ Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – С. 99-115; Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. – Матеріали конференції. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С. 187-195; Бортняк Н. Наукова спадщина й громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: історіографія та джерела // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2001. – С. 32.

⁸² Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво "Світ", 1995. – С. 54-56; Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. – Матеріали конференції. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С. 196-205; Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914 рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – С. 139-148.

⁸³ Див. напр.: Кульчицький С. Давньокіївська спадщина у висвітленні Михайла Грушевського // Політика і час. – 1996. – № 9. – С. 71-80; Сухий О. М.Грушевський – дослідник Галицько-Волинського літопису // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво "Світ", 1995. – С. 105-108; Мазур О., Киричук Ю. Питання хронології подій Галицько-Волинського літопису у науковому доробку М.Грушевського // Там само. – С. 109-111.

⁸⁴ Див. напр.: Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 130-146; Поплавська Н. Михайло

Необхідною складовою сучасних історіографічних роздумів стали ідеї вченого стосовно таких пам'яток нашої історіографії, як “Найдавніший літопис”, “Галицько-Волинський літопис”, “Літопис Самовидця”, “Історія Русів” та ін.⁸⁵ Як приклад, можемо навести висловлювання науковців стосовно студій вченого над історіографічними пам'ятками доби козаччини. Так, досліджуючи погляди М.Грушевського на українське літописання XVII-XVIII ст., Я.Дзира характеризує їх як “винятково цінні теоретичні висновки..., так потрібні для пояснення історико-культурного процесу XVII-XVIII ст. та їхнього значення для національного відродження XIX ст.”⁸⁶. Нерідко подібні характеристики спостерігаємо також стосовно інших періодів нашої історіографії та основних її пам'яток.

Нової якості на сучасному етапі грушевськознавства набуло вивчення науково-організаційних заходів вченого над створенням академічних структур для дослідження української історіографії. Якщо попередня історіографічна традиція, через неможливість доступу до архівного матеріалу, оперувала лише фактом організації М.Грушевським Комісії для вивчення нової української історіографії у структурах ВУАН, то сучасні науковці отримали можливість простежити генезу ідей вченого у цьому напрямі, реконструювати початки їх реалізації на терені НТШ та УНТ, відобразити особливості тогочасного становлення історико-наукової інституціональності. На підставі різноманітного архівного матеріалу (офіційна документація, епістолярій, мемуаристика) дослідники цілком слушно вписують ці процеси у широкий контекст послідовного переведення в життя загальної концепції вітчизняної науки, що її накреслив М.Грушевський⁸⁷.

Грушевський про українське письменство XI-XVII ст. // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського. / Наукові записки ТДШ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 152-157; Suszko H. *Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze.* – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – S. 21.

⁸⁵ Див. напр.: Вигодованець Н.І. Михайло Грушевський про “Слово о полку Ігоревім” // Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М.С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород, 1997. – С. 14-23; Скоць А. “Слово о полку Ігоревім” у науковому осмисленні М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 111-115.

⁸⁶ Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 130.

⁸⁷ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Академія Ідей, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 177-179.

Надзвичайно плідними для сучасної історичної науки визнаються теоретико-методологічні підстави історико-наукової творчості М.Грушевського. Передусім, дослідники зосереджуються на схемі українського історіографічного процесу вченого. Вони переконані, що загальні концептуальні засади вивчення вітчизняної історичної думки, запропоновані видатним істориком, зберегли свою евристичну цінність і можуть використовуватись при створенні синтетичних історіографічних студій⁸⁸. Достатньо адекватними для сьогоденних наукових пошуків визнаються також методологічні підстави, запропоновані професором. Як слушно зауважив Л.Зашкільняк: "... Методологічний підхід М.Грушевського і сьогодні приваблює своєю націленістю на максимально всебічне вивчення соціальних явищ в їх історичному розвитку і предметній конкретиці без штучної соціологізації. ...Провідні ідеї його методологічної концепції зберігають свою цінність і для нинішніх поколінь істориків, якщо використовуються творчо, з врахуванням тих змін, які вносять у наукову картину світу найновіші здобутки людського розуму"⁸⁹.

Поряд зі спеціальними нарисами різноманітних аспектів історико-наукової творчості М.Грушевського, з'являються численні конкретно-історичні праці, в яких досліджуються аспекти проблемної історіографії у спадщині вченого. У цьому випадку, як і в попередніх сюжетах, визнається пріоритетність оцінок історика у вивченні тієї чи іншої проблеми, підтверджуються його характеристики тогочасної історико-наукової традиції, стверджуються новаторські підходи професора у галузі проблемної історіографії. Наприклад, дослідник історії Берестейської унії Л.Тимошенко, проаналізувавши історіографічні оцінки вченого пише: "Є всі підстави говорити про започаткування М.Грушевським національної, справді наукової позаконфесійної історіографії історії Берестейської унії"⁹⁰. Подібну думку висловив М.Камінський стосовно історіографічних студій вченого над добою козаччини: "На початку ХХ століття вперше із

⁸⁸ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – С. 8.

⁸⁹ Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч.2-3. – С. 253. Див. також: Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Монографія. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – 236 с.

⁹⁰ Тимошенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 202.

систематичним і всестороннім дослідженням історичного минулого українського народу виступив М.Грушевський, здійснивши синтез усього відомого на той час історичного доробку. ...Він завершив дискусію про причини козаччини, і його погляди на це питання стали домінуючими⁹¹.

Важливою ознакою сучасного періоду грушевськознавчих студій стала зростаюча увага дослідників до історико-літературних творів М.Грушевського, передусім, до його фундаментальної “Історії української літератури”. Літературознавці визначили тематичні пріоритети вченого, специфіку інтерпретації ним історико-літературних феноменів, концептуальні та методологічні засади дослідження українського літературного процесу тощо⁹². Сучасні студії над історико-літературними поглядами М.Грушевського створюють своєрідне тло, на якому історіографічні зацікавлення вченого набувають нової якості та глибини.

Найбільш ґрунтовний на сьогодні аналіз історіографічної моделі М.Грушевського здійснила І.Колесник у праці “Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)”. У ній уперше історико-наукові студії видатного вченого досліджені комплексно – у всій багатоманітності як теоретичних, так і практичних аспектів. Беззаперечним позитивом аналізу є також розгляд історіографічних поглядів М.Грушевського у широкому контексті становлення вітчизняного історико-наукового

⁹¹ Камінський М. Погляд Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI-XVII століттях // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 144.

⁹² Див. напр.: Фізер І. До історіософії „Історії української літератури” М. Грушевського // УІ. – 1991-1992. – Т. XXVIII-XXIX. – С. 249-255; Трофимук М. „Історія української літератури” Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів 1994. – С. 241-245; Чернопиский М. Михайло Грушевський – літературний критик // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів 1994. – С. 246-256; Puzsak L. Святе Письмо в методологічному полі „Історії української літератури” Михайла Грушевського // Roczniki Humanistyczne. – Tom XLV-XLVI. – Zeszyt 7. – Lublin, 1997-1998. – S. 107-117; Пушак Л. До питання про концепцію розвитку літературного процесу в Україні за Михайлом Грушевським (методологічний аспект) // Słowianie Wschodni. Duchowość – Kultura – Język. Pod redakcją Anny Bolek, Danuty Piwowarskiej, Anny Rażny. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998. – S. 221-228.

дискурсу ХІХ – початку ХХ ст. Це дозволило дослідниці простежити нитки історіографічної концепції вченого, відобразити впливи його історико-наукових пошуків на подальший розвиток вітчизняного наукознавства. Передусім, дослідниця зосередилась на теоретичних аспектах історіографічної концепції М.Грушевського. Вона слушно зауважила, що саме йому належить одна з перших схем періодизації вітчизняного історіографічного процесу, обґрунтована в його російськомовному нарисі “Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Далі автор коротко наводить характеристики ним основних періодів розвитку української історичної думки, відзначаючи актуальність багатьох його історіографічних ідей. Зупиняється І.Колесник також на баченні вченим предмету історіографічного дослідження. На її думку, у контексті світогляду М.Грушевського історичні вивчення (історична думка, історіографія) сприймаються як ідеологічне ядро українознавства⁹³. Зосереджується дослідниця й на теоретико-методологічних аспектах історіографічних студій М.Грушевського. Серед важливих прийомів історіографічних спостережень вченого вона називає дослідження “розвитку історичних досліджень... у тісному зв’язку із суспільно-політичною думкою та громадсько-політичними рухами”, а також “вивчення історичної думки у зв’язку з науковими інституціями”. Справедливими є зауваження І.Колесник про нечіткість історико-наукової термінології вченого, що, проте, було властивим для всіх історіографічних студій того періоду. Даючи загальну оцінку історіографічній спадщині видатного історика, дослідниця зауважила, що “...історіографічні спроби Грушевського явно випереджали свій час”, а “...решта його сучасників залишилася далеко позаду щодо таких історіографічних узагальнень”⁹⁴. На жаль, у своєму цікавому аналізі І.Колесник обмежилася лише вивченням довоєнних історіографічних творів М.Грушевського, а саме – його статтею в енциклопедичному виданні “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Це спричинило виразну неповноту її узагальнень, значно зменшило доказовість гіпотез, оскільки, як відомо, основні історіографічні твори вченого з’явилися у радянську добу його життя та творчості.

⁹³ Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 53.

⁹⁴ Там само. – С. 58.

Останнім часом перевидаються історичні й історіографічні праці М.Грушевського, з'являються дисертаційні дослідження окремих періодів його життя та творчості, в яких порушуються питання історико-наукових поглядів ученого, багато видається його епістолярної спадщини. Історіографічна творчість М.Грушевського активно використовується у наукових дослідженнях, довідковій і педагогічній літературі багатьох галузей історії. Постає М.Грушевського та його історіографічні погляди викликають чималий інтерес серед українських істориків.

Для повноти огляду варто згадати енциклопедичні гасла, присвячені М.Грушевському. В них коротко та схематично проаналізовано основні погляди вченого на історичні та історіографічні проблеми, подано стисло інформацію про головні риси його наукової творчості⁹⁵.

Підсумовуючи, скажемо, що в грушевськознавстві 90-х років дослідження історико-наукової складової поглядів М.Грушевського досягло свого апогею. У той же час впадає у вічі диспропорція у вивченні історіографічної моделі М.Грушевського – прискіплива увага науковців до його біоісторіографічних студій та майже повне ігнорування теоретико-методологічних аспектів його концепції історії історичної думки.

До досягнень цього періоду можна віднести розробку більшості питань, пов'язаних із персоналогічним напрямком історико-наукової

⁹⁵ Див. напр.: Frederiksen Oliver J. Hrushevsky Michael // Slavonic Encyclopaedia. – New York, 1949. – P. 525; Hruschewskij Mychajlo // Schweizer Lexikon. – Zürich, 1947. – Vol. 5. – P. 187; Hruschewskij // Brockhaus Enzyklopädie. – Wiesbaden, 1969. – Vol. 8. – P. 704; Hrusjevskij // Svenks Uppslagsbok. – Malmö, 1949. – Vol. 13. – P. 851-852; Hruševskij Michail // Lietuvių Enciklopedija. – Boston, Mass., 1956. – Vol. 8. – P. 318-319; Грушевский Михаил Сергеевич // McGraw Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. – New York, 1961. – P. 235; Wynar Lubomyr. Hrushevs'kyi Mykhailo // The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. – Gulf Breeze, Florida, 1979. – Vol. 14. – P. 91-93; Грушевський М. // Українська загальна енциклопедія. Книга знання в 3-х томах. Під головною редакцією Івана Раковського. – Львів-Станіслав-Коломія: Видання кооперативи "Рідна школа". – С. 877-878; Дорошенко Д., Оглоблин О. Михайло Грушевський (1866-1934) // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 406-408; Онацький Є. Михайло Грушевський // Українська мала енциклопедія. – Буенос Айрес, 1957. – Ч. 1. – С. 285-286; Романенчук Б. Михайло Грушевський // Азбуковник. Енциклопедія української літератури. – Філадельфія, 1973. – Ч. 2. – С. 496-501; Hruszewskij Michał // Wielka encyklopedia PWN. Redaktor J. Wojnowski. – Warszawa: PWN, 2002. – Т. 11. – S. 485; Wilczyński W. Leksykon kultury ukraińskiej. – Kraków, 2004. – S. 83.

творчості М.Грушевського. У розгляді цієї проблеми науковці нівелювали ідеолого-політичні нашарування, властиві попередньому періоду. Також важливою є розробка різноманітних аспектів проблемної історіографії в працях ученого та реконструкція його заходів з організації дослідів над минулим української історичної думки. Безумовною перевагою сучасного етапу грушевськознавства є феноменальне розширення джерельної бази, застосування нових методологічних концептів, що привернуло увагу дослідників не лише до “офіційних” текстів, але й до “діалогічних” (листування) та “монологічних” (щоденник) джерел. Це призвело до створення нових та оригінальних, не завжди беззаперечних, моделей історіографічної спадщини видатного історика.

Недоліки пов’язані із загальною слабкістю розробки у пострадянській історичній науці методологічної проблематики загалом та теоретико-історіографічної, зокрема. Малодослідженими, а отже перспективними для подальших досліджень, є проблеми створення цілісної концепції історіографічних поглядів М.Грушевського; вивчення візії теоретичних аспектів історико-наукового дослідження вченого – бачення ним предмету історії історичної думки, варіантів її періодизації, теоретико-методологічних аспектів досліду; дослідження впливу його історико-наукових поглядів на вітчизняну історіографію ХХ ст.

Вивчення історіографічної спадщини М.Грушевського пережило кілька етапів, кожен із яких мав власні ознаки, проте можна окреслити й певні спільні тенденції у цьому процесі. Зокрема, аналіз історико-наукових ідей зазвичай зосереджувався на його біоісторіографічних студіях, тоді як теоретичні аспекти історіографічного дослідження вивчалися побіжно. Персоналогічні пріоритети досі тяжіють в історіографічних грушевськознавчих публікаціях, що не сприяє цілісності оцінки історико-наукової моделі М.Грушевського у сучасній історичній науці. Активні архівні пошуки, залучення методологічних здобутків західної історіографії, жваві дискусії з різних питань грушевськознавства швидко заповнюють лакуни у дослідженні історико-наукової спадщини М.Грушевського.

В цілому, логіка розвитку грушевськознавчих студій цілком очевидно вимагає докладного аналізу та синтезу історіографічної спадщини М.Грушевського, передусім, його поглядів на історію української історичної думки та теоретико-методологічні проблеми історіографії.

1.2. Джерельна база дослідження

Період вітчизняного інтелектуального життя з кінця ХІХ до першої третини ХХ ст. характеризується поєднанням проблем суспільного та наукового розвитку, процесом формування української наукової історіографії як окремої історичної дисципліни, розвитком національної свідомості модерної української нації. Для реконструкції особистості масштабу М.Грушевського досліднику доводиться, поряд із історичною й історіографічною спадщиною, вивчати суспільно-політичну, літературну діяльність та приватне життя вченого, процес формування та еволюції не тільки наукових, а й суспільно-політичних поглядів історика, що справили помітний вплив на інтелектуальну історію та національні і культурні традиції.

Враховуючи сучасні герменевтичні підходи та методику системно-структурного аналізу, виокремлюємо три основні джерельні комплекси: 1) конкретний текст історика, який включає авторські твори, що характеризують М.Грушевського як дослідника української історіографії; 2) “великий текст” – повна сукупність текстів, що вийшли з-під пера історика; 3) “історико-культурний контекст” – сукупність матеріалів, що характеризують епоху та умови наукової діяльності вченого⁹⁶. Такий поділ видається нам виправданим, оскільки дозволяє охопити весь комплекс необхідних для дослідження джерел. “Оскільки текст дає можливість побачити контекст, – зазначає Б.Лепті, – а контекст надає сенсу текстові, коло аналізу-інтерпретації замикається”⁹⁷. Особливо виправданою така класифікація є при вивченні історіографічної спадщини М.Грушевського. Як слушно зауважила Г.Сварник, джерельно-документальна база грушевськознавства “загалом, неоднорідна і включає великий діапазон джерел різних рівнів”⁹⁸.

Перший комплекс джерел – найважливіший, він розпадається на кілька видів: наукові праці узагальнюючого характеру (передусім –

⁹⁶ Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). – С. 37-38.

⁹⁷ Лепті Б. Общество как единое целое // Одиссей. – М., 1996. – С. 156.

⁹⁸ Сварник Г. Джерелознавча база грушевськознавства // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Львів-Нью-Йорк, 1995. – С. 235-236.

“Історія України-Руси” та “Історія української літератури”); спеціальні наукові історіографічні розвідки (“Хронологія подій Галицько-Волинської літописи”, “Нестор і літопись”, “В 25-ті роковини смерти Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження”, “Похвала В. Кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи”, “Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності”, “Етнографічне діло Костомарова”, “З історичної фабулістики кінця XVIII в.”, “З публіцистичних писань Костомарова”, “З соціально-національних концепцій Антоновича”, “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці”, “Про українську історіографію XVIII століття”, “Пятьдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова”, “Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства”, “Самовидець Руїни та його пізніші відображення”, “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, “Сто літ українського народництва”, “Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті”, “О так называемой “Львовской летописи” (1498-1648) и ее предполагаемом авторе” тощо); критичні статті, матеріали дискусій, рецензії (наприклад, рецензії на праці: Милуков П.Н. “Главные течения русской исторической мысли”, Йконников В.С. “Опыт русской историографии”; матеріали дискусій: “Примітки до історії козаччини з поводу книжки: “Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898”, “До рецензії д. Липинського [на книжку Аркаса “Історія України”]”, “До справи хронологічної звязи в Галицько-волинській літописи. Кілька заміток до статті Б.Барвінського”); некрологи (“Посмертні згадки (А.Скальковський, Є.Кунік, В.Ястребов)”, “Петро Голубовський. Некрольог”, “Памяти Олександра Лазаревського”, “Пам’яті Володимира Антоновича”, “Ізидор Шараневич. Некрольог”); гімназійні та студентські реферати (“Гельмгольд и его “Славянская хроника”, “Роспись имущества боярина Н.И.Романова и представляемые ею бытовые данные” тощо).

Серед названих праць М.Грушевського окремо, на нашу думку, слід зупинитися на обґрунтуванні важливості використання для дослідження обраної проблеми “Історії української літератури”, оскільки попередня традиція вивчення історіографічної моделі вченого практично

ігнорувала це джерело. Ми переконані, що поряд із історіографічними сторінками “Історії України-Руси”, спеціальні екскурси в минуле вітчизняної історичної думки в другій великій “Історії” професора становлять унікальне джерело для вивчення його історико-наукової моделі. Зауважимо, що сучасні дослідники історико-літературних творів М.Грушевського також наголошують на спорідненості його двох фундаментальних праць: “Між Історіями вченого існує зв’язок. Спорідненість цих праць можна визначити на двох рівнях – зовнішньому і внутрішньому, тобто використання матеріалу й застосування наукового методу”⁹⁹. Щодо першого аспекту, то сам учений в „Передньому слові” до “Історії української літератури” пише: „Та частина її [праці – авт.], яка присвячена старій письменності, в головнішій являється тільки поширеним, розвиненим та ілюстрованим текстуальними ілюстраціями повторенням того, що в короткій і стислішій формі було мною виложено двадцять і кілька літ тому, в рамцях моєї Історії України-Руси. Багато і тут, розуміється, прибуло нового, але більше в деталях”¹⁰⁰. Історія літератури тематично доповнювала “Історію України-Руси” в аспекті культурного розвитку українського народу. Так, наприклад, в першому томі “Історії України-Руси” міститься розділ про давньоруські літописи як пам’ятки художньої словесності, в третьому томі подано огляд літератури “княжої доби”, в шостому – словесності XIV-XVI ст., а в сьомому і восьмому томах – “інтелектуального руху і письменства XVII віку”. В четвертому томі твору М.Грушевський писав: “Сей і дальші томи нинішньої праці... послужать за доповнення до IV-VI тт. моєї Історії України-Руси, де я свого часу подав огляд соціально-економічного, культурного і політичного життя українського народу в сих століттях. Містились там і начерки літературної творчості того часу. Нинішня праця розгортає їх ширше і доповнює матеріалом усної традиції”¹⁰¹. Внутрішнім зв’язком між двома “Історіями” виступає провідний науковий

⁹⁹ Пушак Л. До питання про концепцію розвитку літературного процесу в Україні за Михайлом Грушевським (методологічний аспект) // *Słowianie Wschodni. Duchowość – Kultura – Język. Pod redakcją Anny Bolek, Danuty Piwowskiej, Anny Rażny.* – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998. – S. 222.

¹⁰⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – С. 41.

¹⁰¹ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1994. – Т. IV. – Кн. 1. – С. 11.

принцип ученого – історизм. Зрештою, увага до історико-літературних цитат М.Грушевського зумовлена твердим переконанням самого вченого про предметну та типологічну спорідненість історіографії й історії літератури, “що являється другою стороною того самого діла”¹⁰². Важливо, що сучасні теоретики історіографії, вивчаючи проблему можливості залучення літературних творів до історико-наукового аналізу, висловлюють погляди, що багато в чому співзвучні ідеям М.Грушевського. Так, С.Шмідт зазначає: “Література та історія – форми самоосмислення та самовиразу суспільства. Головна їхня тема у вшестевому рахунку – суспільствознавство, людинознавство, що зумовлює “суміжність”, поєднання цих сфер культури”¹⁰³.

Велике значення для реконструкції історіографічної концепції історика мають твори – як друковані, так і недруковані. При цьому, на наш погляд, не можна надавати перевагу якомусь одному з різновидів такого історіографічного джерела як твори історика – рукописному або друкованому. Кожен із них є важливим, тому що лише їх поєднання дозволяє здійснити всебічний аналіз концептуальних поглядів їх автора. Друковані твори важливі тим, що історіографічна концепція, за справедливим визначенням А.Сахарова, починає функціонувати в науці з моменту її оприлюднення в друкованій або усній формі¹⁰⁴. Тому видання твору сприяє її поширенню. У той же час важливими є й рукописи творів, тому що вони можуть містити матеріал, вилучений з різних причин, маргіналії тощо. Зіставлення рукописів з друкованими варіантами дає можливість більш адекватно виявити погляди автора. Довгий час, практично до початку 90-х рр. ХХ ст., історико-наукові погляди М.Грушевського вивчалися лише на підставі його загальновідомих історичних творів. Сучасні активні архівні пошуки значно розширили джерельну базу грушевськознавства, спричинили більш глибоке та масштабне тлумачення його історіографічної спадщини.

¹⁰² Грушевський М. “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 138.

¹⁰³ Шмідт С.О. Историографические источники и литературные памятники // Шмідт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. М.: РГГУ, 1997. – С. 92.

¹⁰⁴ Сахаров А.Н. О некоторых вопросах историографических исследований // Методология истории и историография (статьи и выступления). – М.: Изд. МГУ, 1981. – С. 148.

Для розуміння витоків історіографічних поглядів М.Грушевського та його перших кроків у науці неоціненне значення мають віднайдені гімназійні та студентські реферати. Вперше на важливості аналізу цього блоку документів наголосив В.Ульяновський. На прикладі аналізу студентського реферату молодого історика, київський дослідник спростував стереотип про панівні впливи В.Антоновича на становлення всіх ділянок фахової підготовки М.Грушевського¹⁰⁵. Навпаки, було доведено, що в галузі формування історіографічних зацікавлень юнака особливо важливим був вплив іншого професора університету – В.Іконнікова. До вивчення рефератів молодого М.Грушевського при дослідженні початків його творчості звертались також Л.Зашкільняк, В.Ващенко, Г.Бурлака. Так, Г.Бурлака довела, що стійкі історіографічні інтереси були властиві юнакові вже від старших класів гімназії, свідченням чого є переклад ним “Слова о полку Ігоревім”, та ремінісценції з приводу давньоруської історико-літературної спадщини¹⁰⁶. Важливим кроком у подоланні “джерельного голоду” для дослідження історичних поглядів раннього Грушевського став вихід збірки “Із літературної спадщини”. Водночас окреслюються перспективи в зазначеному напрямку. Серед значної кількості документів ученого трапляються незнані дотепер сторінки юнацького щоденника, конспекти різного роду історичної літератури з цікавими маргіналіями М.Грушевського. Отже, пошук незнаних творів М.Грушевського повинен тривати і надалі, поглиблюючи наші знання про особливості його творчого шляху.

Про необхідність широких наукових пошуків незнаної архівної грушевськіани та її видання свідчать численні публікації, присвячені цій проблемі¹⁰⁷. Особливу цінність має перше число “Архівів України” за 1996 р., в якому наведено незнані широкому колу дослідників поклади

¹⁰⁵ Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С.Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип.2. – С. 263-280.

¹⁰⁶ Бурлака Г. “Співи мої сумні – йдете ви меж люде...” // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000. – С. 27-28.

¹⁰⁷ Див. напр.: Дзьобан О. Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 145-152; Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924-1934 роках // УІ. – 1996. – № 1-4. – С.325-349.

архівної грушевськіани у сховищах Києва, Львова, Одеси, Москви, Петербурга, Вільнюса.

Слід спеціально наголосити ще на одному виді джерел – рецензіях та критичних матеріалах. Очевидне недооцінювання цієї групи, на нашу думку, послаблює доказовість та аргументованість концептуальних гіпотез про історіографічну спадщину М.Грушевського. Адже саме в рецензіях стисло та лаконічно, в критичному стилі обговорюються різноманітні актуальні історико-наукові проблеми. Кілька рецензій ученого, незнаних широкому колу грушевськознавців, зберігається в архівосховищах Києва та Львова. Їх видання та опрацювання – ще одна перспектива едиційного грушевськознавства.

Джерела другого комплексу класифікуються за аналогією до письмових пам'яток першого. Серед них важливе місце посідають документальні матеріали. Це – загальні автобіографії вченого (“Автобіографія, 1906 р.”, “Автобіографія, 1914-1919 рр.”, “Автобіографія, 1926 р.”), автобіографії для установ та організацій (наприклад, “Автобіографія” для Львівського університету), автобіографічні записи (“Як я був колись белетристом”), офіційна документація закладів та установ, яку вів М.Грушевський. Цей вид джерел містить певну інформацію про “офіційний” образ “Я” вченого – бачення ним подій свого життя та творчості.

Особливу цінність серед джерел другого типу складають так звані “художні” джерела грушевськознавства. Передусім, це – белетристика. Аналіз пам'яток “красного письменства” дозволяє краще зрозуміти світоглядні засади бачення М.Грушевським основних історіографічних проблем. Значущість цього типу джерел особливо зростає при дослідженні формування світогляду вченого в молоді роки, оскільки це почасти єдині джерела для того часу. “У ранніх літературних творах М.Грушевського, – зазначав Л.Винар, – знаходимо початки його історіософії та історичних концепцій, які пізніше безпосередньо вплинули на його історичні дослідження... У віршах і записках виразно бачимо початки формування його новаторської схеми українського історичного процесу”¹⁰⁸.

Про громадсько-наукові та світоглядні позиції свідчить публіцистика

¹⁰⁸ Винар Л. Художні джерела грушевськознавства. Передмова // Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000. – С.10.

М.Грушевського, опублікована переважно на сторінках періодичної преси (“Літературно-науковий Вісник”, “Рада”, “Село”, “Засів”, “Украинская жизнь”, “Речь”, “Правда”). Аналіз цієї публіцистики дає можливість простежити практичне застосування автором історіографічних концепцій. Особливістю публіцистичного стилю М.Грушевського є критичність, толерантність, ідеологічна заостреність. Нерідко в публіцистиці вченого висловлюються поважні історіографічні ідеї (наприклад, статті зі збірок “З біжучої хвилі”, “Освобождение России и украинский вопрос”, “На порозі нової України”).

Сучасна “нова біографічна” чи “персональна” історія все більше тяжіє до техніки мікроаналізу, що зумовлює також певну специфіку при ієрархізації джерел. У зв’язку із цим особлива увага стала приділятися аналізу персональних текстів, або джерел особистого походження, в яких виявляється зафіксованим індивідуальний досвід або той чи інший рівень його осягнення¹⁰⁹. Тому велику цікавість для нас становлять щоденники та мемуари М.Грушевського. З огляду на його тривале й активне громадсько-політичне та наукове життя цінність цього виду джерел неможливо переоцінити. Так, “Спомини” М.Грушевського є єдиним цілісним джерелом у навітленні гімназійного періоду його життя. І хоча інформація, наведена в них, дещо скоригована значним пластом життєвого досвіду, вона, порівняно із щоденниковими записами, відкриває цікаві дослідницькі перспективи¹¹⁰. Важливість мемуаристичних матеріалів полягає в тому, що вони допомагають виявити ступінь відповідності публічних (друкованих) висловлювань дійсним поглядам діяча, виявити, чи не є вони наслідком політичної кон’юнктури, бажання захистити себе і т. п. Видання щоденників М.Грушевського також вплинуло на всі напрямки грушевськознавчих пошуків, у тому числі на вивчення його історіографічної спадщини. Щоденники вченого, які

¹⁰⁹ Репина Л.П. Персональные тексты и “новая биографическая история”: от индивидуального опыта к социальной памяти // Сотворение истории. Человек – память – текст: Цикл лекций / Ин-т “Открытое о-во”. Фонд содействия, Казан. гос. ун-т; Науч. ред. Л.П. Репина; Отв. ред. Е.А. Вишленкова. – Казань: Мастер Лайн, 2001. – С. 344-360.

¹¹⁰ Див. про це докл.: Зайцева З. Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історіографія проблеми) // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г.Симоненка. – К.: НАН України, 2002. – Вип. 11. – С. 90-102.

дослідили й опублікували Л.Зашкільняк та І.Гирич, увели нас до його внутрішнього світу, “познайомили” із читацькими смаками, творчими планами, сумнівами та сподіваннями¹¹¹. Як відомо, М.Грушевський вів щоденник протягом усього життя, з деякими короткочасними перервами. Зараз видано як основний масив щоденників історика, так і його “Спомини”¹¹². Завдяки їм можемо простежити наукові контакти вченого, з’ясувати ступінь впливовості оточення на творчість видатного історика. Наявність щоденникових записів та мемуарів дозволяє провести зіставлення миттєвої реакції М.Грушевського на події з їхньою пізнішою рефлексією – це сприяє кращому розумінню перипетій життя та творчості вченого. Особливу цінність мають щоденники, оскільки фіксація подій та вражень “по гарячих слідах” дає можливість спостерігати його актуальний психологічний стан, а відвертість ученого перед собою та безкомпромісність самооцінки збільшують цінність цього виду джерел. Щоденники М.Грушевського – почасти його наукова лабораторія, що дозволяє зафіксувати етапи створення та еволюції багатьох його історіографічних концепцій.

Найчисленнішим видом другого комплексу джерел є епістолярна спадщина М.Грушевського. Як і в науковій спадщині, у листуванні вченого нерідко проявляється авторська концепція, боротьба поглядів, віддзеркалено різноманітні підходи до висвітлення історичного та історіографічного процесу. Так, тільки в ЦДІАК знаходиться близько тисячі його листів¹¹³. Значні “поклади” листів зберігаються в інших

¹¹¹ Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910). Публікація та коментарі Ігоря Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10-31; Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – 262 с.; Грушевський М. Щоденник за 1910 рік // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 100-127; Грушевський М. Щоденники (1883-1884 рр.). Передне слово, коментарі та публікація Леоніда Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 28-35; № 4. – С. 12-19; № 5. – С. 13-24.

¹¹² Грушевський М. Спомини. Публікація С.Білоконя // Київ. – 1988. – №№ 9-12; 1989. – №№ 9-12; Грушевський М. Щоденник (1883-1884). Передне слово, коментарі та публікація Леоніда Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 3-5; Грушевський М. Щоденник (1886-1894); Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910). Публікація та коментарі Ігоря Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10-31.

¹¹³ Гирич І. Упорядник. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві. – К., 1996. – С. 8-97.

архівосховищах України¹¹⁴ та сусідніх країн¹¹⁵. Епістолярія М.Грушевського – унікальне історичне першоджерело для реконструкції та дослідження його доби. Водночас листи історика є інтегральною частиною його творчості, що доповнює автобіографічні матеріали та інші першоджерела. Листування вченого є незамінним джерелом у всебічному вивченні родинного і побутового життя М.Грушевського, у дослідженні його академічної, наукової, суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності і взагалі у насвітленні багатовимірного історичного процесу найновішої доби історії України¹¹⁶. Як слушно зауважив І.Гирич, епістолярні джерела дозволяють дослідникам “зазирнути в лабораторію творення історії”¹¹⁷. З метою наближення епістолярії М.Грушевського до дослідників-грушевськознавців було започатковано серію “Епістолярні джерела грушевськознавства”.

¹¹⁴ Див. напр.: Документальні матеріали М.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР / Уклад С.М. Кіржаєв. – К., 1991. – 116 с.; Кіржаєв С.М. Спадщина Михайла Грушевського: [У фондах Інституту рукописів Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського] // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 79-85; Бурлака Г. У фондах відділу рукописів Інституту літератури: [Матеріали про М.Грушевського] // Старожитності. – 1992. – Ч. 18-19. – С. 14.; Пиріг Р.Я. ЦДАГО України. Грушевськіана у фондах архіву // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 12-15; Пиріг Р. Я. У лабетах політичного тиску: [Документи колиш. партархіву за 1921-1931 р.р. стосовно М. С. Грушевського] // Старожитності. – 1992. – Ч. 18-19. – С. 7-8; Мартиненко О., Сварник Г. Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архіву: [ЦДІАЛ України] / Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 43-47; Дзьобан О. Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В.Стефаняка НАН України // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 145-152.

¹¹⁵ Див. напр.: Білокінь С.І. “Справа про висланого з Галичини професора М.Грушевського”: 3 фондів Держархіву Ульяновської області // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 92-98; Папакін Г.В. Документи архівосховищ Російської Федерації про М.С.Грушевського // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 87-91; Пасько І.В. 3 петербурзьких адресатів М.С.Грушевського: листи до О.О.Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 98-109; Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2004. – Випуск VIII. У друці.

¹¹⁶ Див. про це докл.: Винар Л. Епістолярні джерела грушевськознавства. Передмова // Листування Михайла Грушевського. – Т.1. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – С. 8.

¹¹⁷ Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко) / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1995. – С. 1.

Неослабна увага науковців до перших томів цієї серії ще раз доводить актуальність видавничої діяльності в цій галузі грушевськознавства¹¹⁸.

Не менш важливим видається третій джерельний комплекс. Використання подібних джерел дозволяє повніше відновити обставини творчості історика, виявити можливі впливи на процес формування його поглядів. Відмова від аналізу цієї групи джерел значно збіднить уявлення дослідника про історика та його епоху. Подібне значення мають також джерела, що висвітлюють особливості існування мікросоціуму вченого на різних етапах його життя. Деякі дослідники при цьому надають перевагу джерелам, які сприяють висвітленню дитячих та юнацьких років історика, коли закладались основи особистості. Надання такої переваги, на нашу думку, не є правомірним, тому що протягом життя людина не залишається незмінною. Відбувається еволюція її поглядів, вдосконалення методів роботи, зміна або розширення наукових інтересів тощо. Певною мірою ці процеси пов'язані зі зміною мікро- та макросоціуму. З буттям макросоціуму, на нашу думку, пов'язана й проблема ментальностей, що знайшла відлуння у працях П.Магочія¹¹⁹, В.Кравченка¹²⁰, І.Колесник¹²¹ у вигляді концепції численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей. З проблемою буття макросоціуму, з одного боку, та з проблемою визначення унікально-особистісного внеску історика в процес розвитку історичної науки, з іншого, пов'язане використання як історіографічного джерела творів інших дослідників – попередників, сучасників і нащадків “героя” дослідження, в тому числі й тих, які працювали в інших національних науках (наприклад, російській і польській).

Враховуючи вищенаведені теоретичні міркування ми й підійшли до

¹¹⁸ Панькова С. Свято книги. Презентація видання першого тому “Листування Михайла Грушевського” // УІ. – № 1-4. – 1998. – С. 265-269; Тельвак В. Рец. на: Листування Михайла Грушевського. Том II // УІ. – № 1-5. – 2003. – С. 536-539.

¹¹⁹ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УДЖ. – 1991. – № 3. – С. 97-107.

¹²⁰ Кравченко В.В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків: Ін-т Історії-ХДУ, 1995. – С. 219-224.

¹²¹ Колесник І.І. Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника) // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 16-33.

аналізу останнього джерельного комплексу. Він дозволяє об'єднати в межах однієї системної джерельної сукупності документи архівних фондів ряду установ (Центрального Державного Історичного Архіву України у м. Києві, Центрального Державного Історичного Архіву України у м. Львові, Інституту Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Львівської області, Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, Краківського відділу Архіву Польської Академії Наук тощо). За походженням, внутрішньою будовою, зовнішньою формою, функціями джерела цього комплексу класифікуються за різними типами, родами, видами і підвидами¹²².

Вияткову вагу мають пам'ятки письмового типу, які поділяються на документальний і наративний роди. Вони різняться між собою специфічними особливостями, проте інколи мають аналогічні ознаки. Вказані категорії джерел складаються із сукупності видів історичних пам'яток.

Головними документальними видами є пам'ятки державного та громадсько-наукового справочинства. Спільною ознакою документальних видів джерел є їх відносна масовість та офіційність походження. Вони також мають біографічний характер. Наочним прикладом цінних відомостей, уміщених в актах державного справочинства, є документи Галицького намісництва зі справою надання М.Грушевському посади професора Львівського університету, а також записи про народження, зарахування до навчальних закладів, призначення на посади, реєстри студентів університету, тематика курсів, прочитаних істориком тощо. Громадсько-наукова документація увібрала комплекс документів науково-академічних, суспільно-громадських та культурно-освітніх установ, у яких розгорталась діяльність М.Грушевського. Прикладами цього типу джерел можуть бути комплекси документів Наукового Товариства імені Шевченка, Українського Наукового Товариства, Українського Соціологічного Інституту, Всеукраїнської Академії Наук; документація редакцій часописів, які очолював чи з якими співпрацював М.Грушевський («Записки НТШ», «Записки УНТ»,

¹²² Модель такої класифікації див.: Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 11-34.

“Літературно-науковий вісник”, “Україна” тощо), архіви культурно-освітніх організацій, членом яких він був.

Наративні (оповідні) джерела – цінне доповнення документів. Цей рід є масовим, також відзначається видовою різноманітністю й об’єднує творчі наукові матеріали, публіцистику, мемуаристику та епістолярію.

Наукові матеріали об’єднують праці, що відтворюють соціокультурне тло досліджуваної доби. Це так звані “документи епохи”. Передусім, це історіографічні компендіуми ХІХ – початку ХХ ст.: твори вітчизняних (О.Лазаревський, М.Василенко, Д.Багалій, Д.Дорошенко та ін.) та зарубіжних (П.Мілюков, О.Ключевський, О.Лаппо-Данілевський та ін.) дослідників. Їх вивчення дозволяє виявити джерела історіографічних поглядів М.Грушевського, впливи різних історико-наукових шкіл на його творчість, а також краще осмислити новаторський характер деяких історіографічних ідей ученого.

Публіцистика репрезентована творами полемічного характеру, в яких наукові опоненти М.Грушевського сперечалися з ним. Це, в основному, статті польських (наприклад, дискусія з певних аспектів проблемної історіографії), російських (наприклад, полеміка із російськими істориками щодо інтерпретації історичної думки давньоруської доби), українських (наприклад, дискусія з приводу завдань історіографії, що розгорілася довкола “Історії України-Русі” М.Аркаса) інтелектуалів. Матеріали публіцистики цінні з огляду на їх безпосередність та невідрефлектованість – у них обговорювались актуальні історіографічні проблеми, створювалися нові концепції, провадився прискорений науковий пошук.

Спогади сучасників М.Грушевського – учнів, колег, знайомих – становлять мемуаристичний вид наративних джерел. З них найбільш цінними є записки А.Маршинського, Д.Дорошенка, С.Єфремова, Є.Чикаленка, О.Лотоцького, О.Оглоблина¹²³. У цих мемуарах

¹²³ Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле 1901-1914*. – Вінніпег-Манітоба, 1949. – 164 с.; Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле 1914-1920*. 2-е видання. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.; Чикаленко Є.Х. *Спогади (1861-1907)*: В 3-х ч. – Львів, 1925. – 520 с.; Чикаленко Є.Х. *Щоденник 1907-1917*. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.; Лотоцький О. *Сторінки минулого*. – Варшава, 1934. – Ч.3. – 365 с.; Маршинський А. *Спомини (1884-1888 р.)*// Дніпро. Календар-альманах. – Львів, 1923; Єфремов Сергій. *Щоденники*. – К., 1997. – 854 с.; Оглоблин О. *Перша зустріч з Михайлом Грушевським* // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 341-343.

зафіксовано глибоко особистісне, без прикрас, бачення життя та творчості М.Грушевського, що дозволяє доповнити наше уявлення про взаємини видатного історика з оточенням, подивитися на нього з іншого становища.

Епістолярія – найчисленніший вид джерел. Так, тільки в ЦДІАК, за підрахунками І.Гирича, зберігається понад 13 тисяч листів до М.Грушевського від різних осіб, установ та організацій¹²⁴. Значні масиви листів кореспондентів М.Грушевського знаходяться в архівосховищах України, Росії, Білорусі, Латвії, Польщі та інших країн. Велику кількість епістолярних джерел грушевськознавства видано протягом другої половини ХХ ст. Особливо активно видавнича діяльність розгорнулася у 90-ті роки, що було пов'язано насамперед із “відкриттям” архівної грушевськіани. Про важливість епістолярії дуже влучно висловився І.Гирич: “Листи до історика – почасти єдине джерело інформації про події історичної давнини, про процес роблення політичних програм, заміри, інтелектуальні суперечки, взаємини між визначним діячами цієї доби”¹²⁵.

Використання порівняльного аналізу названих джерел поруч із конкретним аналізом творів історика допоможе розв'язати ряд проблем історіографічного дослідження: 1) вивчення стану розвитку тогочасної науки та її впливів на історика; 2) виявлення професійного рівня історика, визначення відповідності стану науки його історіографічній методиці; 3) визначення ступеня реалізації потенційних творчих можливостей історика; 4) установа місця історика в тогочасному історіографічному процесі, включаючи взаємозв'язки, взаємовпливи та взаємозалежність творів різних авторів¹²⁶. Загалом, твори М.Грушевського, опубліковані джерельні матеріали та архівні документи,

¹²⁴ Гирич І. Упорядник. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві. – К., 1996. – С. 8-97.

¹²⁵ Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Сфремов, В.Липинський, М.Василенко) / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1995. – С. 1. Див. також: Критский Ю.М. Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в. – 1917 г.) // История и историки. Историографический ежегодник – 1973. – М.: Издательство “Наука”, 1975. – С. 85-112.

¹²⁶ Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 12.

а також вивчена література дають достатні підстави для обґрунтованої оцінки історіографічної складової наукової спадщини видатного історика.

У підсумку зауважимо, що виявлена евристичним шляхом сукупність джерел історіографічного характеру, попри деякі прогалини, є достатньо репрезентативною і може забезпечити досягнення мети даного дослідження та вирішення поставлених завдань. Маємо відзначити також існування певних джерельних “резервів” для розгортання історіографічного аспекту грушевськознавчих студій сьогодні, адже невиданими залишаються юнацькі твори М.Грушевського, більшість його епістолярії, справочинство НТШ, УНТ, УСІ, історичних установ ВУАН, які дозволять зробити більш рельєфним аналіз історико-наукової творчості видатного вченого. Залишаються питання й щодо можливостей пошуку досі не виявлених або не відомих творів ученого.

Підсумовуючи, маємо зазначити, що хоча окремі аспекти історіографічної спадщини М.Грушевського вже висвітлювалися в українській та зарубіжній історіографії, проте вивчення проблеми не можна вважати вичерпним і завершеним. Зокрема, досі не реалізовано комплексний підхід (аналіз) та синтез усієї сукупності творчого доробку вченого у царині вивчення минулого історичної думки, чітко не визначено його місце в українському та світовому історіографічному процесі.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ДОСЛІДНИКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У предметному полі науки грушевськознавства питання, пов'язані з процесом становлення наукового світогляду та формування історичних поглядів М.Грушевського, ще донедавна перебували на маргінесі дослідницької уваги. Переважала думка, що на еволюцію вченого найбільший вплив мало навчання у Київському університеті. Тому аналіз творчого шляху історика дослідники зазвичай розпочинали зі студентських часів. Проте в останні роки, завдяки активній архівно-пошуковій та видавничій діяльності М.Крикуна, Л.Зашкільняка, І.Гирича, В.Ульяновського, Г.Бурлаки, таке бачення проблеми було скориговане¹²⁷. Доведено, що громадсько-наукові підвалини світогляду М.Грушевського було закладено на гімназійній лаві, і це значною мірою зумовило його подальшу творчу долю. Тому, оскільки основний комплекс проблем, пов'язаних із формуванням наукового світогляду М.Грушевського у гімназійні та студентські роки, на сьогодні практично вивчений, ми зупинимося лише на конкретних питаннях становлення поглядів ученого на вітчизняний історіографічний процес і персоналії основних його представників.

¹²⁷ Бурлака Г. "Сліви мої сумні – йдете ви меж люде..." // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000. – С. 21-33; Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський). – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С. 73-91; Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133-160; Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С. 222-255; Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3-24; Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів, 1996. – С. 577-623; Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С.Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 263-280.

Дослідження дитинства та юності М.Грушевського ускладнене бідністю джерельної бази. Єдиним джерелом, де цілісно висвітлено життєвий шлях М.Грушевського (до 1886 р.), є “Спомини” вченого, проте їхня цінність зменшується природними нашаруваннями вражень та життєвого досвіду, коли події юності розглядаються крізь призму їхньої важливості для подальшого життя. Тими ж недоліками позначено автобіографії М.Грушевського та його автобіографічну повість “Як я був колись белетристом”. Незрівнянно більшу вагу для реконструкції формування світогляду вченого мають його щоденникові записи. Фіксація подій та вражень “по гарячих слідах” дає можливість спостерігати актуальний психологічний стан юнака, а відвертість М.Грушевського та безкомпромісність щодо оцінки власних вчинків збільшує цінність джерела. На жаль, гімназійний період відображений у щоденниках досить бідно (неповних два роки) – 1883/84 рр., а також поодинокі записи за 1886 рік. Про спрямування інтересів М.Грушевського свідчать його юнацькі твори. Перший – “История России до воцарения дома Романовых” – був написаний в 1880 р. ще до вступу в гімназію. Другий, відомий під назвою “О схоластическом направлении”, датований 17 жовтня 1884 р. Серед конспектів лекцій з історії України, що зберігаються в київських архівосховищах, нами віднайдено ще один недатований реферат “Славяне”, графологічні та мовно-стилістичні особливості якого дозволяють визначити, що час його написання співвідноситься з догімназійним періодом. Тогочасний творчий доробок юнака найвагомніше представлений поезією та белетристикою. Вивчення цієї групи джерел дає змогу зрозуміти особливості його психоемоційного стану та значущі проблеми щоденного життя. “У ранніх літературних творах М.Грушевського, – зауважує Л.Винар, – знаходимо початки його історіософії та історичних концепцій, які пізніше безпосередньо вплинули на його історичні дослідження”¹²⁸. Окреме місце тут посідає епістолярій М.Грушевського, що фіксує громадсько-наукові інтереси юнака. За період 1880-86 рр. відомо ряд листів М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького, Д.Маркевича, О.Марковської, батьків та ін.

Про перші роки життя Михайла ми дізнаємося виключно з його мемуарів та “Автобіографії”. Спогади історика про дитячі роки невеселі:

¹²⁸ Винар Л. Художні джерела грушевськознавства. Передмова // Грушевський М. Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000. – С. 10.

відсутність друзів-ровесників, постійні переїзди з місця на місце, виключно доросле оточення та нестача дитячої літератури гнітили Михайла, для нього дитинство – це “... сіра, гнітюча нудьга”¹²⁹. Єдиними товаришами були батьки – Сергій Федорович та Глафіра Захарівна. Вчений подає їхні яскраві та емоційні портрети. Батько – “тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар’єри, а для роботи самої” – мав найбільший вплив на Михайла, прищепив йому працьовитість, сумлінність, любов до книжки. Від матері – жінки “характеру ... дуже замкненого, скупленого в собі”, із “сильно розвиненим моральним аскетизмом”, “побожністю” – М.Грушевський багато “одичив” у своїй психіці; вона виховувала його в дусі релігійного та сімейного “пієтизму”. Саме під впливом батька, що був сповнений “стихійної любові до українського народного елементу” у Михайла в ранніх роках формується “національно романтичне почуття”, підкріплене нечастими поїздками до України. З раннього дитинства Михайло був спраглим друкованого слова, проте батьки не звертали уваги на його прохання придбати дитячі книги – у вирі літератури хлопець був змушений орієнтуватись самотужки. “Я вчивсь дуже пильно, – згадує він, – і затратив масу даремної й непотрібної праці на вчення речей непотрібних і не навчивсь того, чого міг би навчитись”¹³⁰.

Серед першої своєї лектури М.Грушевський називає річники “Сына Отечества”, “Отечественных записок”, “Живописного Обозрения”. Із художньої літератури він згадує твори Вергілія, Гомера, Гончарова, Жуковського, Доде, Верна. Особливо до душі юнакові припали повісті Миколи Гоголя. Раннє національне самоусвідомлення вилилось в особливий інтерес до українського слова. Серед перших книг рідною мовою він називає “Енеїду” І.Котляревського та “Хату” П.Куліша. Першою ж історичною книгою для Михайла стала “Історія” Карамзіна, але цей та інші історичні опуси, що потрапляли у той час до рук юнакові, “не подобалися рішучо: їх риторика викликала ... якусь відразу”. Особливий вплив, як згадує М.Грушевський, мали на нього народна пісня, вірші та перекази. “Українське село, ліси, води, український народ, українська мова, – пише він, – все це ввірвалося в мою душу, як якийсь

¹²⁹ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 131.

¹³⁰ Там само. – С. 127.

інший, кращий світ”. Світогляд Михайла формувався під переважаючими впливами романтичних уявлень.

Інтенсивне читання дало М.Грушевському імпульс до творчості. Про перші такі кроки читаємо у “Споминах”: “Я взагалі в останніх роках [перед цим у тексті йдеться про події 1878 р. – авт.] почав пописувати з охотою. На якусь белетристику чи поезію, – на се я не важивсь, – а на якісь ніби наукові теми, презентуючи написане батькові при нагоді свят тощо. Перший “твір” мій мав заголовок “Ріки Росії” і був написаний на підставі атласу Ільїна. Правда, що тоді мені було всього років з дев’ять”¹³¹. Із “творів” на історичну тему М.Грушевський називає “сочинение” про визволення селян за Олександра II. Із рефератів догімназійного періоду зберігся один, подарований батькам на Великдень 1880 р. – “История России до воцарения дома Романовых”. Нас він цікавить як перша відома фіксація уявлень юного М.Грушевського про історію та історіографію. За характером реферат є компіляцією з підручників історії Росії, стиль реферату – описовий. Починається він оглядом географії Росії та народів, що її населяють. Зазначимо, що увага до географічного чинника в історії та традиція розпочинати дослідження оглядом території та населення були пронесені М.Грушевським через усю творчість. Серед визначних істориків юнак виділяє Нестора. Власне, традиція Нестора та побудована на її підставі “звичайна схема” історії Росії визначила підхід Михайла до періодизації. У доромановському періоді він виокремлює чотири етапи, а лінія київських князів після нашестя татар переходить до Росії¹³². Значний обсяг реферату – 81 аркуш – свідчить про зацікавленість юнака історією ще в підлітковому віці.

Початки історіографічної рефлексії М.Грушевського сягають гімназійних часів. Саме тоді він уперше знайомиться із творчістю таких видатних українських істориків як М.Костомаров, П.Куліш, М.Драгоманов і В.Антонович. Власне, роздуми над їхніми працями, підсилені раннім і дуже потужним національним самоусвідомленням, стали відправним пунктом формування як загальноісторичних, так і спеціально-історіографічних поглядів юнака. Натхненню студіюючи україністику, збираючи по крихті будь-яку інформацію про історію

¹³¹ Там само. – С.142.

¹³² ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 2-51.

України, М.Грушевський виробляє науковий смак, починає більш критично ставитись до прочитаного, нерідко не погоджується з висловленими тезами, завжди докладно аргументуючи власну позицію ідеями, запозиченими із праць інших дослідників. Юнацькі щоденники М.Грушевського рясніють конспектами прочитаних історичних праць, роздумами над їхнім концептуальним багажем, що нерідко набувають полемічної форми. Дослідження таких перших “проб пера” дозволяє доволі чітко простежити перебіг формування у майбутнього вченого критичного мислення – необхідного елементу наукового світогляду. Незважаючи на залежність поглядів М.Грушевського від історіографічних джерел та певною мірою похідний характер його висновків, все ж слід, на нашу думку, наголосити на поважному авторському забарвленні висловлених ідей, намаганні юнака виробити власний погляд на актуальні аспекти тогочасної історичної науки.

Гімназійне життя починалося під знаком при звичаєння до нових обставин, пошуку своєї “ніші” в новій незвичній ситуації. Юнак наполегливо навчається, здобуває авторитет найздібнішого гімназиста. В “Автобіографії” він підкреслював, що вже тоді знав, що його майбутньою професією буде українознавство, і тільки певний час вагався – бути йому “літератом” чи істориком¹³³. Під впливом романтичного світорозуміння тривалий час, майже до закінчення гімназії, він надавав перевагу літературі. Адже саме “... поет, – читаємо в щоденнику М.Грушевського, – подібно до філософа, відкриває очі народу, дає йому правильний погляд на речі, вказує йому зло і, по мірі можливості, виходить із того чи іншого становища”¹³⁴.

“Сіре”, як потім згадував М.Грушевський, бурсацьке життя розраджували лише книги. У них Михайло шукав життєві ідеали та світоглядні орієнтири. Серед його гімназійних паперів знаходимо спроби перекладів з Й.Гете, відгуки на прочитані твори Ч.Діккенса, Ф.Шпільгагена, Дж.Байрона, Е.Золя, поетичні ремінісценції з М.Некрасова та М.Лермонтова. Молодого М.Грушевського не лише захоплюють романтичні, вольові та героїчні персонажі – він звертає увагу й на літературні вартості та недоліки художніх творів, намагається виробити критичне мислення.

¹³³ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. – К., 1992. – С. 198.

¹³⁴ Грушевський М. Щоденник // Київська Старовина. – 1993. – № 5. – С. 18.

Українознавча література, розповіді рідних та близьких, а також вразливість юнака сформували у нього розвинуту національну свідомість. Михайло вивчає українську літературу, мову, намагається писати нею белетристичні твори, збирає свою першу україномовну бібліотеку. Його мрією в той час стає “зробитись ватажком гурту українського” та працювати на “ниві рідного письменства, лучче сказати тернії”¹³⁵. Юнак дає собі “Ганнібалову присягу” – невтомною працею підняти українське життя з того занепаду, в якому воно перебувало в другій половині XIX ст.¹³⁶

Другий рік навчання в гімназії був позначений світоглядним зламом, який сам М.Грушевський згодом назвав періодом “бурі та натиску”. В новорічну ніч 1883 р. він занотував: “Минулий рік надзвичайно різко поділяється на дві половини – перша половина здається ще дитинством, але друга вже юністю. Я якось розумово виріс, ... у моїх поглядах відбувся переворот, виробилися невдоволення своїм становищем, людьми й усім... Я хочу в році, що настає, віддатися вивченню русько-української історії”¹³⁷. Про зростле національне самоусвідомлення та початки глибокої зацікавленості рідною історією свідчить такий факт: дата створення низки віршів вказується так – “Року неволі 229, од Р[іздва] Х[ристового] 1883”. Поряд на чернетці знаходимо арифметичну дію: $1883 - 1654 = 229$, тобто, початок неволі України датовано з моменту Переяславської угоди Богдана Хмельницького.

Безпосереднім поштовхом до історіографічних рефлексій М.Грушевського стали праці М.Костомарова. Деякі з них були в гімназійній бібліотеці і тому студювалися юнаком у перші роки навчання. Аналізуючи твори метра української Клію, Михайло вперше формулює для себе характерну рису вітчизняної історіографії першої половини XIX століття – її синкретизм, співіснування у нерозривній єдності наукового та літературного дискурсів. Така синкретичність, на думку гімназиста, свідчить про початки становлення вітчизняної інтелектуальної традиції взагалі та історіографічної зокрема. Негативна оцінка цього явища М.Грушевським промовисто доводить його позитивістські симпатії, намагання сцієнтизувати українську історичну науку. Цим можна

¹³⁵ Там само. – С.17.

¹³⁶ Грушевський М. Спомяни // Київ. – 1988. – № 9. – С. 126.

¹³⁷ Грушевський М. Із літературної спадщини. – С.39.

пояснити факт неоднозначної оцінки юнаком праць М.Костомарова. Йому “до смаку більше підходили критично-аналітичні праці, ... синтетичні характеристики, програмові, а не описові речі”¹³⁸. Тому з такою повагою він згадує статті М.Костомарова “Дві руські народності” та “Думки про федеративний початок давньої Русі”, тоді як більш прохолодно відгукується про його монографії, написані у стилі історичної романістики.

У розрізі нашої теми цікавими є щоденникові роздуми М.Грушевського над статтею М.Костомарова “Завдання російського українофільства”. На думку юнака, у статті поєднано три смислові шари, присвячені, відповідно, сучасному стану українофільства та його завданням, а також проблемі самотності української мови. Прикметно, що Михайло погоджується зі всіма думками, висловленими у статті. Так, характеризуючи український культурницький рух, він зазначає: “Але ж це, що кажуть оті московські грамотії, брехня – був і є люд руський, або, як то кличуть, український, а у його мова, мова не знівечена, а чиста й гарна, й українофільство не видумано, а з’явилося помалу, зовсім естесвенно”¹³⁹. Також в дусі ідей М.Костомарова юнак обстоює право української мови на самостійне існування, відкидає поширений у ті часи погляд на неї, як на зіпсутий польськими впливами діалект російської мови. Аргументуючи цю тезу, М.Грушевський наводить короткий історичний нарис української культури. Висновки гімназиста, захопленого романтичним українством, досить емоційні та характеристичні: “А що деякі кажуть, що не може бути письменство українське, то це брехня, як чоловік хоче свої думи висказувать рідною мовою, то має на це право, значить і письменство рідне може й має право бути”¹⁴⁰.

Повертаючись у похилому віці до своїх гімназійних часів “бурі та натиску”, М.Грушевський з особливою теплотою та повагою згадує ці статті М.Костомарова. Вслід за їхнім автором, юнак стверджує принципову відмінність між українським і російським менталітетами – “...обрядовий ригоризм – се прикмета великоруської народної владі, українська ж відкидає обрядовий формалізм і казуїстику”¹⁴¹.

¹³⁸ Грушевський М. Споми́ни // Київ. – 1988. – № 9. – С.122-123.

¹³⁹ Грушевський М. Із літературної спадщини. – С.13.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. – 1992. – № 3-4. – С. 136.

Більш стриманим був М.Грушевський в оцінці історичних монографій М.Костомарова. Незважаючи на те, що тодішня критика дуже вихваляла стилістику творів історика, в Михайлові "... його описова, нарративна манера... не будила ентузіазму"¹⁴². В працях М.Костомарова його відштовхували "механічність і поверховість, небажання зостановитись над глибшими мотивами і причинами подій і ввести до них читача".

Зауважимо, що традицію неоднозначного ставлення до творчості М.Костомарова – позитивної оцінки його програмних синтетичних праць і застереження до історичних творів більш широкого плану, початки якої сягають гімназійних років, – М.Грушевський проніс через усе життя. Оцінка ним творів М.Костомарова стає значно зрозумілішою в контексті широкої критики ідейно-теоретичних і методологічних засад української романтичної історіографії. Подібні зауваження М.Грушевський висловлював, аналізуючи праці інших представників української історіографії першої половини ХІХ ст. Так, творчість П.Куліша, як занотовує вчений у "Споминах", його знеохотила своїм "кучерявим кулішевським стилем", "сухою, рубаною прозою"¹⁴³. "Історія Малоросії" Маркевича, хоча й була написана доброю українською мовою, "але історії гетьманів, зроблені по "Історії Русів" дуже баламутно, залишили по собі тільки враження великої замішанини"¹⁴⁴. Не уникла критики і концептуальна схема "Історія Нової Січі" Скальковського.

Історіографічні зацікавлення М.Грушевського значною мірою посилювало знайомство із науковою періодикою. Взагалі, у його мемуарах досить багато місця відведено роздумам про значення історичної періодики як феномену історіографії взагалі та її роль у становленні власного наукового світогляду зокрема. Журнал, переконаний учений, виступає своєрідною дискусійною трибуною, де "до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим... – ...має величезне значення для формування і уясування світогляду, для орієнтування в життю і культурнім чи науковім

¹⁴² Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 122-123.

¹⁴³ Там само. – С. 124-125.

¹⁴⁴ Там само. – С. 118.

матеріалі”¹⁴⁵. Жодні популярні книги, хоч би як талановито написані, наголошує М.Грушевський, не можуть дати стільки для формування критичного мислення, вміння відбирати матеріал і його використовувати, усвідомлення себе членом певного громадського колективу, як “журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, щиро та послідовно відданий певним програмним завданням”. Дуже високо оцінює М.Грушевський перші річники “Київської Старовини”. Цей часопис, згадує він, мав нешироку і неглибоку, але ясну і принципову програму, він служив її інтересам, а не будь-якому персональному угрупованню. Про “Київську Старовину” перших років учений писав, що “вона пила з невеликої, але своєї власної шклянки і ся шклянка була досить чиста”. На думку історика, “Київська Старовина” протягом перших двадцяти років свого існування служила багатьом поколінням нашої інтелігенції справжньою школою політичного та культурного українства, щоправда, школою “з узькою програмою, з тісним світоглядом”.

“Київська Старовина” посідала особливе місце у творчій долі М.Грушевського. Сергій Федорович, передплативши синові кілька річників “Київської Старовини”, “...витичив, – як згадував М.Грушевський, – дорогу моїм дальшим заняттям”¹⁴⁶. Саме на її сторінках майбутній учений уперше зустрівся із працями В.Антоновича. Власне, його статтею “Київ, його доля та значення з XIV по XVI ст.” починався перший випуск часопису. Ця праця, як слушно зауважив О.Пріцак, була визначальною у формуванні історичних поглядів М.Грушевського¹⁴⁷. Згадуючи про вплив річників “Київської Старовини” на формування свого світогляду, зрілий учений зазначав: “1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання на матеріалі і за вказівками “Киевской Старини”¹⁴⁸. Значення українських часописів, насамперед таких, як “Київська Старовина”, було настільки вагомим для Михайла, що, як він сам писав “...духом я ввійшов в київський осередок дуже сильно і широко”¹⁴⁹.

Завдяки каталогу книгарні Л.Льницького (додатку до однієї з

¹⁴⁵ Там само. – С. 121.

¹⁴⁶ Там само. – С. 120.

¹⁴⁷ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.-Кембрідж, 1991. – С. 11.

¹⁴⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 121.

¹⁴⁹ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1992. – № 3-4. – С. 138.

книжок “Київської Старовини”) М.Грушевський почав також знайомитись із працями П.Куліша та М.Драгоманова. Жваве зацікавлення викликали статті останнього, якого він називав єдиним представником тогочасного політичного українства. Першим впливовим твором М.Драгоманова, з яким у 1883-1884 рр. запізнався М.Грушевський, була його передмова до повістей Федьковича на тему української народності як секрету художності. Етапними у становленні історіографічної концепції М.Грушевського були також рецензії М.Драгоманова на праці російських істориків, де він обстоював самотність українського народу, своєрідність української культури та тяглість української історичної традиції.

Романтичну візію української минувшини посилювали захоплення молодого Михайла народними піснями та переказами. Вже у зрілому віці вчений згадував, наскільки важливими та значущими були для нього “Історичні пісні малоруського народу” В.Антоновича і М.Драгоманова, а також збірник українських пісень М.Максимовича та А.Метлинського.

Гімназійні заняття історією М.Грушевський провадив, як правило, самотужки, оскільки “зовсім нічого не давав нам історик – все кінчилося на славних підручниках Іловайського”¹⁵⁰. Серед історичної лектури він згадує також твори російських істориків, що писали про Україну – О.Забеліна та М.Данилевського. Вивчення їх праць були критичним та усвідомленим. Гімназійний щоденник Михайла – своєрідна творча лабораторія майбутнього вченого – наповнений власними роздумами над прочитаними монографіями. Так, розмірковуючи над побутом стародавніх германців, юнак проводить історичні паралелі зі звичаями давніх українців. У щоденнику він занотовує: “У звичаях германців, як і всіх первісних народів, є багато спільного із малорусами – ці зібрання озброєних людей, невимушеність поведження на них, дружини, що збираються знатними, – все це багато в чому нагадує побут старої України”¹⁵¹.

Тодішні інтелектуальні зацікавлення Михайла вражають своєю широтою – це україністика, історія, слов’янознавство, давньогрецька поезія та філософія, літературознавство. І в кожній із цих галузей знання він сумлінно та наполегливо працює, закладаючи міцні наукові підвалини

¹⁵⁰ Там само. – С. 137.

¹⁵¹ Грушевський М. Щоденник // Київська Старовина. – 1993. – № 4. – С. 17.

власного світогляду. Характеризуючи своє тогочасне “читацьке коло” та його впливи на становлення власного наукового світогляду, М.Грушевський в “Автобіографії” писав: “Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січи Скальковського, Історія словянських літератур Пипіна, перші річники Киевской Старини, перечитані мною в рр. 1881-1885, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів. Вкінці історія бере гору над славістикою; полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка слов’янофілів з західниками, теорія початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з центристами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені... велике зацікавлення, і я читав з сеї сфери багато, виробляючи в собі... певні провідні ідеї історії і, збираючися в університет, я розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного”¹⁵².

У гімназійні часи, як згадує сам М.Грушевський, його історичні інтереси зосереджувались довкола ідей слов’янського братерства, що “виростало до чогось подібного до релігії і будило емоції, подібні до релігійних”¹⁵³. У цей час молодий Михайло активно студіює слов’янознавчу літературу, починає вчити чеську, польську, болгарську та сербську мови. Погляди хлопця на майбутнє слов’янства забарвлені романтичними почуттями. У рефераті “Слов’яни” він наголошує на необхідності слов’янського братерства, пише про важливий внесок слов’янських народів до культурної скарбниці людства¹⁵⁴. З часом слов’янські ідеї М.Грушевського стали більш виваженими та критичними. Розглядаючи працю О.Пипіна “Літературний панславизм”, юнак дискутує з ним на сторінках щоденника. Грушевський-гімназист категорично заперечує думки російського вченого про необхідність створення єдиної, так званої “загальнослов’янської мови”, яка б дала змогу слов’янам зближуватись і взаємозбагачуватись. Відбулась еволюція поглядів Михайла і на ідею слов’янської федерації. Так, бажання українців утворити федерацію із Росією, на думку юнака, призвело до руйнації українського життя, обернулось поневоленням та русифікацією. “Ні, – пише він, – перше нам треба волю одвоювати, одбити, потім

¹⁵² Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. – С. 198-199.

¹⁵³ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 122.

¹⁵⁴ ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 71-81.

ісмлею своєю гарненько упоратись, усе, що не до ладу, поправити, а потім вже всякі союзи та “федерації” робити...”¹⁵⁵. Ці приклади, на нашу думку, яскраво засвідчують раннє формування у юного М.Грушевського одного з головних компонентів наукового мислення – критичності у ставленні до будь-яких фактів та ідей.

Тогочасне зацікавлення М.Грушевського українською історіографією особливо яскраво вилилось у перекладі ним українською мовою “Слова о полку Ігоревім”. Автограф цього раннього поетичного перекладу недатований, проте за низкою особливостей рукопису дослідники відносять його до гімназійного часу¹⁵⁶. Цікаво, що під час роботи над цим перекладом М.Грушевський утверджується на думці, що “Слово” – це “українська дума XII віку”, прямий родоначальник “творів малоруської писемності XVII-XVIII сторіч”. Тобто молодий дослідник дотримується версії, яка була викладена у книзі І.Прижова та підтримана М.Драгомановим.

На гімназійній лаві відбувається також формування теоретичних засад як загальноісторичних, так і спеціально-історіографічних поглядів М.Грушевського. Перебуваючи під сильним впливом ідей М.Драгоманова та В.Антоновича, юнак переконаний, що український народ має давню та тривалу історичну традицію, яка своїми коренями сягає часів Київської Русі. А звідси й висновок гімназиста: історико-літературні твори тієї доби – “Слово”, “Літопис Нестора”, “Повчання Володимира Мономаха” – це родоначальники творів “малоруської словесності”¹⁵⁷. За найважливіший аргумент своїх поглядів М.Грушевський висуває тезу про спорідненість сучасної йому мови із мовою давньоруських літописів. У плані формування поглядів М.Грушевського на український історіографічний процес важливою є також його критика теорії М.Погодіна про російське населення Київщини до монголо-татарського нашестя. І хоча ця критика побудована на аргументах, запозичених із праць В.Антоновича та М.Драгоманова, а не на самостійних джерельних студіях, вона дозволяє ствердно говорити про сформованість деяких елементів історіографічної концепції М.Грушевського вже в гімназійні роки.

¹⁵⁵ Грушевський М. Щоденник // Київська Старовина. – 1993. – № 4. – С. 17.

¹⁵⁶ Бурлака Г. “Співи мої сумни – йдете ви меж люде...” – С. 27.

¹⁵⁷ Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – С. 45.

Цікавою також є перша фіксація поглядів М.Грушевського на періодизацію вітчизняного історіографічного процесу, які він розвинув, конспектуючи рецензію М. Драгоманова на книгу І. Прижова “Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVII век”, що була опублікована в журналі “Вестник Европы”. Найдавнішим періодом “української словесності” М.Грушевський називав літературу Київської Русі. Це, на його думку, час формування писемності та історіографічної традиції на наших землях, представлені чисельними творами, що складають золотий фонд європейської культури. Ця літературна спадщина “... першого періоду Русі, – зауважував М.Грушевський у щоденнику, – була малоруська і відмітною рисою характеру її була войовничість, жага подвигів, що пом’якшувалася тією м’якою, поетичною рисою народного характеру, яка і досі становить головну рису характеру малоруса”¹⁵⁸. Далі йде писемність “періоду литовського володіння”, що не залишила після себе значних літературних творів. Після нього юнак виокремлює період протистояння з поляками. Консолідація всіх прошарків українського народу довкола ідеї боротьби за свої права та свободи із чужинською владою породила, на думку гімназиста, значну за обсягом і глибоку за змістом літературу. Проте неслухно, наголошує він, пояснювати такий розквіт культури лише обставинами польсько-українського протистояння та необхідністю збереження національної самототожності – “... це був необхідний наслідок із попередньої духовної діяльності народу”. Саме в цей період, стверджує М.Грушевський, “відразу здобуває повний розвиток історіографія”, що значно випереджає за рівнем свого розвитку історичну думку росіян. Цей період закінчився з моментом приєднання України до Росії та знищенням Запорозької Січі. Проте, незважаючи на антиукраїнську політику та асиміляційні зусилля російського царату, підкреслює юнак, Україна не втратила власної культурної самотності, а завдяки самовідданій діяльності вітчизняних інтелектуалів література та історіографія набули подальшого розвитку. “Таким чином, – підсумовує М.Грушевський, – ясно видно, що Україна була не заблукана вівця слов’янства, яка підпала під згубний вплив Польщі та віднайшла нарешті притулок і заспокоєння в надрах Росії, але самостійна народність із задатками державності, що розвивалася послідовно і самотньо, не

¹⁵⁸ Там само. – С. 348.

вмікнувшись, як північ до Петра, але беручи широку участь у житті духовному і політичному Західної Європи”¹⁵⁹.

Гімназійна доба стала початком становлення М.Грушевського як цілісної, зрілої та здатної критично мислити особистості зі своєрідним поєднанням романтично-позитивістсько-раціоналістичних поглядів. І практично до закінчення гімназії Михайло, вибираючи життєвий шлях, нагався між літературою та історією. Вибір історії як професійного шляху певною мірою зумовила матуральна криза – про це чітко у своїх “Споминах” пише сам учений¹⁶⁰. Цю проблему в сучасному грушевськознавстві науково обґрунтував В.Ващенко. Історіографічні погляди формувалися під впливом праць М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, А.Скальковського, М.Максимовича, О.Марковича, П.Куліша. Саме їх творчість стала як своєрідним імпульсом для історіографічної рефлексії М.Грушевського, так і першим об’єктом його критики. Солідні науково-пізнавальні підвалини, закладені двадцятилітнім юнаком, дозволили йому сформувати визначальні елементи власної історіографічної концепції, що (з певними видозмінами) були пронесені через усе творче життя. Підсумовуючи цей період свого життя, М.Грушевський вже у зрілому віці писав: “Мій світогляд формувался в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою. Культурно-наукові інтереси поглиблялись, я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст лишався досить плиткий”¹⁶¹.

Нової якості історіографічні пошуки М.Грушевського набули під час навчання у Київському університеті. Це було зумовлено, передусім, структуруванням та систематизацією як історичних знань загалом, так й історіографічних зацікавлень зокрема. Як слушно зауважила М.Нечкіна – “студентські роки – важливий етап у формуванні вченого: займається зоря дослідження. Поступово визначається улюблена галузь спеціальності. Народжується нова тема”. Вчений, пише вона, починається зі студентства¹⁶².

¹⁵⁹ Грушевський М. Із літературної спадщини. – С.47.

¹⁶⁰ Грушевський М. Споми́ни // Київ. – 1988. – № 12. – С. 125.

¹⁶¹ Там само. – С. 121.

¹⁶² Нечкіна М.В. Василий Осипович Ключевский: История жизни и творчества. – М., 1974. – С. 84.

Саме в університеті майбутній учений уперше отримав можливість повною мірою ознайомитись із здобутками сучасної йому історіографічної думки. Пізніше він згадував, що одним із основних університетських підручників була “Російська історія” К.Бестужева-Рюміна, відомого російського історіографа¹⁶³. У “Вступі” до цієї праці історик виклав власне бачення предмету та завдань історіографії, що мало значний вплив на становлення російської та української історіографічної думки. Провідна ідея автора – різке розмежування різних видів джерел та історичної літератури, а також вимога абсолютно безстороннього і точного відтворення окремих фактів. При цьому він виступав противником теоретичних висновків і сам унікав категоричних суджень. Звідси – певна сухість викладу, майже протокольна фіксація фактів. Тобто, предмет історіографії зводився до огляду джерел і літератури¹⁶⁴.

Продовжувачем історіографічних традицій К.Бестужева-Рюміна був, як відомо, В.Іконніков¹⁶⁵. Саме його курс з історіографії й був для М.Грушевського першим систематичним викладом історико-наукової проблематики. Оскільки впливи наукових поглядів В.Іконнікова на становлення Грушевського-історика загальноновизнані, зупинимось дещо детальніше на історіографічній концепції київського професора. У розумінні та лексиці В.Іконнікова “предмет історіографії” складає “критичне вивчення джерел та літератури історії в їхньому поступовому розвитку...”¹⁶⁶. Формулюючи зміст своєї праці (“систематичний огляд джерел російської історії та історія розвитку її науки”), а також коротко характеризуючи “праці з російської історіографії”, він усюди виокремлює дві складові “власне історіографічних питань”: “огляд джерел” та “історія російської історії” (“розвиток науки російської історії”). Для нього “...повний нарис російської історіографії... поєднує як огляд джерел, так і історію науки...”. При цьому термін “огляд” у В.Іконнікова – це не тільки і не стільки бібліографія, скільки “критичний аналіз”, “оцінка” праць істориків – “обробки російської історії” (“посібників для вітчизняної

¹⁶³ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. III. – С. 49.

¹⁶⁴ Див. докл.: Киреева Р.А. “Русская история” К.Н. Бестужева-Рюмина: размышления об истории как науке // История СССР. – М., 1992. – N 1. – С. 111-121.

¹⁶⁵ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М.: Наука, 1983. – С. 90.

¹⁶⁶ Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2 т. – К., 1891. – Т. 1. – С.258.

історії”)), критична оцінка “поглядів письменників”. Зазначимо, що В.Іконніков принципово вважав джерела частиною історіографії, оскільки без них, на думку всіх позитивістів, не може бути не лише позитивної історії, але й історичних праць, а отже – історіографії як творчості істориків. Професор намагався викладати матеріал за історіографічними напрямками, всередині яких навілював діяльність окремих істориків, що вивчали російську минушину. Дослідники відзначають, що характерною особливістю історіографічних праць В.Іконнікова є його схильність до аналізу того чи іншого історіографічного напряму не в річищі просопографії, а через портрети основних його представників. Персоналістика на всіх рівнях (у вивченні власне історичного процесу різних епох через їхніх героїв, а інституцій, історіографії, освітніх систем і т. д. – через їхніх діячів) була чи не найбільш органічною частиною його творчості¹⁶⁷. Зауважимо, що традицію “портретного” вивчення історичної думки XIX ст., чи не вперше запропоновану В.Іконніковим, згодом продовжить у своїх працях М.Грушевський. Розвиток історичної науки в Росії В.Іконніков пов’язував з еволюцією історичної думки на Заході. Як рису, притаманну більшою мірою йому, ніж будь-якому іншому історіографу, дослідники відзначають надзвичайно ретельне збирання ним історичної та історіографічної літератури, до певної міри бібліографічний характер його праць¹⁶⁸. Розширюючи предметні межі історіографії, В.Іконніков виводив історіографію як історію історичної науки за рамки вивчення лише історії написання історичних творів та історії історичних концепцій. Він став розуміти, що історія історичної науки не може бути обмежена вивченням винятково творчості окремих авторів і розвитком історичної думки. Історіографія повинна включати у свою сферу різні компоненти, без яких неможливі існування та подальший розвиток самої історичної науки. Інакше кажучи, В.Іконніков був прихильником широкого комплексного вивчення історіографії. Вчений уперше у вітчизняній науці став реально втілювати завдання дослідження

¹⁶⁷ Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконніков // Іконніков В. Історичні портрети / Упоряд. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – С. 67.

¹⁶⁸ Див. напр.: Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – С. 57; Войцехівська І. Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В.С. Іконнікова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К., 1997. – С. 80-89.

історії історичних закладів, архівів, бібліотек, музеїв, історичних товариств, а також історичних періодичних видань, діяльності державних і суспільних діячів тощо¹⁶⁹. Однак В.Іконніков ішов суто емпіричним шляхом і не вважав за потрібне робити теоретичні узагальнення та давати чіткі визначення власного розуміння історіографії. Виводячи на перший план вичерпну повноту свідчень, В.Іконніков надавав можливість читачам самим робити узагальнення. Така теоретична позиція професора була викликана, очевидно, його позитивістськими симпатіями. Цікавими є критичні зауваження М.Грушевського щодо праць В.Іконнікова, які ми зустрічаємо у його студентському щоденнику. Кілька разів студент нарікає на важку стилістику професора – “...взагалі таки Іконніков тяжко читається й ще тяжче конспектується”¹⁷⁰. Як ми зможемо далі переконатися, М.Грушевський у своїй науковій творчості в багатьох моментах реалізовував історіографічну програму, сформульовану його вчителем.

Поряд із курсом В.Іконнікова, певні історіографічні екскурси до своїх предметів робили також інші професори Київського університету¹⁷¹. Серед студентських паперів М.Грушевського, що зберігаються в архівосховищах Києва та Львова, ми віднайшли кілька густо списаних зошитів із характерними заголовками. Так, у львівському ЦДДА зберігається зшиток під заголовком “Історіографія середніх віків”¹⁷². Як відомо, саме таким історіографічним оглядом розпочинав виклад середньовічної історії Ф.Фортинський¹⁷³. Поважні історіографічні вступи знаходимо також і в конспектах лекцій інших професорів, зокрема, В.Антоновича. Останній протягом 1879-1881 рр. читав студентам Київського університету лекційний курс “Источники для истории юго-

¹⁶⁹ Киреева Р.А. Первые шаги В.С. Иконникова в историографии // Проблемы истории, общественной мысли и историографии. К 75-летию академика М.В. Нечкиной. – М., 1976. – С. 337.

¹⁷⁰ Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 149.

¹⁷¹ Див. напр.: Алленов С.Г., Матвеева М.С., Чесноков В.И. К вопросу о преподавании историографии в университетах дореволюционной России // Проблемы истории отечественной исторической науки. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1981. – С. 117-135.

¹⁷² ЦДДАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 139-174.

¹⁷³ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1954. – Т. 2. – С.343.

западної Росії”, що мав поважне історіографічне забарвлення. Як дослідив М.Ковальський, цей курс був першим досвідом систематичного викладу історіографічних і джерелознавчих проблем в університетах Російської імперії¹⁷⁴. На історіографічний характер джерелознавчого курсу В.Антоновича чи не вперше звернув увагу його учень Д.Багалій: “Незабутній мій учитель, проф. Володимир Боніфатійович Антонович, коли я ще слухав його лекції в Київському університеті (а це було в кінці 40-х років XIX ст.) читав нам курс української історіографії, власне кажучи першу частину її (тільки огляд джерел), і цей курс було навіть літографовано під назвою “Источники для истории юго-западной России”, К., 1881 (курс 1880-1881), 104 стор.”¹⁷⁵. Дуже важливим є свідчення Д.Багалія про співвідношення літографованого студентського конспекту з реальним курсом, який читався його вчителем: “Крім цього літографованого курсу, який, здається, не був перевірений небіжчиком В.Б.Антоновичем, а являє з себе записи його слухачів, я користувався ще й записами цього курсу К.М.Антонович-Мельник, які де в чому перевірялися небіжчиком. Так один текст записів перевірявся другим”¹⁷⁶. Історіографічні погляди В.Антоновича ще не стали предметом спеціальної уваги, проте деякі уявлення про них ми можемо отримати, звертаючись до спадщини його учнів. Так, наприклад, П.Голубовський, старший представник школи В.Антоновича, чітко формулював два головних завдання історіографії: “критичний аналіз джерел першої руки та свідчення про них” і “виклад історії вивчення певного питання у його генетичному розвитку”, при цьому друге завдання йде за першим, “тому що лише після ознайомлення з самим джерелом можна критично поставитися до всіх тих теорій і вчень, які можуть про нього існувати”. Зміст “викладу історії питання” для нього – це не перелік чужих поглядів: “...бібліографію з історіографією

¹⁷⁴ Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879-1881 рр.) “Источники для истории юго-западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк: УВАН, Національний університет “Острозька академія”, 2003. – С. 10.

¹⁷⁵ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 58-59.

¹⁷⁶ Там само.

сплутувати не можна”, – категорично зазначає П.Голубовський, – межею між ними є саме критичне начало в історіографії¹⁷⁷.

На формування історіографічних поглядів М.Грушевського, його майстерності аналізу та критики історичних творів значний вплив мали заняття на численних наукових семінарах, які проводили професори Ф.Фортинський, В.Іконников та В.Антонович. У семінарі із загальної історії Ф.Фортинського М.Грушевський підготував декілька цікавих рефератів: “Древности”, “Русские древности”, “Брак”, “Гельмгольд и его “Славянская хроника”. Всі вони зберігаються у фонді Грушевських у київському ЦДІА і досі не опубліковані. У першому рефераті студент досліджує розвиток джерелознавчої критики, пише про еволюцію в історіографії поняття “древности”. Реферат, по суті, – це історіографічний огляд розвитку джерелознавчої критики, яку М.Грушевський вважає основою наукової праці історика. На думку Михайла, “критика повинна допомогти поновити первісний вигляд джерела”¹⁷⁸. Найважливішим для історика, на думку автора, є оволодіння джерелознавчою та історіографічною критикою, оскільки в сумі вони дають можливість “раціональним чином використати дані джерел”¹⁷⁹. Далі юнак робить історіографічний екскурс у розвиток джерелознавчих студій, аналізує специфіку джерел давнини та середньовіччя. Особливу увагу Михайло приділяє науковій діяльності Ранке, який “вперше застосував критичні методи до джерел”. Показовим є намагання автора пов’язати європейські здобутки у розвитку історіографічної та джерелознавчої критики із вітчизняними. Вражає своєю широтою й літературна основа реферату – це твори античних філософів та істориків, середньовічних хроністів, новітніх теоретиків джерелознавства.

Близьким за змістом до “Древностей” є реферат “Русские древности”. М.Грушевський наводить короткий історіографічний огляд археологічних студій протягом ХІХ ст. Цей реферат цікавий тим, що в ньому вперше зафіксовано розуміння М.Грушевським предмету історії. “Історія, – пише він, – розуміється тепер як історія культури”¹⁸⁰. Таким чином, молодий дослідник чітко маніфестує прихильність до культурно-

¹⁷⁷ Голубовский П.В. // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – С. 745-748.

¹⁷⁸ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 12-18.

¹⁷⁹ Там само. – Арк.3-8.

¹⁸⁰ Там само. – Арк.15.

історичного напрямку в існуючому історіографічному процесі. Про схильність М.Грушевського до “культурно-етичного” трактування історичного процесу свідчить також запис у щоденнику про те, що він узяв у бібліотеці книгу бельгійського історика та економіста Е.Лавеле і читає її “залюбки”¹⁸¹. Погляди Е.Лавеле імпонували М.Грушевському, оскільки автор наголошував на залежності економічних відносин від психології, моралі, етики, традицій і звичаїв. Бельгійський учений розвивав думки про те, що будь-яка цивілізація складається зі здобутків окремих національностей, а тому необхідно, щоб “кожна національність зберігала усю свою незалежність і усю свою силу, щоб кожна внесла у загальний людський концерт свою оригінальну ноту”¹⁸². Наведений матеріал спростовує погляди про переважаючий вплив на Грушевського-студента тогочасних економічних теорій¹⁸³. Увага М.Грушевського до соціально-культурної складової історичної еволюції поряд із суспільно-політичними та економічними студіями стала визначальною для його наукової творчості. Цікавий цей реферат також і тим, що в ньому вперше зафіксовано самостійну спробу періодизації історичного процесу. Цікаво, що в основу поділу історії людства М.Грушевський поклав феноменологічний критерій – винайдення писемності. Це зайвий раз підтверджує вищенаведену тезу.

У рефераті “Брак” в історіографічному ракурсі досліджуються процеси регламентації державою шлюбних відносин у різні часи – від античності до нового часу. Реферат також написано на широкій джерельній та літературній базі. Він засвідчує досить раннє формування у М.Грушевського методу критичного аналізу джерел і наукової літератури – безсумнівно необхідних елементів історичного світогляду.

У плані аналізу становлення історіографічного методу М.Грушевського особливо цікавим є реферат “Гельмгольд и его “Славянская хроника””. Він присвячений дослідженню історичного твору саксонського священика XII ст. Гельмгольда, що є одним із джерел до історії західних слов’ян¹⁸⁴. Робота побудована за принципом, класичним

¹⁸¹ Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). – С. 184.

¹⁸² Лавеле Е. Современный социализм. – СПб, 1882. – С. 11-12, 26-35.

¹⁸³ Див. напр.: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. – С. 16-18; Кревецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – 1924. – Т.134-135. – С. 162-163.

¹⁸⁴ ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 1-39.

для такого роду досліджень. Спочатку наводиться огляд джерел та історіографії проблеми. Далі йдеться про самого Гельмгольда, аналізуються його погляди – політичні, культурні, релігійні. На сторінках реферату є багато посилань на літературу предмету, полеміки із деякими усталеними в історіографії поглядами на Гельмгольда та його твір. Особливу увагу автор приділяє критиці форми та стилістики “Хроніки”. На його думку, загальним недоліком такого роду історіографічних джерел є надмірна описовість, дрібний фактографізм, відсутність належної критики фактів, котрі наводяться¹⁸⁵. Дослідник також перераховує відомі редакції та видання “Хроніки”, порівнює їх між собою. В кінці реферату наведено загальну оцінку праці, порівнюються її дані та сучасний стан історіографії проблеми. Особливо важливим є історіографічний контекст твору – визначення його місця в системі джерел до історії західних слов’ян.

У плані нашого дослідження цікавим є також реферат М.Грушевського “Роспись вещам боярина Н.И.Романова и представленные ею бытовые данные”, написаний у семінарі В.Іконнікова. Робота студента над описом майна боярина М.І.Романова дає уявлення про побут і життя російського дворянства у середині XVII ст. Характерним для методу В.Іконнікова є значна кількість історіографічних екскурсів, що їх за порадою останнього здійснив молодий учений, вирішуючи поставлене завдання. Він завзято полемізує із деякими усталеними в історіографії поглядами, обґрунтовує власне бачення проблеми. Докладний текстологічний аналіз праці молодого історика зроблений вітчизняним грушевськознавцем В.Ульяновським¹⁸⁶. Узагалі ж, робота свідчить, що під керівництвом В.Іконнікова М.Грушевський пройшов серйозний історіографічний і джерелознавчий вишкіл, що мало значний вплив на його подальшу наукову творчість.

При вивченні студентських рефератів М.Грушевського впадає у вічі певне ототожнення предметної сфери та завдань джерелознавства й історіографії. Зауважимо, що така типологічна спорідненість цих галузей історичного знання взагалі була притаманна науці XIX ст.

¹⁸⁵ Там само. – Арк. 16 зв – 17 зв.

¹⁸⁶ Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип.2. – С.263-279.

Аналізуючи творчу спадщину М.Грушевського першого київського періоду його життя та творчості, спробуємо реконструювати його історіографічні погляди. Насамперед, зупинимось на теоретичному аспекті проблеми – розумінні молодим дослідником самого терміну “історіографія” та тієї предметної сфери, яку вона охоплює. Принагідно зауважимо, що для першої половини – середини ХІХ ст. використання терміну “історіографія” для визначення нової галузі історичного знання не було характерним і лише наприкінці ХІХ ст. це слово у новій якості стало частіше з’являтися у назвах праць. На думку Р.Жиреєвої, вчені поступово в лекціях, а пізніше і в друкованих працях замість складних словосполучень все частіше стали використовувати “як синонім більш зручне та компактне слово “історіографія”. Саме практичність у використанні сприяла широкому запровадженню цього терміна у науковий лексикон університетських учених Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Однак термін “історіографія” поширювався на різні види історичних праць, а новий історико-науковий напрям у межах історичного знання протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. продовжував існувати під різними назвами. Разом із тим, чітко визначилася тенденція до їх скорочення: більшість спеціалістів-історіографів надавали перевагу одному або декільком із шести основних. Це “історія науки російської історії” (в Україні ця традиція йшла від П.Павлова, професора Київського університету, до його учнів – І.Лашнюкова¹⁸⁷ та В.Іконнікова та їх учнів і послідовників – О.Маркевича, М.Грушевського та ін.); “історія науки”, “історія історії”, “історія історіографії”, “історія історичної науки”, “історіографія”. І все-таки, тоді не було жодного вченого, який би однозначно використовував якийсь один варіант із назви цієї нової дисципліни. Якщо ж узагальнити варіанти, виявлені у різномірній спадщині М.Грушевського того періоду (щоденники, епістолярій, конспекти різних творів, наукові праці), то загальна картина буде складатись із таких понять: “історична література”, “українсько-руська історіографія”, “історична наука”, “руська історіографія”, “історіографічна

¹⁸⁷ Див. докладніше: Копилов С. Іван Лашнюков: штрихи до наукової біографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 8-9. У двох частинах. – Частина 1. – К.: НАН України, 2002. – С. 310-320; Копилов С.А. Іван Лашнюков і розвиток української історіографії 50-60-х рр. ХІХ ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 8 (10). – Кам’янець-Подільський, 2002. – С. 88-102.

публіцистика”, “історія науки історії”, “історія історії”, “історія історичної науки”, “історія історіографії”, “українська історіографія” та інші. Отже, термін “історіографія” для М.Грушевського є синонімом до “історична думка”. Цю тезу опосередковано підтверджує визначення вченим назви професії дослідника минулого як “історіограф”¹⁸⁸. Подібна калейдоскопічність понять відображає як початки становлення історії науки взагалі, так і формування історіографічної моделі самого М.Грушевського зокрема.

У ранніх працях М.Грушевського історіографічною рефлексією охоплено не всі періоди минулого вітчизняного історіописання, оскільки історіографічні екскурси виникали побічно, при вивченні конкретно-історичних тем. Тому найбільше інформації у працях ученого-початківця знаходимо про літописний період української історіографії. Серед українських літописців на найбільшу повагу та довіру М.Грушевського заслуговує Нестор, який “знає про славян більше за усіх тогочасних славянських письменників”. Саме праця Нестора, на думку молодого вченого, поклала початок вітчизняній історіографічній думці та мала визначальний концептуальний вплив на її подальший розвиток. Значення “Повісті минулих літ”, вважає дослідник, полягає також у тому, що вона стала основою для різноманітних історичних творів “аж до кінця XVIII ст.”, причому не лише українських, але й російських і польських. Саме “Повість” визначила, певною мірою, їхню тематичну та історіософську спрямованість. У ранніх працях М.Грушевського зустрічаються також характеристики й інших українських писемних пам’яток тієї доби – “Слова о полку Ігоревім”, “Києво-Печерського патерика”, “Талицько-Волинського літопису” та багатьох інших. Дослідник наводить загальні риси літописного історіографічного жанру – політична тенденційність, компілятивність, епічність у датуванні подій, некритичність у доборі фактологічного матеріалу. Особливою рисою літописів як історіографічних джерел М.Грушевський називає політичну тенденційність, замовний характер інтерпретації наявної в них інформації. Звідси й настанова вченого – “ставитись до літописних свідчень з певною обережністю”¹⁸⁹.

¹⁸⁸ М.Г. [Грушевський М.] Рец. на: Dr. Antoni J. [Rolle]. Opowiadania historyczne. Seria siódma. Lwów, 1891 // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 157-158.

¹⁸⁹ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 266.

Проте, найбільше уваги у тогочасній історіографічній рефлексії М.Грушевського присвячено ХІХ ст. Це й зрозуміло, адже сучасний йому стан історичної науки спонукав до роздумів та оцінок. Цікавою та показовою є також стилістика цих роздумів, їх полемічність і патріотична спрямованість. Погляди молодого історика на тодішню історичну науку знаходимо, переважно, у його рецензійних матеріалах. Уже в перших рецензіях, як і в інших своїх ранніх працях, М.Грушевський часто розглядав окремі конкретні історичні питання на широкому історіографічному тлі. Для нього завжди був важливий інтелектуальний і суспільно-політичний контекст, в якому визрівали певні історичні концепції. Зазначимо також, що в перших рецензіях юнака уже проглядаються основні риси його критичного стилю: безкомпромісність, толерантність, глибокий аналіз концепцій опонента, обстоювання власного бачення дискутованих проблем.

Серед істориків ХІХ ст. М.Грушевський особливо виділяє М.Костомарова. Відтворюючи “читацьке коло” юнака, можна впевнено стверджувати, що праці М.Костомарова – одні з найбільш читаних Грушевським-студентом. Так, ми зустрічаємо його коментарі на “Богдана Хмельницького”, “Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого периода”, “Последние годы Речи Посполитой”, “Исторические монографии” та ін. Надзвичайний вплив на юнака мав художній дар історика. Так, у щоденнику він зазначає: “Учора цілий день читав Богдана Хмельницького, надто велике він на мене чинить вражіння, іноді аж не можу читати, так тяжко”¹⁹⁰. Поряд із визнанням художніх переваг творів видатного історика, М.Грушевський, разом із тим, зосереджується на критиці деяких його історіографічних побудов. Так, наприклад, у “Нарисі історії Київської землі” молодий дослідник заперечує надмірну схематизацію праць М.Костомарова та відкидає тезу останнього про типологічну спорідненість західного феодалізму та міжплеменних відносин у Київській Русі. Взагалі ж, критика молодого вченого концепцій “Нестора української історіографії” стає краще зрозумілою в загальному контексті оцінних характеристик українського романтизму.

До часів навчання у Київському університеті відносяться також перші роздуми М.Грушевського над школами та напрямками в

¹⁹⁰ Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). – С. 88.

українській історіографії. Особливо докладно вчений зупиняється на аналізі концепції суспільно-економічного напрямку в сучасній йому історичній науці, представленого школою О.Лазаревського. Історик наводить основні ознаки наукової школи: керівник, спільна тематика досліджень (у даному випадку – суспільно-економічна історія Гетьманщини), спільні концептуально-методологічні підходи до інтерпретації історичних подій. Визнаючи вагомий внесок цієї школи в українську історіографію, молодий дослідник вступає в дискусію з деякими її концептуальними засадами. Так, рецензуючи працю О.Єфименко про українську шляхту, він висловлює власний погляд на досліджувану проблему. У своїй праці О.Єфименко, дотримуючись традиції загалом негативної оцінки ролі шляхти у вітчизняній історії, закладеної ще О.Лазаревським, пише про егоїстичну та визискувальну політику козацької старшини. М.Грушевський наводить широкий історіографічний контекст цієї проблеми: пише про два протилежні погляди на роль шляхти в українській історії та її найбільшого виразника доби Гетьманщини – П.Полуботка, представленої працями О.Лазаревського та М.Костомарова. Прикметно, що рецензент, обґрунтовуючи власну позицію, підтримує погляди останнього. На його думку, до зазначеної проблеми історики школи О.Лазаревського підходять гіперкритично, з централізаторських позицій російської історіографії. Звідси – втрата об'єктивності та однобічність у висвітленні проблеми¹⁹¹. “Треба признати, – пише рецензент, – що Полуботком кермували не тільки потяги до власної користи, але й політичні ідеали; вдача до рідного краю й его самостійности; коли він силкується якось полагодити неправди українського устрою громадського, поліпшити суди, зменшити кривди, що-б не дати зачіпки російському уряду мішатись в українські справи, тут, міні здається, було б уже дуже сторонничим уважати Полуботка тільки за егоїста й кар'єриста... Взагалі міні здається, що політичні ідеали старшини не можна вложити в рамці самих егоїстичних змагань”¹⁹². Ця цитата є також цікавою як перша фіксація державницьких симпатій Грушевського-студента, вихованця

¹⁹¹ Хлопець [Грушевський М.]. Нова розправа про українську шляхту (задніпрянську) // Правда. – Львів, 1892. – Т. XII. – Вип. 35. – С. 63-64; Вип. 36. – С. 185-192.

¹⁹² Там само. – С.191.

народницької історіографічної традиції. На жаль, у ранніх працях М.Грушевського ми нічого не знаходимо про школу В.Антоновича. Це можна пояснити надзвичайною скромністю юнака, адже до цієї школи, як свідчать його більш пізні висловлювання, він зараховував і себе.

Осердям роздумів М.Грушевського над сучасною йому історичною наукою нерідко були не лише окремі історики чи їх праці, але й цілі історіографічні концепції. Особливо показовою в цьому плані є виразна наукова позиція молодого ще тоді вченого стосовно проблеми наслідків татарського нашествия на Київщину. Як відомо, М.Погодін, вивчаючи дану проблему, висунув тезу про масове спустошення Київщини внаслідок татарської навали та переселення її мешканців у райони північно-східної Русі. З цього припущення робився важливий теоретико-ідеологічний висновок про спадкоємність політичної та династичної історії Київської Русі та Московського князівства, а згодом царства й імперії. Проти цієї гіпотези аргументовано виступили українські історики М.Максимович та В.Антонович. Зрозуміло, що у студентські роки М.Грушевський іще не міг зайняти виразно самостійної позиції стосовно даної проблеми. Проте, скрупульозно вивчаючи праці українських істориків і мовознавців, а також студіюючи свідчення джерел, він укладає власну систему аргументів проти погодінської концепції¹⁹³. Зауважимо, що традиція широкого історіографічного аналізу тодішніх концепцій, закладена М.Грушевським іще на студентській лаві, була пронесена ним через усе творче життя.

У часи студій М.Грушевський сформував для себе й основні складові теоретико-методологічних засад вивчення як української історії взагалі, так і вітчизняної історіографії зокрема. У сучасному грушевськознавстві безсумнівним видається той факт, що ранні його праці перебували в межах позитивістської парадигми¹⁹⁴. Так, рушієм

¹⁹³ Див. напр.: Хлопець [Грушевський М.] Нові видання Київської Археографічної комісії // Правда. – 1891. – Т. III-IV. – С. 309, 368; Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – С. 435-441.

¹⁹⁴ Див. напр.: Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С. 222-255; Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233-253; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – С. 51-84.

історичної еволюції вчений називав Розум, що, втілюючись у конкретних народах-націях, проходить ряд історичних епох. Вповні акцептуючи погляди свого вчителя В. Антоновича, М. Грушевський визнавав тяглість українського історичного, а звідси й історіографічного, процесу від часів Київської Русі до кінця XIX ст. У ранніх працях він ніде не наводить періодизації вітчизняної історіографії. Проте, вивчаючи його твори ретроспективно, можна впевнено стверджувати, що погляди вченого на періодизацію українського історіографічного процесу в цілому збігалися з його загальноісторичною періодизацією. Позитивістсько-еволюціоністичний характер трактування М. Грушевським вітчизняного історичного та історіографічного процесу зайвий раз підкреслює критика ним теорії культурно-історичних типів М. Данилевського, викладеної у праці “Росія та Європа”. На думку М. Грушевського, теоретичні засади праці російського історика “не завжди консеквентні”, вражає юнака також “бідність та невиразність ідей щодо внутрішнього змісту культурно-історичного типу славянського”¹⁹⁵.

У сфері методології наукового пошуку М. Грушевський також демонструє свої позитивістські симпатії. Він неодноразово наголошує в статтях, рецензіях і щоденникових записах, що основне для нього – об’єктивність, змагання “до правдивого вияснення історії”¹⁹⁶. Звідси – намагання всебічного вивчення історичних феноменів, документалізм, нерідко надмірна обережність в узагальненнях і гострий критицизм. Позитивістські симпатії молодого вченого дещо пом’якшувала його тодішня глибока релігійність. Щоденник М. Грушевського доніс до нас вагання юнака щодо етичності оцінювання діяльності історичних діячів та наукової критики взагалі. Молода людина, перебуваючи під впливом християнського світогляду, співвідносить історичну й історіографічну оцінку із заповіддю Христа “не судіте”¹⁹⁷. Ця проблема настільки гостро постала перед Михайлом, що по допомогу він звернувся до ієромонаха. І навіть після того, як той пояснив, що нічого недоброго немає в науковій оцінці, сумніви все ще гризли юнака. Врешті-решт М. Грушевський доходить висновку, “що іноді судити не гріх – судити з обов’язку, що

¹⁹⁵ Хлопець [Грушевський М.] Нова критика неославянофільства // Правда. – Львів, 1893. – Т. XIX. – С. 565-566.

¹⁹⁶ Там само. – С. 192.

¹⁹⁷ Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). – С. 84.

історична праця є теж обов'язок гля суду, що тра тільки судити щиро, не вдаючи з своїх думок конечну істину”¹⁹⁸.

Помітним у методологічних поглядах М.Грушевського того часу був і принцип історизму. На його думку, історизм як дослідницька програма поєднує в собі: націленість історіографії на емпіризм; базування на джерелах, вірогідність інформації яких гарантується критичним джерелознавством; максимально повний опис об'єкта дослідження; відновлення “життєвих сил” історичного явища у конкретних умовах його існування. На таке бачення історизму вплинули, очевидно, накоплення юнака позитивістською методологією та німецьким історизмом. Серед методів історичного дослідження в ранніх працях ученого переважав історико-порівняльний. М.Грушевський завжди наголошував на необхідності порівняння відомостей різних історіографічних джерел для встановлення “історичної правди”. Зауважимо, що така методологічна структура була найпоширенішою наприкінці ХІХ ст. і найбільш ефективною в умовах становлення вітчизняної історіографії. Типологічно вона поєднувала в собі джерелознавчу методологію німецької історичної школи Л.Ранке та основні принципи науковості, що їх синтезувала позитивістська філософія. Подібна методологічна концепція пропагувалася дослідниками позитивістського напрямку та знайшла відображення у тогочасних підручниках з методології історії (наприклад, “Методологія історії” Е.Бернгайма чи “Вступ до історичної науки” Ш.Ланглау та Ш.Сеньбоса).

Незважаючи на той факт, що М.Грушевський у досліджуваний період тільки проходив етап професійного становлення, він, разом із тим, був активним членом наукового співтовариства – не лише “споживав” готові історіографічні концепції та “перетравлював” відомі історичні погляди, але й творив нові підходи до осягнення минувшини нашого народу, що викликали широкий резонанс не лише наприкінці ХІХ ст., але й протягом тривалого часу. Найбільш показовою у цьому плані є дискусія, що виникла в українській історіографії після появи у першому томі “Записок НТШ” статті М.Грушевського “Громадський рух на Україні-Руси в ХІІІ віці”. Саме ця стаття стала своєрідним лакмусовим папірцем, що визначив розклад сил не лише в українській історіографії, але й в

¹⁹⁸ Там само. – С. 108.

українському інтелектуальному середовищі того часу взагалі. Концептуальна канва праці відома: після нашестя на українські землі татар, ряд українських громад – “болохівців” відмовилися платити данину князеві Данилу, зав’язавши безпосередні відносини з татарами. Автор статті не засудив дій “болохівських громад”. “...Ми-ж, – уважає він, – не збавляючи ціни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає допомогу духово-моральному, економічному й політичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, що-б він задоволья такі бажання...”¹⁹⁹. Отже, молодий учений виступив з чітких народницьких позицій школи В.Антоновича. Впливом позитивістських настанов останнього пояснюється також відсутність широких історіософських узагальнень у статті. Зрозуміло, що ця праця М.Грушевського викликала схвальний відгук В.Антоновича. У його листі до М.Грушевського зазначається, що розробка “болохівської” проблеми є “самостійним досягненням” молодого вченого²⁰⁰. Зовсім з інших позицій – державницьких, що тоді тільки конституювалися, – до оцінки статті підійшов М.Драгоманов. Він у цілому позитивно сприйняв спробу М.Грушевського. Особливо імпонувало йому порушення проблеми прогресивності у змаганні громад за зменшення залежності від держави²⁰¹. Водночас, на погляд рецензента, робота “трохи вривкова” й недосконала. Останнє у концентрованому вигляді проявилось у тому, що М.Грушевський так і не зміг дати оцінку дій громад “болохівців” з огляду на подальшу перспективу. “Треба було, – пише М.Драгоманов, – тільки приложити до его “громади” ту саму мірку, котрою він міряє вартість його держави, тобто спитати, чи противукняжа реакція Болоховців і т.п. дала допомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади”. Причину нерішучості дослідника рецензент вбачає у протиставленні ним громади та держави, тоді як громада, на думку М.Драгоманова, по суті своїй є державою. Щоб уникнути надалі подібних теоретичних перекосів, критик радить

¹⁹⁹ Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 27.

²⁰⁰ Листи В.Антоновича до М.Грушевського // УІ. – 1991/1992. – Ч. 3-4/1-4. – С. 399.

²⁰¹ Драгоманов М. Держава і громада: прогрес і регрес // Павлик М. М. Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів, 1907. – С. 87.

молодому ще тоді вченому серйозно зайнятися філософією історії і не відривати українську минушину від європейського тла. Критика М. Драгомановим праці М. Грушевського стає краще зрозумілою в загальному контексті його роздумів над вітчизняною історіографією. Він постійно критикував сучасну йому історичну науку за відрубний розгляд проблем української історії, вимагаючи досліджувати їх у загальносвітовому контексті. Звідси – методологічний висновок, що основним методом історичних досліджень мусить бути історико-порівняльний. Так, у тій же рецензії він зазначає: “Ми дозволимо собі дати йому [М. Грушевському – авт.] пораду – не відділяти руську історію від загальноєвропейської і не покладатись на “свій розум” руських вчених, що вирости на такому відділенні і тому, власне, не мають керункових думок філософії історії”²⁰². Рецензія М. Драгоманова не лише мала значний вплив на подальшу творчу долю історика, вона поклала початок теоретичній дискусії в українській історіографії, в яку активно включився і сам М. Грушевський. Праця ж останнього стала своєрідним каталізатором модернізаційних змін у вітчизняній гуманітаристиці, змушуючи до активної історіографічної та теоретико-методологічної рефлексії. Отже, на нашу думку, навіть у ранній період творчості М. Грушевського доцільно вести мову про двосторонній характер взаємодії його із українською історіографією.

Своєрідним підтвердженням попередньої тези є також активна рецензійна діяльність, що її розвинув у київські часи М. Грушевський. Саме тоді формуються особливості рецензійного стилю вченого, що найбільш яскраво проявився у наступний львівський період. Розуміння М. Грушевським важливості полемічного начала рецензії призвело до перетворення її у творчості вченого на цікаву форму історіографічної рефлексії²⁰³. Наприклад, актуальній тоді слов’янознавчій проблематиці присвячено рецензію М. Грушевського, надруковану у львівській “Правді” під назвою “Нова критика неославянофільства”. У ній змальовується еволюція російського слов’янофільства і його трансформація в неославізм, який прагнув обґрунтувати виняткову роль Росії серед інших слов’янських народів необхідністю збереження

²⁰² Там само. – С. 91..

²⁰³ Див. докл.: Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894-1914 рр.) // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157-166.

існуючих консервативних підстав імперії, що намагаються зберегти своєрідність слов'ян на противагу космополітичному впливові Заходу. М.Грушевський уважав таку еволюцію слов'янофільської ідеології цілком закономірною, оскільки вона спиралася на ідеї “месіанізму”, національної винятковості, на уявлення, що “свій народ має зовсім окремі, незвичайні ознаки, котрі далеко ліпші, важніші...”. Натомість, він робить наголос на тому, що національний рух “повинен бути щиро демократичний ... подібно до того як ми поважаємо права особистості і гидуємо рабством”²⁰⁴. Рецензент виступав рішучим противником ідей слов'янської єдності, вважаючи, що вони вступають у суперечність з ідеями гуманізму і демократії, самовизначення народів, незалежно від їх расової або племінної належності.

Окремий блок рецензій присвячено працям про українську шляхту М.Стороженка та О.Єфименко. Ці огляди стали етапними у розробці власної концепції М.Грушевського щодо еволюції української шляхти, яка, на його думку, в силу егоїстичних прагнень до соціальних і політичних привілеїв зрадила національні традиції²⁰⁵. Аналізуючи працю О.Єфименко, М.Грушевський дещо романтично підкреслював, що національно-визвольна війна середини XVII ст. запровадила “найдемократичніший громадський устрій”, який фактично скасував становість суспільства. Але дальші невдачі української демократії виникли через брак у народу “громадського і політичного виховання, освіти і свідомости; а тогочасна українська інтелігенція, вихована на шляхетській ідеології, не могла зрозуміти прагнень народу; вона була здатна побудувати лише “копію Речі Посполитої”. І тоді, – пише М. Грушевський, – народ виступив проти власної шляхти, чим скористалися сусіди України. Вчений докладно обґрунтовує зовнішні та внутрішні причини такого явища, покладаючи вину за наслідки на саму шляхту²⁰⁶. На прикладі цієї рецензії ми бачимо подальше розгортання М.Грушевським позитивістсько-народницької тези про слабкість в українському суспільстві національної самосвідомості та політичної культури, і, внаслідок цього, існування

²⁰⁴ Хлопець [Грушевський М.] Нова критика неославянофільства. – С.567-568.

²⁰⁵ [М.Грушевський]. Українська шляхта в XVI-XVII вв. // Правда. – Львів, 1889. – Т. III. – Вип. IV. – С. 67-71. Авторство рецензії встановив Л.О.Зашкільняк.

²⁰⁶ Хлопець [Грушевський М.] Нова розправа про українську шляхту // Правда. – Львів, 1892. – Т. XII. – Вип. 35. – С. 63-64; Вип. 36. – С. 185-192.

віковичної двоїстості та антагоністичності в ньому. Визначення М.Грушевським “освіти та культури” як необхідних умов національного поступу промовисто перегукувалось із поглядами його вчителя В.Антоновича на завдання українського руху.

Таким чином, становлення історіографічної концепції М.Грушевського як складової фахової підготовки історика-дослідника, відбулось у Київському університеті. Цей процес проходив паралельно з його зростанням як історика-професіонала. Дослідники відзначають могутній каталізуючий вплив на ці процеси християнської моралі, що, поєднавшись із принципами світської науки, спричинила створення цікавого етичного синтезу, в основі якого лежало абсолютне визнання самодостатності праці²⁰⁷. Це сприяло появі могутніх стимулів для освіти та наукової діяльності М.Грушевського, що значною мірою пояснює дивовижні здобутки молодого історика на терені професійної історіографії за неповних вісім років.

Узагальнюючи наведений вище матеріал, доходимо висновку, що формування історіографічних поглядів видатного історика відбувалося, в основному, через нормативні університетські курси. Сам М.Грушевський з великою симпатією згадує лекції В.Антоновича, В.Іконнікова, Ф.Фортинського, що своїми історіографічними оглядами допомогли йому краще зорієнтуватись у безмежжі наукових проблем та відкрили перед молодю людиною розмаїття історіографічних шкіл і напрямів. Але оскільки нормативні курси, за словами М.Грушевського, часто були перевантажені “зайвою інформацією”, особливу роль у формуванні його як історика-професіонала відіграли дослідницькі семінари. Так, у семінарах Ф.Фортинського, В.Іконнікова та В.Антоновича було закладено солідний багаж знань та умінь у галузі становлення історіографічного методу молодого вченого. Саме в цих семінарах М.Грушевським були написані перші наукові праці, що відображають етапи формування його історіографічної моделі.

²⁰⁷ Див. напр.: Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський). – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С. 73-91; Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.

Проте, за словами М.Грушевського, заняття в університеті “небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і начитаний в якійсь спеціальності студент”²⁰⁸. Тоді юнак вдається до іншого ефективного шляху формування власного світогляду – самоосвіти. З щоденникових записів, конспектів та бібліотечних реєстрів книг ми можемо досить повно відновити приватну лектуру Михайла. Він читає та аналізує літературу з найрізноманітніших галузей – економіки, філософії, мовознавства. Особливо широко (і це зрозуміло) М.Грушевський студіює історіографічну літературу та першоджерела. Саме завдяки самоосвіті студент прекрасно орієнтується в тогочасних історіографічних пошуках, виробляючи власну оригінальну систему історико-наукових поглядів. Свою історіографічну модель він створює на основі пізнавальних можливостей позитивістської парадигми.

У ранніх працях М.Грушевського вже помітні риси професійного підходу історика науки – він давав загальну картину вивчення історії у досліджуваній період, намагався пов’язати розвиток історичних знань із конкретно-історичними обставинами; виокремлював в історіографії деякі напрямки та школи; ставив проблему взаємозв’язку та взаємовпливу історичних знань Європи та України; широко використовував існуючу в ті роки спеціальну літературу та джерела; писав про найважливіші праці вітчизняних істориків з минулого України; відзначав зародження історичної критики; завжди знайомив читача з історіографією досліджуваної проблеми. Зрозуміло, що не всі ці теми були ним розвинуті та обґрунтовані однаково – він і не міг би їх розвинути досить повно у межах ранніх праць. Але важливо, що ці проблеми були ним помічені та поставлені. І в цьому полягає значення його перших досліджень.

²⁰⁸ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. – С. 199.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У предметному полі грушевськознавства останніх років спостерігається виразна тенденція відходу від описовості й аналітичного документалізму. Дослідники все більше зосереджуються на теоретичних аспектах творчості М.Грушевського – концептуально-історіософському, методологічному та історіографічному. Це дозволяє піднести дослідження на новий якісний рівень, вписати спадщину вченого у світовий інтелектуальний контекст ХХ ст. і тим самим більш адекватно оцінити її важливість для національної культури. Проте, якщо перші два аспекти вже мають поважну літературу²⁰⁹ та дочекалися розробки на дисертаційному рівні²¹⁰, цього, на жаль, ще не можемо сказати про

²⁰⁹ Див. напр.: Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // УІ. – 1966. – № 1-2; Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.-Кембрідж, 1991. – С. 5-45; Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // УІ. – 1999. – Ч. 2-4. – С. 30-55; Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233-253; Лисий В. Про методологію в спадщині М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 149-152; Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000; Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 86-97; Тельвак Віталій. Теоретико-методологічні засади історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002.

²¹⁰ Березинець В.В. Історіософія Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / НАН України, Ін-т філософії. – К., 1996. – 20 с.; Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 20 с.; Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07. 00. 06 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 19 с.

історико-наукову складову доробку М.Грушевського. За більш ніж столітнє існування грушевськознавчих студій маємо лише по кілька публікацій, присвячених аналізу поглядів ученого на творчу спадщину видатних українських істориків (переважно, це – М.Костомаров, М.Драгоманов, В.Антонович, В.Липинський)²¹¹, та на деякі періоди вітчизняної історичної думки²¹². Така фрагментарність не дозволяє, з одного боку, скільки-небудь повно охарактеризувати історіографічний доробок М.Грушевського, з іншого – завершити оформлення відповідної ділянки дисциплінарної структури грушевськознавства²¹³. Крім цього, цілковито відсутнє опрацювання різного плану теоретичних моментів

²¹¹ Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133-160; Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська Старовина. – 1995. – № 3. – С. 78-83; Пасещенко Г. Історичні погляди В.Б.Антоновича в інтерпретаціях істориків ХХ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 91-104; Костенко Г.В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М.П. Драгоманова в працях М.С. Грушевського // Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ. – Дніпропетровськ: Вид-во “Арт-Пресс”, 1999. – С. 116-129; Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // УДЖ. – 1992. – № 4. – С. 112-123; Кудий І. Михайло Грушевський про публіцистично-полемічну діяльність Миколи Костомарова // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського / Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 168-169; Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07. 00. 06 / Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. – К., 1995. – 25 с.

²¹² Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 130-146; Кульницький С. Давньокіївська спадщина у висвітленні Михайла Грушевського // Політика і час. – 1996. – № 9. – С. 71-80; Поплавська Н. Михайло Грушевський про українське письменство XI-XVII ст. // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського. / Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 152-157; Вигодванець Н.І. Михайло Грушевський про “Слово о полку Ігоревім” // Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М.С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород, 1997. – С. 14-23.

²¹³ Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 38-41.

історіографічної рефлексії вченого, що унеможливило як побудову цілісної концепції історико-наукової моделі дослідника, так і гальмує вивчення інших напрямків його творчості. Зауважимо, що в сучасній історичній науці назагал спостерігається поживалення уваги до різного роду теоретико-методологічних аспектів історії історіографії. Польський дослідник Я.Поморський навіть запропонував увести нову дисциплінарну галузь історіографії, яку назвав “теоретична історія історіографії”²¹⁴. На нашу думку, теоретико-історіографічна проблематика в працях М.Грушевського розпадається на три великі проблемні групи, довкола яких зосереджено другорядні концептуальні міркування. Перша група пов’язана з розумінням М.Грушевським предмету та завдань історіографії. Друга зосереджує увагу на проблемі концептуально-методологічних засад історико-наукових досліджень. У третій осмислюються різноманітні варіанти періодизації історіографічного процесу. Саме на цих елементах теоретико-історіографічної концепції вченого ми й зосередили свою увагу.

3.1. Термін “історіографія” та предмет історії історичної науки у спадщині М.Грушевського

У складному процесі диференціації наук, у становленні та формуванні нових дисциплін важливим моментом є виявлення й уточнення кола питань, якими покликана займатися дана наука. Визначення предмету дослідження, як правило, складається та осмислюється не одразу. Для цього необхідно накопичення певного досвіду та наявність стійкого дослідницького інтересу. В історії науки відомі приклади, коли новостворені галузі знання певний час не мали спеціальних назв. Якщо за дисципліною затверджується певне найменування, фіксується чітке коло досліджуваних проблем – значить, ця галузь науки пройшла початковий, “організаційний” період і настав уже наступний, більш високий рівень її розвитку.

Тлумачення терміну “історіографія” безпосередньо змикається з розумінням сутності даного предмету. Проте, ці поняття не зовсім

²¹⁴ Pomorski Jan. Metodologia historii a historia historiografii // Środowiska Historyczne II Rzeczypospolitej. – Część II. – Warszawa, 1987. – S. 51-70.

тотожні. Перш ніж розглянути бачення М.Грушевським цього теоретичного питання, ми, згідно з принципом історизму, обґрунтованим у вступі до праці, коротко зупинимося на історіографічному контексті проблеми, який, поза сумнівом, дозволить максимально адекватно інтерпретувати відповідний текст ученого. Спробуємо показати, що розуміння предмету історії історичної науки мінялося не тільки у різних істориків на різних етапах розвитку історичної думки, але в деяких випадках спостерігалась зміна уявлень про зміст історіографії у одного й того ж автора. Ці термінологічні та змістові пошуки проходили у часи формування історіографічної парадигми М.Грушевського, стимулюючи його власну історико-наукову рефлексію, та мали поважний креативний вплив на неї.

Формула “історія історичної науки”, тобто назва, що найбільш повно, на думку Р.Киреевої, відповідає дисципліні, виникла в ХІХ ст.: “...дореволюційна історична наука підходила до неї, користувалася нею, але не закріпила її у своїй практиці”²¹⁵. У той час українська історіографія проходила складний шлях від маргінальної структури у межах російської та польської історичної науки до національної історичної науки зі своїми інституціями, кадрами, концептуально-методологічним апаратом. А оскільки М.Грушевський сформувався як історіограф під впливом саме російської академічної науки, розглянемо традицію інтерпретації предмету цієї дисципліни в Російській імперії. Якщо узагальнити варіанти назви нової дисципліни, виявлені в російській історіографічній літературі ХІХ – початку ХХ ст., то загальна картина буде складатись із таких понять: “література російської історії”, “література науки російської історії”, “огляд літературних поглядів”, “історичне знання”, “історичне дієписання”, “історія російського самопізнання”, “течії історичної думки”, “розробка російської історії”, “історія російської історії”, “історія праці російської думки над російською історією”, “історія російської історичної літератури”, “критична російська історія”, “історія критики”, “історична критика”, “наука літератури російської історії”, “історія науки”, “історія історії”, “історія історичної науки”, “історія історіографії”, “російська (західноєвропейська) історіографія” та інші.

²¹⁵ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины ХІХ в. до 1917г. – М., 1983. – С. 74-75.

Неоднозначно вирішувалась також проблема щодо визначення предмету історії історичної науки. Спочатку вона розумілася як сума біографій окремих істориків з анотованим переліком їх творів. Такий підхід знайшов відображення в назвах перших історіографічних досліджень: так праця С.Соловйова називалася “Письменники російської історії XVIII ст.”, а збірка статей про російських істориків К.Бестужева-Рюміна – “Біографії та характеристики”. Проте поступово утверджується інший погляд на предмет історії історичної науки. Вже в праці М.Кояловича “Історія російської самосвідомості за історичними пам’ятками та науковими творами” (1884) історіографія представлена не просто як сума біографій учених, а як процес розвитку історичної думки, як частина самосвідомості народу, що знайшла своє вираження в “науковій обробці свідомості минулого”. У своїх працях М.Коялович послідовно критикував позицію К.Бестужева-Рюміна: у гонитві за об’єктивністю та безсторонністю останній підмінив аналіз руху історичної думки простим переліком прізвищ істориків і назв їх праць. М.Коялович же вимагав від істориків науки “виявлення провідних зв’язків”, визначення спадкоємності та зв’язку явищ. У дискусії з М.Кояловичем позиція К.Бестужева-Рюміна знайшла підтримку у В.Іконнікова. У своїй величезній праці він детально виклав історію створення, відкриття та залучення до наукового обігу різних джерел, багато місця приділив опису архівів, становленню і розвитку археографії, роботі різного роду наукових інституцій, свідомо відмовившись від виявлення напрямів в історичній науці й аналізу закономірностей її розвитку. Будь-який історичний твір цінний для Іконнікова не концепцією автора, а джерельною базою, повнотою викладу фактичного матеріалу. На підтримку М.Кояловича виступили П.Мілюков, В.Ключевський, О.Лаппо-Данілевський. Головним для історика історичної науки вони вважали вивчення еволюції історичних концепцій.

Протягом XIX ст. у системі історичного знання йшов інтенсивний процес формування його історико-наукової складової як цілком самостійного структурного підрозділу. В університетах Російської імперії ця лінія трансформувалась у навчальну дисципліну та визначила нове значення терміну “історіографія” як історії самого історичного знання. Університетська практика другої половини XIX – початку XX ст.

закріпила у навчальних планах історіографічні курси²¹⁶. Саме “критичне осердя” – критичний огляд літератури, що поєднував критику джерел і критику традиції їх прочитання складав основний зміст історіографічних досліджень і курсів. Так, О.Маркевич писав про зміст свого курсу “Російська історіографія”: “Обидва роки я читав власне про джерела російської історії, додавши до цього на другий рік і нарис науки російської історії...”²¹⁷.

На початку ХХ ст. у середовищі історіографів почало переважати більш широке розуміння проблемного поля цієї нової наукової дисципліни. У нього стали включати історію історичної думки, що була представлена у критичному огляді поглядів окремих істориків або течій і шкіл, в аналізі спеціальних досліджень, в історії історичних закладів та ін. Нову дисципліну розглядали в контексті історії науки в цілому, історії культури, історії ідей. О.Лапто-Данілевський у своїх працях поставив питання про термінологічну дефініцію нової дисципліни. Він зазначав: “Історія терміну “історіографія” показує, що він спочатку означав або сам процес складання (пор. посаду історіографа) історичного твору, зазвичай у національно-патріотичному, офіційному дусі, або певну сукупність таких творів, що розглядається у певних межах часу та простору”. Поступово термін “історіографія” втрачав посередній спеціальний сенс, що означав історичну науку взагалі, і все більше став поєднувати у собі “переважно твори, що представляють будь-яку цільну концепцію історії людства: або цілої країни, або нації і т.п.”²¹⁸. Тим не менше, і О.Лапто-Данілевський сумнівався при виборі назви: “історія науки”, “історія історії”, “історія історіографії” і просто “історіографія” – цими поняттями він “покривав”

²¹⁶ Попова Т.М., Мельник О.В. Про викладання теоретичних курсів з історії в університетах України 19-початку 20 століття // Україна: становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук. Всеукраїнська науково-практична конференція. Доповіді і виступи. – Одеса, 1993. – Ч.1. – С. 107-109; Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские университеты в XIX – начале XX вв.: Сб. статей. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996. – С. 44-55; Чесноков В.И. О некоторых сторонах подготовки историков в российских университетах XIX-начала XX вв. // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 204-209.

²¹⁷ Маркевич А.И. О летописях. Из лекций по русской историографии. – Одесса, 1883. – Вып. 1. – Предисловие.

²¹⁸ Цит. за: Киреева Р.А. Цит. праця. – С. 80-81.

один напрямок – історію історичної науки. Слід відзначити, що в “офіційні” зламу ХІХ – ХХ ст. – “Енциклопедичному словнику” Брокгауза-Єфрона, зазначалось: “Історіографія – термін недостатньо визначений, іноді ототожнюється із історією, розуміється: 1) як вивчення історичної літератури будь-якого предмету, 2) як синонім історичної літератури. В останньому значенні історіографія постає ніби “історією історії”, і в цьому сенсі термін історіографія отримав право громадянства у цілому ряді спеціальних праць останніх десятиліть”²¹⁹. Для цього визначення характерним є те, що термін “історіографія” як синонім самої історичної науки вже не виступає провідним – він наводиться за нумерацією решти сенсів. Саме в таких умовах трансформації історичного знання, викликаних перебудовою його теоретико-методологічних засад, що відбувалася під впливом модернізаційних процесів у світовій історіографії початку ХХ ст., проходила еволюція історико-наукової складової фахового світогляду М.Грушевського.

Початковий етап дисциплінарного становлення історії науки повною мірою відобразився на особливостях історіографічної рефлексії М.Грушевського. Осердям його історіографічних пошуків є термінологічне питання. Попередники вченого на ниві вивчення української історіографії практично не застановлялися над проблемою історико-наукової термінології. Про це писав і сам дослідник. Наприклад, рецензуючи історіографічний твір О.Лазаревського, М.Грушевський найбільшою хибкою праці називав те, що “автор не умотивовує *terminus a quo* своїх студій”²²⁰. Вивчаючи праці вченого різних періодів його творчості впадає у вічі складна система предметного підпорядкування різних галузей гуманітарного знання, що виражена наступною термінологічною послідовністю: “українознавство” – “історіографія” – “історична наука”. У цій тріаді перша складова постає “як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його території і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток”²²¹. Українознавство відбиває початки вітчизняної науки, це

²¹⁹ *Историография // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб., б.г. – Т. 26. – С. 488.*

²²⁰ *Грушевський М. Рец. на: Очерки, заметки и документы по Малороссии, Ал. Лазаревского... // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 46.*

²²¹ *Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – № 1-3. – С. 82.*

своєрідна синкретична метанаука, в якій нероздільно поєднані різноманітні знання про український народ як гуманітарного, так і природничого характеру. “В поняттю українознавства, – зазначає М.Грушевський, – науки соціальні і природничо-технічні та практичні так тісно сплітаються нечисленними переходами, що розлучити їх і потягнути між ними різку і виразну границю не так легко”²²².

У контексті світогляду М.Грушевського ідеологічним ядром українознавства виступають історіографічні вивчення (історична думка, історіографія). Порівняно з раннім періодом історіографічної творчості вченого, у його працях початку ХХ ст. спостерігаємо деяке розширення варіантів інтерпретації історико-наукової термінології. Узагальнюючи виявлені в творах ученого дефініції, ми можемо скласти наступний понятійний блок: “історична література”, “історіографія України”, “українсько-руська історіографія”, “історія нашої історіографії”, “історична наука”, “руська історіографія”, “історіографічна публіцистика”, “історія науки історії”, “історія історії”, “історія історичної науки”, “історія історіографії”, “українська історіографія”, “література питання”, “історія студіювання питання”, “шкільна історіографія” та інші. Слід зазначити, що як рівнозначні терміну “українська історіографія”, М.Грушевський вживає вирази “руська” та “українсько-руська” історіографія. Отже, термін “історіографія” для вченого надалі залишився синонімом для історичної думки. Про це також говорить вживання ним терміну “історія історичної науки” та визначення назви професії дослідника минулого як “історіограф”, хоча, зауважимо, що цим словом іменується лише виразник офіційної, пануючої у суспільстві, історичної ідеології²²³. До речі, подібне тлумачення термінів “історіографія” та “історіограф” ми спостерігаємо й у працях Д.Дорошенка²²⁴. Безумовно, специфічна лексика М.Грушевського відбиває початковий етап пошуків адекватних термінів, що властиве будь-якій науковій дисципліні на стадії її самовизначення.

²²² Грушевський М. Науково-дослідний і науково-технічний рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд. Передмова // Україна. – 1927. – № 3. – С. 146.

²²³ Грушевський М. Рец. на: Czeschire Н.Т. The great Tatar Invasion of Europe // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 142.

²²⁴ Див. напр.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 106.

Передусім, розглянемо проблему дефінітивних варіантів і предмету історико-наукових студій у працях ученого. Зауважимо, що питання про предмет історіографії є одним із центральних методологічних питань історії історичної науки. При вивченні цієї проблеми безумовно важливо звертати увагу на авторське визначення історіографії. Проте обмежуватися лише ним, як іноді практикується в історіографічній літературі, не зовсім коректно. Справа в тому, що дефініції предмету, особливо на початковому етапі розвитку історії історичної науки, далеко не завжди знаходилися в історіографічних текстах, що, однак, не означало відсутності у авторів розуміння предмету викладу. Навіть у тих випадках, коли в історіографічних працях давалися визначення, їх не слід розглядати ізольовано, у відриві від всієї праці. Необхідно з'ясувати, наскільки наведене визначення підкріплялося конкретним змістом твору, його проблематикою – чи був він послідовно витриманий автором, виявився ширше, чи вужче окреслених завдань, чи відповідав загальній назві роботи і т. ін.

Проблемі визначення предметного поля історії історіографії, М.Грушевський ніде спеціального місця не відводить. Проте, вивчаючи історіографічні погляди вченого, розсіяні у багатьох працях, ми спробуємо реконструювати його візію зазначеного питання. Передусім, дослідник зосереджується на надзвичайно важливому на початку ХХ ст. історико-теоретичному аспекті – предметному розмежуванні історіографії та джерелознавства. Як відомо, практика ототожнення цих галузей історичного знання була доволі поширеною у ті часи. Складність даної проблеми полягала в типологічній спільності історичних та історіографічних джерел, коли джерело історичне було нерідко й джерелом історіографічним. Розуміння М.Грушевським історіографічного джерела ніде не декларується, проте, вивчаючи його історіографічні студії та досліджуючи їхню джерельну базу, можемо констатувати, що головними історіографічними джерелами для вченого були праці істориків і пам'ятки суспільно-історичної думки. Саме до таких матеріалів, у першу чергу, звертається він при написанні праць. Критерієм поділу історичних та історіографічних джерел М.Грушевський обрав специфіку їхнього походження та, особливо, дослідницького прочитання. З погляду цих підходів, він зазначає: “Українською історіографією мусимо вважати те, що описує історію українського

народа як такого, незалежно від політичних чи інших зв'язей, які вязали його з іншими народами чи країнами"²²⁵. Але тут для вченого постає інша проблема, пов'язана з особливостями вітчизняної історії. Деструктивні умови чужинецького панування, денационалізація еліти, релігійний розкол призвели до того, що "те що попередні століття полишили нам в сфері українознавства, а спеціально історіографії – тільки більше або менше, та й то випадком, відповідає поняттю української історіографії?". Загалом, можемо констатувати подібність розуміння М.Грушевським предмету історіографічного та історичного дослідження, який, в свою чергу, витримано в суто позитивістському дусі.

Розглядаючи проблему предмета української історіографії, М.Грушевський також виступав проти широко розповсюдженого в ті часи ототожнення історіографії та історії літератури. Незважаючи на переконання вченого в типологічній спорідненості історії літератури й історіографії, вони для нього мають відмінні пізнавальні функції. Демаркаційну лінію між цими дисциплінами, на думку вченого, повинно визначати питання про цінність джерела як носія достовірної історичної інформації. Так, рецензуючи твір В.Іконнікова, вчений зауважив: "Непотрібним здається мені вилучення в зовсім особливий розділ житий, повістей, сказань, подорожей. Дещо з того не належить до східнослов'янської історіографії, тільки до історії літератури, як позбавлені історичного значення агіографічні писання..."²²⁶. Дослідник критикує "систематику" автора, яка, проте, була поширеною в тогочасній історичній літературі – ототожнення різних рис давньої літератури – інформаційної та художньої, яке призвело до того, що "погубило ся зовсім, або ледво згадало ся багато писань, які не підходячи вповні під літописну схему, без сумніву далеко більше мали право на місце в історіографії, ніж деякі чисто літературні твори"²²⁷. Така критика М.Грушевським історіографічної класифікації свого університетського вчителя знаменувала цікаву тенденцію – подальшу спеціалізацію історико-наукових студій, пов'язаних із виокремленням історії історичної думки

²²⁵ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 209.

²²⁶ Грушевський М. Рец. на: Іконников В.С. Опыт русской историографии. – Т. II. – Кн. 1,2. – К., 1908 // ЗНТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 203.

²²⁷ Там само.

як самостійного напрямку досліджень та академічної дисципліни із великого сімейства історичних наук.

Про розуміння М.Грушевським предмету історіографічного дослідження, або, як він писав, “історії історіографії”²²⁸, свідчить вживання ним як синонімічних терміну “історіографія” виразів “історія політичної української мисли”, “українське самопізнання”, “історична українська ідеологія”, “ідеологія”, “громадська історична ідеологія”. Можемо зробити висновок про розширене розуміння М.Грушевським предмету вивчення української історіографії, який становить дослідження історії історичної думки у контексті національного самопізнання. Зауважимо, що подібна традиція розуміння предмета історіографічного дослідження була започаткована російським істориком М.Кояловичем і викладена у його праці “Історія російської самосвідомості за історичними пам’ятками та науковими творами”²²⁹.

Визначення М.Грушевським предмету історіографічного дослідження як розвитку не лише праці над дослідженням рідного минулого, а й української національно-історичної думки, дозволяє йому залучати до українського історіографічного процесу видатних діячів українського національного відродження, які ідейно впливали на подальший розвиток історіографії (літераторів, мовознавців, етнографів і патріотично налаштованих представників українського дворянства та інтелігенції). Окрему увагу приділяє вчений ідейним впливам на українську історичну науку таких визначних постатей як Т.Шевченко, М.Драгоманов, І.Франко. У зв’язку з цим стає зрозумілим, чому, наприклад, в “Історії української літератури” М.Грушевського тісно пов’язано історію літератури з розвитком історичної науки. Він наводив оригінальну інтерпретацію розвитку української історичної думки та наукових історичних досліджень як складової частини національно-культурного руху. Вчений уважав, що пошвавлення інтересу до власної історії є своєрідним проявом інстинкту самозахисту та самозбереження нації, що притаманний всім культурним народам. Історична думка для

²²⁸ Див. напр.: Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 17; Грушевський М. Рец. на: Миложов П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – М., 1897. – XI + 306 с. // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXV. – С. 31.

²²⁹ Див. про це докладніше: Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983. – С. 85.

М.Грушевського – стрижень історичної традиції, “з якої впливом... раз – у – раз треба серйозно рахуватись”²³⁰. Зауважимо, що таке розширене розуміння М.Грушевським предмету історіографічного дослідження знаходить підтримку у сучасних дослідників. “...Багато історичних концепцій та сформованих згодом загальнопоширених характеристик історичних явищ та історичних діячів, – зауважив С.Шмідт, – були вперше сформульовані не вченими-істориками, а літературними критиками, філософами, журналістами, політичними памфлетистами та ораторами й уже з “широкої” преси перейшли в науку”²³¹.

Щоб адекватніше оцінити вартість теоретико-історіографічних роздумів М.Грушевського, порівняємо їх із поглядами на зазначену проблему Д.Дорошенка. У праці останнього “Джерела й історіографія” предметом української історіографії визначається “розвиток української наукової праці над дослідженням минулого України і разом із тим розвиток української національно-історичної думки”²³². Отже, Д.Дорошенко, подібно до М.Грушевського, дивився на українську історіографію не тільки як на процес дослідження розвитку української історичної науки, а пов’язував зміст історіографії з дослідженням еволюції української національно-історичної думки. Поняття національно-історичної думки (у контексті історіографічного дослідження) ототожнюється у вченого з процесом національного самопізнання й уявляється “як непереривний процес, що не спинявся ніколи, хоч іноді і завмирав на певний час під гнітом несприятливих історичних обставин”²³³. Це дає підставу стверджувати, що Д.Дорошенко дивився на процес розвитку історичної праці на Україні в контексті національного відродження, дослідження історії було для нього частиною ширшого процесу – національного самопізнання. Вчений доводить, що результатом національного самопізнання є зростання національної самосвідомості і, таким чином, пов’язує вивчення української історіографії та національної свідомості. Під впливом поглядів В.Липинського на націю, Д.Дорошенко, на відміну

²³⁰ Грушевський М. Дорогою віків // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. II. – С. 244.

²³¹ Шмідт С.О. Историографические источники и литературные памятники // Шмідт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 95.

²³² Дорошенко Д., Оглоблин О. Джерела й історіографія // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 399.

²³³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 5.

від М.Грушевського, залучає до українського історіографічного процесу тих дослідників, що розглядали Україну як окрему територіальну одиницю, були “органічно” пов’язані з Україною та прагнули її незалежності²³⁴. Таким чином, можемо констатувати певну подібність поглядів двох видатних істориків на предмет і завдання історіографії. Зауважимо, що історіографічні студії М.Грушевського з’явилися значно раніше за узагальнюючі праці Д.Дорошенка, отже, можемо припустити існування певного впливу ідей видатного історика на його молодшого колегу. Відзначимо також певне кореспондування бачення М.Грушевським предмету дослідження української історіографії та сучасного розуміння цієї проблеми. Наприклад, для Я.Калакури, українська історіографія – “спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної думки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, але й світової історії”²³⁵.

Важливим моментом у вивченні еволюції розуміння вченими предмету історії історичної науки є назви історіографічних творів. Вони, ці назви, у найбільш стислій, лаконічній формі відобразили не лише індивідуально-авторське розуміння сутності предмету, що висвітлює різні його грані, але й зафіксували певні рівні розвитку історії історичної науки та дають можливість наочно побачити ніби сам рух проблеми у часі. Зауважимо, що М.Грушевський досить сміливо використовував історіографічну термінологію – вона зустрічається вже у його працях львівської доби. Тогочасні назви історіографічних творів ученого – “Українська історіографія і Микола Костомаров”, “Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності” – дозволяють говорити про значний момент персоніфікації ним історичної думки, що, зрештою, було властиво позитивістській візії науки. Поряд із цим впадає у вічі намагання дослідника виявити об’єктивні рушії еволюції історико-наукового знання, зобразити історіографічні вивчення як інтегральну частину духовного життя народу. Історіографія для нього постає не сумою біографій і оглядом окремих праць з української історії, а процесом

²³⁴ Див. про це докл.: Андреев В.М. Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І.Дорошенка. – Запоріжжя, 1997.

²³⁵ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – С. 11.

розвитку історичної думки. Про це, зокрема, говорить назва і зміст першої його узагальнюючої історіографічної праці “Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Поряд із цим відзначимо, що назви історіографічних творів М.Грушевського зазвичай вужчі за їхній зміст. Так, наприклад, у вищеназваній праці наводиться короткий огляд української історичної думки від часів Київської Русі, хоча у назві фігурує лише XIX ст. Ці тенденції, в основному, залишались характерними і для наступних періодів його життя та творчості – еміграційного та радянського. Вчений надалі схильний персоніфікувати історіографічний процес. Назви його творів радянської доби, наприклад, – “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці” та “Костомаров і новітня Україна”, підтверджують цю тезу. Проте, поряд із цим можемо помітити, що праці дослідника, написані в 20-30-ті роки, відобразили у назвах помітно складніше та глибше розуміння предмету історіографії. Так, М.Грушевський намагається відходити від позитивістської описовості та схематичності при характеристиці видатних істориків. Використовуючи методологічні досягнення модерністських новацій в історіографії, особливо неокантіанства, він все більше зосереджується на психологічних аспектах творчості, впливі родинного та соціального оточення на її еволюцію. Про це свідчить назва його фундаментальної студії про П.Куліша – “В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Також відзначимо більш сміливі спроби дослідника узагальнити певні тривалі періоди у розвитку вітчизняної історичної думки. Як приклад, назвемо його студії “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів” і “З історичної фабулістики кінця XVIII в.” Отже, як бачимо, назви праць М.Грушевського у концентрованій формі відобразили сутність його поглядів на предмет історіографічного дослідження.

У структурі історіографічної рефлексії М.Грушевського ми розрізняємо загальну, предметну та проблемну історіографію. Зауважимо, що сам учений не узагальнив свої роздуми про структурну будову історіографії, хоча й підходив до вирішення деяких її аспектів. До загальної історіографії відносимо його роздуми про виникнення історичних знань, перетворення їх на науку, розвиток історіографії у зв'язку із суспільними потребами, а також різного роду порівняльні аспекти

історіографічного дослідження. Як приклад, можемо назвати роздуми вченого про предмет історіографічного дослідження, періодизацію історіографічного процесу, формування вітчизняної історіографічної парадигми, порівняльно-історіографічні моменти у його працях. Предметна історіографія – це історико-наукові роздуми М.Грушевського стосовно історії окремих регіонів, країн або напрямків людської діяльності (історії культури, історії економічного життя, історії державності тощо). Наприклад, аналізуючи творчу спадщину І.Шараневича, дослідник пише, що той “полишив глибокий слід в історіографії Галичини”²³⁶. Або, характеризуючи діяльність Київської археографічної комісії, відзначає її внесок в “історіографію правобічної України”²³⁷. Найбільше місця в історіографічній спадщині вченого відведено проблемній історіографії. Це пояснюється специфікою дослідницьких завдань, які стояли перед ним – критично проаналізувати праці своїх попередників та визначити нові напрямки досліджень. Врахування досягнутого рівня наукового знання та запропонованих з даної проблеми гіпотез, на думку М.Грушевського, – необхідний фактор забезпечення об’єктивності в історіографії. Неприпустимою для вченого є відсутність у праці історіографічного огляду досліджуваного питання. Це, за його образним висловом, зовсім не “науковий баласт”, а необхідна складова як вузько спеціальної, так і науково-популярної праці. Ігнорування історіографією проблеми “не стільки не улекшує читання” книги, “скільки позбавляє об’єктивної вартості завваження і висновки автора”²³⁸. Тому професор переконаний, що “всякий дослідник попри джерелах повинний ознайомитись докладно з літературою свого питання”²³⁹. Історіографія проблеми, на його думку, покликана сформулювати уявлення про об’єкт вивчення у контексті його суспільно-історичного тла, місця та ролі серед інших подібних об’єктів.

²³⁶ Грушевський М. Изидор Шараневич. Некролог // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLV. – С. 13.

²³⁷ Грушевський М. Наукова хроніка: [П’ятдесятиліття Київ. археограф. коміс.] // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 213.

²³⁸ Грушевський М. Рец. на: Brückner Aleksander. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1930. – Том I. – Інститут Рукопису національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. X. – Од.зб. 15099. – Арк. 3.

²³⁹ Грушевський М. Нові розвідки з історії ранньої Русі // ЗНТШ. – 1897. – Т. XVIII. – С. 15.

Історіографія у поглядах М.Грушевського виступає однією з найбільш активних сенсоутворюючих галузей гуманітаристики. “Історіографічний рух”, “історіографічна робота”, “історіографічна діяльність”, як пише вчений, є рушієм духовного життя народу. Історіографічний процес у його працях, як уже зазначалось, носить яскраво виражену персоніфікацію. Роль особи в інтелектуальному житті народу є для М.Грушевського надзвичайною. Нерідко цілі історіографічні напрями та динаміка їхнього розвитку залежить від активності того чи іншого культурного діяча. Наприклад, дослідник аналізує становлення традиції літописання на Смоленщині і відзначає надзвичайно важливу роль у цьому процесі митрополита Гарасима. Успіхи літописання настільки безпосередньо були пов’язані із особистістю останнього, що, як зауважив учений, “з смертю Гарасима упадає той рух історіографічний”²⁴⁰.

У розвитку української історіографії, особливо її найновішої фази, М.Грушевський виокремлює різноманітні напрями та школи. Підставою для виокремлення історіографічних напрямків є об’єкт дослідження – спільність певних тематичних, ідеологічних і теоретико-методологічних ознак. Учений пише про романтичний, народницький, позитивістський, соціально-економічний та інші напрями у вітчизняній науці. Серед провідних напрямів, або, як іноді пише вчений, течій сучасної собі історичної думки, він виокремлює соціально-економічний, репрезентований творчістю О.Лазаревського та його учнів. М.Грушевський наводить провідні риси цього напрямку, що вирізняють його серед інших течій у вітчизняній історичній думці: зосередження дослідницької уваги на соціально-економічній еволюції Гетьманщини, документалізм, гіперкритицизм, антиелітаризм й ін.²⁴¹ Проте основною рисою досліджуваного напрямку, на думку вченого, є поглиблений соціально-економічний аналіз історичних явищ. Саме цей послідовний економізм дав підставу М.Грушевському простежити цікаву історіографічну тенденцію та ствердити, що “праці О.Лазаревського... вплинули на поглиблення того соціально-економічного досліджу, який так

²⁴⁰ Грушевський М. “Похвала В. Кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 14.

²⁴¹ Див. напр.: Грушевський М. Пам’яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1-10.

близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом й історією класової боротьби”²⁴².

Також багато уваги, і це зрозуміло, М.Грушевський присвятив вивченню народницького, або як іноді ще його називав “демократичного” напрямку української історіографії. Його типовими представниками, на думку вченого, були М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович та О.Лазаревський. Провідною рисою цього напрямку було визнання народу як головного об’єкту дослідження та суб’єкту історичної еволюції. Основним здобутком – створення основних елементів самобутньої схеми історичного поступу українців. У розвитку цього напрямку дослідник простежує певну еволюцію “...від романтичного історичного народництва, представленого для нас тепер особливо яскраво костомарівськими “Книгами Битія”, до чисто документальних робіт кінця століття”²⁴³. Характеризуючи цей напрямок, дослідник проводить цікаві типологічні порівняння із історіографічними традиціями наших сусідів. На його думку, народництво, як історіографічний напрям, було властиве національним науковим школам багатьох країн. Так, в Росії він був представлений слов’янофільською школою, у Польщі – “істориками лелевелівської школи”²⁴⁴.

В історіографічній концепції М.Грушевського достатньо відрефлектовано також поняття історико-наукової школи. На відміну від історіографічного напрямку, у даному випадку визначальним є суб’єктивний критерій – наявність відомого вченого-засновника школи. Дослідник виокремлює низку спільних складових, комбінація яких дозволяє говорити про існування певної школи: керівник, спільна тематика дослідження, подібні теоретико-методологічні підходи, наявність навчальної або наукової установи, довкола якої об’єднуються учні. Вчений пропонує своєрідну типологію шкіл, критерієм поділу визначаючи своєрідність шляхів їх формування. З цього погляду вчений пише про два варіанти наукової школи в українській історіографії. Перший – це академічна школа класичного типу, яка формується довкола

²⁴² Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Магвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 3.

²⁴³ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 212.

²⁴⁴ Там само.

університетської професури – *ex cathedra*. Як приклад такого типу шкіл, М.Грушевський пише про “школу Антоновича”, “скептичну школу Каченовського”, “школу Ключевського” і т. д. Коротко зупинимось на характеристиці М.Грушевським школи В.Антоновича. У сучасній історіографії розповсюджений погляд про замовчування, або навіть заперечення вченим факту приналежності до наукової школи В.Антоновича²⁴⁵. Проте, вивчаючи праці дослідника, ми неодноразово натрапляємо на вислови, що стверджують визнання ним як факту існування такої школи, так і власної приналежності до неї. Наприклад, рецензуючи монографію П.Іванова “Історичні долі Волинської землі від найдавніших часів до кінця XIV ст.”, учений пише про головну рису школи В.Антоновича – порайонний принцип вивчення минулого України, та перераховує деяких його учнів: “М.Дашкевич, Д.Багалій, П.Голубовський, Н.Молчановський, А.Андрияшов, М.Довнар-Запольський, М.Грушевський, П.Іванов”²⁴⁶. Цій школі, на думку дослідника, властиві також деякі спільні концептуальні аспекти інтерпретації фактів минулого, які, незважаючи на визнання власної приналежності до школи, вчений нерідко критикує. Так, наприклад, М.Грушевський не погоджується із традиційно-народницьким розумінням політики Хмельницького, яке називав “...загальним поглядом київської школи, що працювала під рукою Антоновича”²⁴⁷.

Іншим типом наукової школи є об’єднання дослідників довкола певного напрямку в історіографії, персоніфікованого видатним ученим, що не пов’язаний із жодним навчальним закладом. Характерним прикладом такого типу об’єднання М.Грушевський називає соціально-економічну школу О.Лазаревського, до якої зараховує О.Єфименко, І.Лучицького, В.Василенка, М.Василенка, В.Мякотіна²⁴⁸.

Досліджуючи інтерпретацію М.Грушевським поняття “наукова

²⁴⁵ Див. напр.: Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський). – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – С. 92-122.

²⁴⁶ Грушевський М. Рец. на: Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // ЗНТШ. – 1896. – Т. IX. – С. 4.

²⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1482.

²⁴⁸ Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 4-5.

школа” та “науковий напрям”, ми нерідко стикаємося з певним розширенням чи звуженням їхньої смислової наповненості, при якому відбувається ототожнення рис школи та напрямку в історіографії. Так, учений писав про “російську”, “українську”, “народницьку” “київську” і т. п. школи. Або, навпаки, рецензуючи працю М.Рожкова, зауважив, що останній “репрезентує “школу”, напрями й провідні ідеї Ключевського”²⁴⁹. Зауважимо, що відсутність глибокої рефлексії над термінологічними нюансами – явище, котре властиве початкам становлення будь-якої наукової дисципліни. Розуміння М.Грушевським змісту понять “наукова школа” та “науковий напрям” було типовим для європейської історіографії початку ХХ ст. Так, польський історик О.Бальцер, полемізуючи з Т.Корзоном, стверджував, що для існування наукової школи повинні бути виконані три головні умови: “певний керівник-творець школи, певний колектив учнів, певний однорідний напрямок дослідження та розуміння історії”²⁵⁰. Зрозуміло, що у наш час така візія наукової школи є архаїчною. Сучасні дослідники, розглядаючи цей феномен, зосереджуються не стільки на формальних аспектах, скільки на різного роду психологічних і соціальних чинниках формування та діяльності наукових шкіл²⁵¹. Проте, саме М.Грушевському належить пріоритет дослідження проблеми наукової школи в українській історіографії. Адже жоден із його попередників у галузі вивчення української науки не задумувався над тим, що ж таке поняття “напрямок” і чим воно, властиво, відрізняється, наприклад, від поняття “школа”. У тогочасній європейській історіографічній літературі зазвичай використовувалися терміни “напрямок”, “школа”, “течія”, “партія”, “тенденція” та тому подібні як звичайні синоніми. Як бачимо, М.Грушевський також повністю не вирішив

²⁴⁹ Грушевський М. Рец. на: Курс русской истории проф. В.Ключевского, часть I, Мва, 1904; Н.Рожков. Обзор русской истории с социологической точки зрения, часть первая – Киевская Русь (с VI до конца XII века), Спб., 1903; Н.Рожков. Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России), Спб., 1902; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под редакцией профессора М.В.Довнар-Запольского, том I, Мва, 1904 // ЗНТШ. – 1905. – Т. LXVII. – С. 5.

²⁵⁰ Balzer O. W obronie historiografii naszej // Serejski M. H. Historycy o historii. – Т. 1. – S. 370-377.

²⁵¹ Див. напр.: Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії:07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.

цієї проблеми, іноді суперечив собі, але він поставив цю проблему та виклав з цього приводу власні думки. У цьому випадку важливою є не його конкретна відповідь, що була типовою для того часу, а сама постановка проблеми.

Третьою складовою термінологічної українознавчої тріади у працях М.Грушевського виступає історична наука, що є своєрідною серцевиною історіографії. На відміну від останньої, що поєднує в собі всі історичні аспекти гуманітаристики, як наукового, так і позанаукового (наприклад, історична белетристика, історичні думи), чи донаукового (наприклад, літописи) характеру, історична наука є наслідком виключно наукового, методичного студіювання минулого. Про сцієнтичний етап історичної парадигми вчений починає говорити від другої третини ХІХ ст., коли в науці утвердилися позитивістські дослідницькі принципи та методи.

На початку ХХ ст. виникло нове питання, що свідчило про якісне зростання історіографії. Це було питання про місце історії історичної науки в загальній системі знання. Розглядаючи теоретико-історіографічні погляди М.Грушевського, спробуємо виявити його бачення дисциплінарного статусу історіографії. І хоча з цього приводу вчений ніде окремо не висловлювався, ми, інтерпретуючи його історіографічні роздуми, можемо принаймні частково насвітлити дане питання. Проблема дисциплінарних взаємовідносин різних галузей історичного знання практично не була предметом спеціального обговорення наукового співтовариства першої третини ХХ ст., оскільки, як відомо, наукознавство остаточно оформилося лише в другій половині століття під впливом успіхів англо-американської аналітичної філософії. Проте, деякі думки з цього приводу все ж висловлювалися. Так, ще М.Коялович писав про історіографію як частину національної науки. В.Ключевський вводив історіографію до загального корпусу суто історичних знань поряд із методологією історії, термінологією та джерелознавством. П.Мілюков розглядав історіографію як елемент історії культури, що поєднав у собі найголовніші особливості розвитку країни²⁵². Про місце історіографії в сімействі історичних дисциплін М.Грушевський говорив, обмірковуючи навчальну програму з історії для майбутнього українського університету. Прикметно, що відзначаючи важливість викладання “помічних

²⁵² Див. напр.: Милуков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – Спб., 1909. – С. 3.

історичних наук” і перераховуючи їх, учений не відніс до їхнього числа історіографію²⁵³. Очевидно, що статус історіографії для нього дещо інший. Про це свідчить зауваження дослідника про важливість “спеціальних курсів історіографії”, які прирівнювалися до курсів із “історії літератури”²⁵⁴. Отже, можемо зробити припущення, що дослідник сприймав історіографію, подібно до методології історії, як окрему історичну дисципліну.

Поряд із визначенням статусу історіографії як історичної дисципліни, М.Грушевський багато уваги також приділяє її дидактичній функції. Вчений переконаний, що історія історичної думки повинна стати обов’язковим навчальним предметом у структурі фахової підготовки істориків. Ще на початках своєї професійної кар’єри – у Львівському університеті – М.Грушевський розпочинав курс української історії обов’язковими лекціями з історіографії та джерелознавства, поєднання яких було характерним для історії обох дисциплін на початковій стадії їх формування. На думку дослідника, особливо зростатиме методичне значення історіографії як дисципліни в майбутніх українських університетах, оскільки сприятиме виробленню розуміння тяглості інтелектуальної традиції у вітчизняній культурі від початків її становлення²⁵⁵. Як певну реалізацію поглядів М.Грушевського на важливість дидактичної функції історії історичної науки, можна розглядати запровадження ним обов’язкового курсу української історіографії до плану підготовки аспірантів Науково-дослідної кафедри історії України, котрою вчений керував у ВУАН²⁵⁶.

Організаційне оформлення історіографії як дисципліни означало, поряд із викладацькою практикою, утворення спеціальних установ, дослідницьких центрів розробки історії історичної науки в Україні. Так, у структурах історичної секції ВУАН в середині 1920-х років під

²⁵³ Грушевський М. Рец. на: Межов В. Русская истор. Библиография. – Т. I-III. – Спб., 1892-1893. // ЗНТШ. – 1894. – Т.III. – С. 229.

²⁵⁴ Грушевський М. Рец. на: Загоскин Н.П. История права русского народа. – Т. I. – Казань, 1899 // ЗНТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 3.

²⁵⁵ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. III. – С. 414.

²⁵⁶ Грушевський М. План роботи Науково-дослідної кафедри історії України по підготовці аспірантів // Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С. 58.

керівництвом М.Грушевського була організована науково-дослідна Комісія для вивчення історії нової української історіографії. Підкреслюючи важливість її організації, М.Грушевський зазначав: “Я сподіваюся, що заснування спеціальної академічної комісії для дослідження української історіографії послужить дальшому розвитку цих студій: їх плановості, послідовності і неперервності, та наблизить той момент, коли наше громадянство одержить повний образ нашої історіографії в аспекті еволюції політичної мисли на Україні, її величній і повній ваги історії”²⁵⁷. До складу комісії входили К.Антонович, М.Василенко, О.Гермайзе, К.Лазаревська, М.Петровський, М.Ткаченко, С.Гаєвський. У 1927 р. Комісією були проведені урочисті засідання, присвячені ювілейним річницям видатних українських істориків, учених, культурно-громадських діячів – П.Куліша, О.Лазаревського, В.Антоновича, М.Драгоманова, І.Франка. У 1928 р. Комісія української історіографії видала том науково-публіцистичних та полемічних творів М.Костомарова. У її планах була підготовка до видання праць В.Антоновича, М.Костомарова та О.Лазаревського. О.Гермайзе уклав огляд української історіографії 1910-1920 рр. Втім, у 1929 р. фінансування Комісії було припинене, а її робота згорнена. Зауважимо, що таке розуміння важливості самостійних історіографічних студій зайвий раз підкреслює розуміння вченим історії історичної думки як самостійної галузі в сімействі історичних дисциплін.

Теоретичні побудови М.Грушевського стосовно предмету, структури та дисциплінарного статусу історіографії не можуть вважатися цілісними та завершеними. Зрештою, і сам учений не ставив перед собою такого завдання. Проте, ми можемо говорити про доволі зріле, як для загального стану історичної думки першої третини ХХ ст., розуміння ряду теоретико-історіографічних питань. Так, розширене розуміння М.Грушевським предмету вивчення української історіографії, який становить дослідження історії історичної думки у контексті національного самопізнання, в цілому корелюється із поглядами на цю проблему дослідників нашого часу²⁵⁸. Відповідає сучасному баченню

²⁵⁷ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – № 4. – С. 17.

²⁵⁸ Див. напр.: Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки / Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоляка: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С.404.

дисциплінарного статусу історіографії й думка М.Грушевського про історію історичної думки як спеціальну історичну дисципліну²⁵⁹. З іншої сторони, відзначимо деяку архаїчність висловлювань ученого про історіографічні школи та напрямки, а також деякі термінологічні розбіжності та недосконалості, які, проте, відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки і були властиві дослідницькій парадигмі тієї доби. Зауважимо, що й сьогодні проблема визначення дисциплінарного статусу, предмету, структури та завдань історії історичної науки залишається відкритою. Існує кілька поглядів на зазначену проблему, що свідчить як про невизначеність дисциплінарного образу історіографії взагалі, так і її предметного поля та структури зокрема. Під впливом “лінгвістичного звороту” та конкретних праць прибічників “нової історичної критики” історія історичної науки радикально змінилась, надзвичайно розширивши коло своєї проблематики та відвівши центральне місце вивченню дискурсивної практики дослідника. Сучасні історики науки схильні вважати історіографію за соціокогнітивне явище куматоїдного типу, тобто як об’єкт із “плаваючими” контурами, котрий неможливо ідентифікувати повним набором матеріально-речових якостей у кожний конкретний момент свого буття²⁶⁰. “Мабуть, у наш час знайдеться небагато наукових галузей, – зазначає Т.Попова, – назви яких зазнали би стільки модуляцій, скільки випало на долю історіографії. Не змінюючи зовнішню форму слова, цей феномен вічного та невловимого знання у своєму довго триваючому бутті став одним із яскравих прикладів полісемії...”²⁶¹. Сучасні дослідники використовують, як рівнозначні, кілька термінів – від традиційних “історіографія”, “історія історіографії”, “історія історичної

²⁵⁹ Див. напр.: Попова Т.М. Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К., 1999. – Випуск 9. – С. 267-276; Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские университеты в XIX – начале XX вв.: Сб. статей. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996. – С. 44-55.

²⁶⁰ Попова Т. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 8-9. У двох частинах. – Частина 2. – К.: НАН України, 2002. – С. 336.

²⁶¹ Попова Татьяна. Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об’єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 415.

науки” і т. д.²⁶², до цілком постмодерних, таких, наприклад, як терміни “кліографія” та “кліологія”, запропоновані російською дослідницею Л.Репіною²⁶³. Загалом, на нашу думку, історіографічні ідеї М.Грушевського явно випереджали свій час як у плані тематичному – виборі об’єкта дослідження, так і у плані теоретичному – специфіки його дослідження та інтерпретації, й мали потужний креативний вплив на формування історіографічної парадигми вітчизняної Кліо. Про це свідчить суголосність його ідей історіографічним пошукам в українській історичній науці ХХ ст., зокрема творчості Д.Дорошенка.

3.2. М.Грушевський про методологічні засади концепції української історіографії

Дисциплінарні взаємовідносини історіографії та методології історії відрізняються певною специфікою, зумовленою подібними завданнями, які виконують ці історичні дисципліни в процесі наукового пізнання. Вони виступають двома гранями теоретичного осягнення минулого, в якому історіографія виконує рефлексивну функцію стосовно історичного пізнання, а методологія – нормативну щодо нього. Подібно до історіографії, “методологія історії становить самосвідомість історичної науки”²⁶⁴. Зазначимо також, що саме утвердження дисциплінарного

²⁶² Див. напр.: Grabski A.F. Historia historiografii w strukturze nauki historycznej // Między historią a teorią. Refleksje nad problematyką dziejów wiedzy historycznej. – Warszawa – Poznań, 1988. – S. 230-241; Grabski A.F. Problem syntezy w historii historiografii. Uwagi dyskusyjne // Historia. – Т. XX. – 1990. – S. 3-10; Maternicki J. Historia historiografii polskiej – czas na syntezę // Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej. – Rzeszów, 1998. – S. 13-29; Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: “Вища школа”, 2002. – С. 175-176; Шмидт С.О. Историографические источники и литературные памятники // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 92-98.

²⁶³ Репина Л.П. “Второе рождение” и новый образ интеллектуальной истории // Историческая наука на рубеже веков. – М.: Наука, 2001. – С. 188; Репина Л.П. Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 1 / 99. – М.: ИВИ РАН, 1999. – С. 10.

²⁶⁴ Хмылев Л.Н. Методологические аспекты исторической науки на рубеже XIX и XX вв. // Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. – М.: Наука, 1996. – С. 225.

статусу історіографії необхідною передумовою має розбудову її методологічних засад. В історичній літературі вже достатньо повно висвітлена проблема методологічного виміру творчості М.Грушевського²⁶⁵. Проте, ці дослідження здійснювалися, зазвичай, на основі конкретно-історичних творів ученого. Звідси – деяка неповнота таких студій, оскільки не могло бути повною мірою враховано значення індивідуального в теоретичній моделі дослідника. Історіографічні ж праці М.Грушевського практично виключно об'єктом свого дослідження мають індивідуальне, переважно, творчість історика. Ми спробуємо показати оригінальність методологічних міркувань ученого на прикладі його історіографічних творів. При вивченні нашої проблеми слід також враховувати історіографічне тло творчості М.Грушевського. Еволюція історіографічних підстав наукового дискурсу вченого проходила в умовах історико-теоретичної кризи кінця ХІХ – початку ХХ ст., становлення неklasичної парадигми науки та підвищеної уваги до методологічних аспектів історичного пізнання.

Серед основних принципів історіографічного дослідження М.Грушевський найбільше уваги звертав на об'єктивність. Цей принцип, вважає вчений, є здобутком історичної науки ХІХ століття. Він часто протиставляє різні етапи еволюції вітчизняної історіографічної думки за критерієм ставлення до принципу об'єктивності. Назагал, в історико-науковій схемі дослідника весь історіографічний процес постає як перманентне усвідомлення істориками важливості та необхідності цього принципу. Наприклад, порівнюючи історичні характеристики Мазепи дослідниками ХVІІІ та ХІХ ст., М.Грушевський писав: “При тім виступає на задній план особисте становище Мазепи, його індивідуальні прикмети і особисті мотиви, що займали попередні покоління белетристів й істориків, і наперед виступають об'єктивні моменти історичного процесу”²⁶⁶.

Головною метою історичної праці, за переконаннями професора, є здобуття об'єктивних знань про минуле людства. Безперечно, зміст

²⁶⁵ Див. напр.: Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233-253; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Монографія. Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – 236 с.

²⁶⁶ Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року // ЗНТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 12.

принципу об'єктивності значною мірою визначається загальнофілософськими поглядами М.Грушевського, зокрема, переважаючими впливами позитивізму та німецького історизму на його теоретичні конструкції. Адже відомо, що найпослідовнішими пропагандистами дотримання безсторонності та об'єктивності в науці були О.Конт та Л.Ранке²⁶⁷. Ще в інавгураційній лекції у Львівському університеті М.Грушевський стверджував, що саме з “філологічної” школи В.Антоновича він “...міцно витвердив принцип – *nemini credere*”. Учений переконаний у відносності кожної істини та авторитету в науці. “Наука – се непрестанний скептицизм”, – проголошує професор²⁶⁸. У забезпеченні об'єктивного статусу історичного знання, на думку М.Грушевського, особливе значення належить предметній історіографії. Кожна праця вченого містить у собі огляд та критику літератури. Врахування досягнутого рівня наукового знання та запропонованих з даної проблеми гіпотез, вважає він, становить необхідний фактор забезпечення об'єктивності в історичній науці. Неприпустимим явищем для М.Грушевського є відсутність у праці історіографічного огляду досліджуваного питання. Предметна історіографія виступає у нього своєрідним “історіографічним методом”²⁶⁹. Професор переконаний, що “всякий дослідник попри джерелах повинний ознайомитись докладно з літературою свого питання”²⁷⁰. Історіографія проблеми, на його думку, покликана сформулювати уявлення про об'єкт вивчення у контексті його суспільно-історичного тла, місця та ролі серед інших подібних об'єктів.

Об'єктивність для М.Грушевського становить важливий елемент наукового світогляду кожного науковця, є своєрідним етичним імперативом у професійному кодексі історика. Безсторонність дослідника, переконаний учений, є запорукою фаховості його наукової праці. Ця настанова М.Грушевського особливо впадає у вічі при вивченні

²⁶⁷ Див. напр.: Виппер Р. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе. – М., 1913. – С. 158-174; Бузескул В.П. Исторические этюды. – СПб, 1911. – С. 183.

²⁶⁸ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 13.

²⁶⁹ Грушевський М. Нові розвідки з історії ранньої Руси // ЗНТШ. – 1897. – Т. XVIII. – С. 15.

²⁷⁰ Там само.

його рецензійної спадщини. Для прикладу, наведемо достатньо характерну для критичного стилю вченого характеристику праці чеського історика Я.Бідло: “Автор виявив дві незвичайно цінні для здійснення свого наміру риси. Перша – се об’єктивність, брак націоналістичних упереджень... Друга – свобода автора від усякої містики”²⁷¹.

Отже, дотримання принципу об’єктивності для М.Грушевського є обов’язковою передумовою наукової фаховості історичної праці, запорукою визнання її науковим співтовариством. Обов’язок бути об’єктивним супроводжує всю діяльність історика – від формування джерельної бази до теоретичних узагальнень. Незважаючи на пріоритетність категорії об’єктивності в творчості М.Грушевського, вчений далекий від крайніх варіантів її розуміння на зразок об’єктивістських гасел школи Ранке. Він виступає як проти політичної чи конфесійної заангажованості історика, так і проти демонстрації суспільної індиферентності та крайнощів фактографізму.

Поряд із принципом об’єктивності в історіографічних працях М.Грушевського поважну роль відіграє принцип історизму. Він хоча й не має такого підкреслено декларативного характеру, як у випадку із об’єктивністю, проте визнається вченим за не менш важливий. Для М.Грушевського історизм був загальним філософським принципом, методологічною настановою. На думку вченого, історизм як дослідницька програма поєднує в собі: націленість історіографії на емпіризм; максимально повний опис об’єкта дослідження; відновлення “життєвих сил” історіографічного явища у конкретних умовах його існування. На таке бачення історизму вплинули, очевидно, його захоплення позитивістською методологією та німецьким історизмом. Розуміння М.Грушевським принципу історизму поєднує дві ідеї – індивідуальності та розвитку. Історіографічна індивідуальність розумілася дослідником досить широко. Це і конкретна особа дослідника минулого, і певна історіографічна епоха, й історіографічний рух. Зауважимо, що погляди М.Грушевського на історіографічну індивідуальність перегукуються з романтично-неокантіанською

²⁷¹ Грушевський М. Рец. на: Dejiny Slovanstva. Napsal Jaroslav Bidlo // Україна. – 1928. – № 4. – С. 135.

традицією та конфліктують із соціологією позитивізму з її “історією без імен”.

Ідея розвитку, на думку М. Грушевського, вимагає розгляду кожної історико-наукової індивідуальності в її генезі, становленні та розкритті свого призначення, показ у взаємозв'язку однієї індивідуальності з іншими. Виходячи з цього, історіографія пояснювалась ним як безперервний та органічний процес, що зародившись у давньоруські часи, з різною інтенсивністю розвитку дійшов до свого розквіту в ХХ ст.²⁷². На початковому етапі творчості, знаходячись під переважаючими впливами позитивізму, вчений зосереджувався практично лише на причинно-наслідкових зв'язках історіографічних явищ, надавав самодостатнє значення розвитку ідей, наголошував на західному впливі на українську історичну думку. Це знайшло конкретний вираз в його прихильності до еволюціонізму та кумулятивності – історіографічний процес представлявся ним як абсолютно безконфліктний і рівний, в якому відбувається постійне зростання кількості та якості наукових знань про минуле. Криза позитивізму та зміна історіографічних парадигм на початку ХХ ст. внесли деякі корективи в історіографічні роздуми вченого. Тепер для нього стали характерними нові підходи до історіографії. Від цього часу він починає висувати вимоги систематичної повноти вивчення історіографії. Так, рецензуючи історіографічну працю П. Мілюкова, дослідник як найсильнішу її сторону відзначає, що автор “студіює провідні течії в історіографії в зв'язку з культурно-духовними напрямками взагалі і оцінює їх з поступового, наукового становища”²⁷³. Особливий наголос М. Грушевський робить на необхідності генетичного дослідження історичних явищ, оскільки “...сучасна наука шукає генетичної зв'язи”²⁷⁴.

На межі ХІХ та ХХ ст. принцип історизму було застосовано до самого суб'єкта пізнання. В. Дільтей обґрунтував ідею про єдність соціальної практики та пізнання історії. Він оголосив “історичність” основною ознакою людини та соціальної реальності, в якій вона творить.

²⁷² Див. напр.: Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – № 1-3. – С. 84-86.

²⁷³ Грушевський М. Рец. на: Мілюков П. Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – М., 1897. – XI + 306 с. // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXV. – С. 31.

²⁷⁴ Грушевський М. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 8.

В історіографічній практиці ідеї Дільтея викликали посилену увагу до психології осіб, з'ясування мотивації їхньої діяльності, до визнання відносності отриманих результатів. “По перебутій кампанії “історичного матеріалізму”, – як характеризує М.Грушевський методологічні дискусії початку століття, – вже неможливо залишатись на старих позиціях соціології позитивізму в розумінні суб'єкту та об'єкту наукового пізнання²⁷⁵. На противагу першому періоду, коли він практично уникав наводити свідчення про авторів історичних творів, тепер учений уважав за обов'язкове детально висвітлювати життєвий шлях і творчість істориків. Це мало наслідком створення ним цілої галереї емоційно та психологічно насичених образів видатних українських істориків – М.Костомарова, М.Максимовича, В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Драгоманова, П.Куліша та ін.

Окрім принципів об'єктивності та історизму, у творчості М.Грушевського застосовувався також ціннісний підхід до історіографічних феноменів. Він розглядається ученим у двох площинах. Насамперед – це звичайне оцінювання. В історіографічній практиці вчений постійно використовує поняття (прогресивний, ліберальний, демократичний та ін.), за допомогою яких висловлює власні оцінки досліджуваних явищ. Іноді вони досить емоційні та образні. Так, наприклад, народницький напрям вітчизняної історіографії – “демократичний”, а концепція російських учених про несамостійний характер української культури – “реакційна”. Поряд із такими оцінними судженнями, М.Грушевський закликає не впадати в крайнощі оцінювання, контролювати ціннісний підхід науковими вимогами. Загальною хібою сучасної йому історіографії дослідник вважає зловживання публіцистичним стилем та ненауковою, “романістичною” мовою. “Лінгвістичні ненаукові елокубрації, – зазначав він, – зменшують наукову вартість дослідження”, роблять його “неудобочтимим”²⁷⁶.

Ціннісний підхід у творчості М.Грушевського має вагоме значення і при доборі історіографічних фактів. Так, саме еволюціоністське бачення історіографічного процесу спонукає дослідника при обробці емпіричного

²⁷⁵ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – С. 49.

²⁷⁶ Грушевський М. Рец. на: Лінгвістическо-історическіе ісследованія о начатках города Львова..., написал А.С.Петрушевич // ЗНТШ. – 1900. – Т. XXXVII. – С. 10-12.

матеріалу інтерпретувати його згідно зі своїми філософськими симпатіями. Безумовно ціннісним є підхід М.Грушевського до визначення предмету історіографічного пошуку, який становить дослідження історії історичної думки у контексті національного самопізнання.

Серед методів історіографічного дослідження особливу популярність у М.Грушевського мали історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний.

За допомогою історико-генетичного методу М.Грушевський вивчав історіографічні явища в процесі їхнього розвитку, від зародження до занепаду або сучасного стану. Історико-генетичний метод використовувався М.Грушевським для аналізу динаміки історіографічних процесів. Він дозволив ученому виявляти їхні причинно-наслідкові зв'язки та панівні тенденції історіографічного розвитку. Наприклад, досліджуючи еволюцію народницького напрямку в історіографії М.Грушевський відзначав тенденцію від романтизації минулого на початку ХІХ ст. до критицизму та документалізму кінця століття²⁷⁷. Особливо багатими на історико-генетичну рефлексію є роздуми вченого над українською історіографією ХІХ – початку ХХ ст. Наприклад, досліджуючи формування та еволюцію соціально-економічного напрямку вітчизняної історіографії, представленого працями О.Лазаревського та його учнів, М.Грушевський відзначає цікаву тенденцію в його розвитку – типологічне наближення до принципів і канонів марксистської історіографії²⁷⁸. Підкреслюючи важливість використання цього методу, професор наголошував, що “сучасна наука шукає генетичної зв'язі”²⁷⁹. Зауважимо, що генетичний підхід до минулого притаманний усім дослідженням професора.

Історико-порівняльний метод найбільш уживаний М.Грушевським. Важливість компаративістики, на його думку, зумовлена тим, що вона відіграє роль експерименту в історіографії. Порівняльний метод дозволяє не лише збільшити наші знання про минуле, але й, як уважає вчений, органічно інтегрувати українську історичну думку до світового

²⁷⁷ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 212-213.

²⁷⁸ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 16.

²⁷⁹ Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 8.

історіографічного процесу. У своїх працях дослідник постійно пише про "...неминучо потрібну для пізнання... порівняльну методу" та наголошує на "гострій потребі порівняльного студіювання"²⁸⁰. Саме неврахування евристичних можливостей цього методу, на думку М.Грушевського, є слабким місцем його попередників у вивченні української історіографії. Рецензуючи працю О.Лазаревського "Нариси, замітки та документи з історії Малоросії", вчений відзначає застарілість підходу автора до вирішення дослідницького завдання – представлення українського історіографічного руху лише як галереї найбільш типових його представників без урахування ширшого історіографічного контексту. "Щодо самої схеми студій, – зауважив він, – то ми радше бачили б їх в формі загального порівняного досліду сього руху на тлі загального культурно-громадського життя"²⁸¹. Говорячи про евристичні переваги порівняльного методу, М.Грушевський звертає увагу дослідників на необхідність дотримання певних правил його використання. Порівнювати можна лише однотипні історичні об'єкти та явища, що знаходяться на одній стадії розвитку, або різнотипні – на різних стадіях. У першому випадку з'ясовується подібність між історичними об'єктами та явищами, у другому – відмінності між ними. "Порівняльний метод, – зазначав М.Грушевський у рецензії на працю О.Гермайзе, – може бути корисно приложеній там, де порівнюються річі добре відомі. Инакше хапання випадкових зовнішніх подібностей може тільки затемнити, а не пояснити явища"²⁸².

Історико-порівняльний метод у працях М.Грушевського поєднує використання різноманітних прийомів для порівняння сутності різнорідних історіографічних явищ. Найбільш поширеними є історико-типологічне порівняння, що пояснює подібність або відмінність у походженні історіографічних об'єктів. Його застосування у сполученні із історико-генетичним методом дозволяє пояснити подібність об'єктів їхньою

²⁸⁰ Грушевський М. Рец. на: Франко І. Святий Климент у Корсуні... // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – С. 174; Грушевський М. Рец. на: Павлов-Сильванский Н.Н. Символизм в древнерусском праве // ЗНТШ. – 1905. – Т. LXVIII. – С. 9.

²⁸¹ Грушевський М. Рец. на: Очерки, заметки и документы по Малороссии, Ал. Лазаревскаго... // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 47.

²⁸² Грушевський М. Рец. на: Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. // Зап. Київськ. інст. народи. освіти. – Кн. III. – 1928. – Інститут Рукопису національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, – Ф. X. – Од. зб. 2913. – Арк. 1.

спорідненістю за походженням та фіксувати взаємовпливи різних історіографічних явищ. Яскравим прикладом використання цього прийому слугує гіпотеза М.Грушевського про поширеність народницького напрямку в різних національних історичних школах²⁸³.

За технікою використання подібним до порівняльного методу є типологічний. Складність типологізації, на думку М.Грушевського, породжується тим, що об'єкти, які віднесені до одного типу, різною мірою виявляють необхідні риси: одні більш характерні для цього типу, інші – менш характерні. Слід також враховувати і те, вважає професор, що об'єкти, котрі входять до одного з типів, можуть мати риси подібності із об'єктами інших типів. Про таку специфіку застосування типологічного методу М.Грушевський пише, наприклад, співвідносячи наукову спадщину того чи іншого історика з певним історіографічним напрямком. Проблема полягає в тому, що діяльність видатних українських істориків, таких як М.Костомаров, М.Максимович, В.Антонович є ніби перехідною та в різні періоди творчої еволюції наповнена відмінною історіографічною якістю. Характерним прикладом такого роду дилеми є роздуми вченого про місце М.Костомарова в українській історіографії. З одного боку, М.Костомаров – “фундатор нової української історіографії”, постать, що символізує якісний злам в українознавстві – перехід до наукової парадигми. З іншого – більшість його праць створена в романтичному концептуальному ключі та “безнадійно перестаріла”. Вихід, який знайшов учений у даній ситуації, досить оригінальний – він пропонує гіпотезу про розрив між теорією та практикою історичного дослідження у працях М.Костомарова. “Ідеї проголошені покійним істориком, – зазначав професор, – ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістають ся не пережитими й тепер. Оден з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки вчаси встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників”²⁸⁴. Принагідно зауважимо,

²⁸³ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 212.

²⁸⁴ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'ять роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 225.

що з подібною проблемою М.Грушевський стикався, характеризуючи власну творчість, оскільки писав як про “народницькі корені” власної історичної концепції, так і демонстрував розрив із народницькою традицією, акцентуючи нову якість історичної науки першої третини ХХ ст.

Зважаючи на специфіку історіографічного дослідження – його помітну персоніфікацію, особливу методологічну роль у творах М.Грушевського відіграє соціально-психологічний підхід. Дослідити історіографію, а за нею і всі інші духовні феномени, вчений намагається через психологічний аналіз мотивації діяча культури. Вчений хоче “знати скільки свідомості в тім у нього було, і як він сам ту свою діяльність розумів”²⁸⁵. Дослідницька увага при цьому зосереджується на відтворенні того, “що діялося, що думалося” в тих чи інших суспільних верствах, і яке відображення знайшло в історичних та історіографічних творах²⁸⁶. Вивчаючи історіографічні твори, М.Грушевський іноді нехтує їхньою безпосередньою науковою вартістю, особливо коли йдеться про тексти доннаукового періоду історичної думки. Проте завжди звертає увагу на їхнє сприйняття у суспільстві, намагається відтворити мотиви, якими керувались автори пам’яток. Так, характеризуючи історичні твори О.Маркевича та О.Мартоса, він писав: “Обидві праці наукового значіння для нас не мають ..., за те великий інтерес мають наукові заходи авторів і їх суспільно-історичний світогляд”²⁸⁷. Зауважимо, що таку методологічну настанову дослідник послідовно застосовує до історіографічної спадщини всіх періодів нашого минулого. Так, вивчаючи становище галицького боярства ХІІ-ХІІІ ст. та характеризуючи літописні свідчення, М.Грушевський зауважив, що “...при осуді годішніх відносин ми мусимо бути дуже обережними що до тієї призми, через котру показує нам їх галицький літописець. Для літописця, горяче прихильного до князя, всі ті політичні змагання бояр були тільки одною коромолою... бояр супроти їх правовитого володаря, і він не жалує докірливих епітетів для видатніших їх проводирів; але для нас не обов’язковий той самий погляд, мусимо цінувати діяльність обох партій критерієм справедливості її

²⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 134.

²⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 8. – С. 175.

²⁸⁷ Грушевський М. Рец. на: Очерки, заметки и документы по истории... // Лазаревскаго...// ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 47.

загальної користі та відрізнати погляд княжих верств від погляду загалу”²⁸⁸. М.Грушевський цілеспрямовано шукає в джерелах прояви індивідуальної та суспільної свідомості, важливого значення надає вивченню “чужої одухотвореності”. Нерідким для нього є заклик “перенестися в світогляд” людей минулих часів²⁸⁹.

Особливо показовим є використання М.Грушевським соціально-психологічного підходу стосовно українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. Необхідною методологічною умовою використання цього підходу, вважав учений, має бути об’єктивне та критичне ставлення до предмету дослідження. Особливо важливо для дослідника не підпасти “традиційній сутестії” в оцінці особистості та відкинути будь-які спроби її міфологізації. “Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, – зауважив він, – а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності”²⁹⁰. М.Грушевського завжди цікавить мотивація вченого, його соціальне становище, місце та роль історичного твору в соціокультурному середовищі.

Особливої ваги історичні знання набували у недержавних народів, оскільки акумулювали в собі політичні, національні, культурні та суспільно-економічні гасла. Видатні історики нерідко ставали натхненниками національно-визвольних рухів, намагаючись на практиці реалізувати тезу про “право на окремішність”. Така увага суспільства до свого минулого, до історичних праць різко зросла у другій половині ХІХ ст., під час загальноєвропейської “весни народів”. З огляду на особливий статус історії та істориків в європейському й українському суспільстві ХІХ – початку ХХ ст., М.Грушевський багато уваги присвятив видатним представникам вітчизняної Клію тієї доби. Він підкреслював, що українські історики були творцями не тільки і не стільки історичних концепцій, скільки фундаторами та виразниками нових суспільно-політичних ідей. На його думку, в жодному разі неможливо відокремлювати громадсько-політичну складову їхньої творчості від суто

²⁸⁸ Грушевський М. Галицьке боярство ХІІ-ХІІІ ст. // ЗНТШ. – 1897. – Т. ХХ. – С. 19.

²⁸⁹ Див. напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 505.

²⁹⁰ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 169.

наукової. Така сепарація викривить дійсний образ того чи іншого діяча, оскільки зазвичай наукові погляди давали підґрунтя політичним ідеям, а останні визначали актуальні проблеми наукового пошуку. Такий підхід знайшов відображення в специфіці дефінітивних означень ученого – ототожнення ним історіографії із історичною та політичною ідеологією, про що докладніше зазначалось вище. “...Великі історики України, – наголошував він, – були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства”²⁹¹. Так, місце М. Костомарова у вітчизняній культурі визначається для вченого, передусім, його новаторською ідеологією “українського відродження і визволення”, а значення історичної та літературної творчості полягає в тому, що вона “була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі”²⁹². На прикладі творчої спадщини М. Костомарова вчений яскраво демонструє важливе громадське значення акумульованих істориками ідей. Прикметно, що ці ідеї, отримавши громадянство у суспільстві, швидко створюють власне герменевтичне коло, продукуючи численні сенси, та почасти набувають зовсім іншої ваги, ніж про це мислили їхні творці. Подібна доля спіткала, наприклад, більшість історико-політичних ідей М. Костомарова. “Се правда, – зауважував М. Грушевський, – що Костомаров, наприклад, против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчості... – став ідеологом сього революційного народництва, і особливо його “Бунт Стеньки Разина” мав великий вплив як агітаційний твір для молодіжи – як образ народної революційної потенції”²⁹³. Громадською активністю відрізнялась також діяльність В. Антоновича. Характеризуючи його творчість, М. Грушевський писав: “Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо кермували його науковими заняттями”²⁹⁴. Проте не всі історики, з жалем констатує М. Грушевський, маючи можливість бути голосом свого народу, наважилися піти на загострення стосунків із царською владою та зайняли чітку громадянську позицію. Наприклад, О. Лазаревський,

²⁹¹ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 17.

²⁹² Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 148.

²⁹³ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 6.

²⁹⁴ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 193.

незважаючи на щирі симпатії до українства, “від новішого українського національного і наукового руху стояв осторонь”²⁹⁵. Зауважимо, що й свій обов’язок перед народом учений бачив не лише у плідній науковій праці – реанімації історичної пам’яті, але й в активному відстоюванні його національних і політичних прав.

Найбільш цікавим прикладом застосування М.Грушевським соціально-психологічного підходу є його студія “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. У ній дослідник уперше піднімає декілька цікавих теоретико-історіографічних проблем. Вчений підкреслює, що Куліш залишив багато “матеріалу для пізнання своєї інтелектуальної, соціальної і творчої індивідуальності”²⁹⁶. Значну увагу дослідник присвячує вивченню впливу дитячих вражень і батьківського оточення на формування творчої особистості П.Куліша. Основу історичних поглядів П.Куліша та їх еволюцію М.Грушевський, використовуючи соціально-психологічний підхід, пов’язував з його соціальним походженням зі стану збіднілих хутірських козаків. У його творчості вчений вбачав ідеологію “статочних кармазинів-хуторян”, на зразок автора “Літопису Самовидця”. З факту приналежності П.Куліша до козацько-панської верстви, що зберегла свої національно-культурні та державні традиції, виходило, вважав історик, основне протиріччя його поглядів. Це – “антитеза традиції своєї верстви з демократизмом українського мужицтва і військової черні, що ліг основою нашого відродження”. З погляду М.Грушевського, П.Куліш своєю яскраво вираженою вдачею дуже виразно скристалізував цю антитезу, “суперечність”, “характерну антиномію” українського життя: “тенденцію культурницьку і державницьку з соціальними й соціалістичними домаганнями українського демосу...”²⁹⁷. До історичного синтезу цих тенденцій П.Куліш, на думку М.Грушевського, мав “органічну нездатність”. У той же час він визнавав велику “безперечну інтуїцію” письменника, з допомогою якої той висвітлив багато актуальних проблем української історії. Саме з таких – соціально-психологічних позицій, переконаний учений, і слід вивчати діяльність П.Куліша як історика.

²⁹⁵ Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 10.

²⁹⁶ Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – № 1. – С. 9.

²⁹⁷ Там само. – С. 10.

Взагалі, у працях ученого помітним є методологічний зсув у бік визнання в історіографічному джерелі “реалізованого продукту людської психіки”. Це наштовхує на проведення певних концептуальних паралелей між поглядами М. Грушевського та принципами історичної феноменології²⁹⁸. Слід також зазначити, що подібні феноменологічні інтенції нерідко були притаманні теоретичним дискурсам істориків початку ХХ ст. На цей факт, зокрема, звернули увагу російські дослідники О. Медушевська та М. Румянцева, вивчаючи історіографічно-методологічні погляди О. Лаппо-Данілевського²⁹⁹. Увага М. Грушевського до соціально-психологічного підходу дала підставу деяким дослідникам ототожнити його теоретичну концепцію із принципами історичної герменевтики³⁰⁰. На нашу думку, тут можна говорити лише про певний перегук ідей, а не про наслідування, оскільки, як соціально-психологічний підхід М. Грушевського, так і герменевтична методологія були значною мірою інспіровані літературною теорією романтизму.

Важливе методологічне значення в теоретико-історіографічній концепції М. Грушевського посідає також проблемно-хронологічний підхід. За його допомогою дослідник розчленовував більш або менш широку тему на низку вузьких проблем, кожна з яких вивчалася в хронологічній послідовності. Особливо помітним застосування цього підходу є при розгляді широкого спектру проблемної історіографії у спадщині М. Грушевського. Наприклад, загальна традиція дослідження Хмельниччини розпадається в його працях на кілька дрібніших історіографічних проблем: початки козацької революції, зовнішньополітична діяльність Хмельницького, соціально-економічні та національно-релігійні процеси на українських землях у другій половині XVII ст. тощо. Близьким за евристичними можливостями до проблемно-хронологічного підходу є метод періодизації, який у працях М. Грушевського спрямований на виокремлення різних етапів у розвитку історичної науки з метою віднайти провідні напрямки наукової думки, виявити нові елементи в її структурі. Яскравим

²⁹⁸ Див. напр.: Юрганов А.Л. Опыт исторической феноменологии // Вопросы истории. – 2001. – № 9. – С. 36-52.

²⁹⁹ Див. напр.: Румянцева М.Ф. Теория истории. – М., 2002. – С. 203-218.

³⁰⁰ Будз В. Методологія філософії історії Михайла Грушевського // Наукові записки Тернопільського педуніверситету. Серія: Філософія, Економіка. – Тернопіль, 2000. – С. 81-85.

прикладом використання цього методу є бачення дослідником різних етапів еволюції народницького напрямку української історіографії протягом ХІХ ст., кожен із яких не лише чітко персоніфікований, але й позначений певними концептуально-методологічними особливостями³⁰¹.

Деяке методологічне навантаження несе також архітектоніка та техніка викладу матеріалу в історіографічних працях М.Грушевського. Вчений завжди повідомляє читачу обставини створення історичної пам'ятки, порівнює можливі варіанти її існування, коротко розкриває традицію історіографічного дослідження, висвітлює широкий історичний та інтелектуальний контекст функціонування. Він докладно пояснює назву історіографічного твору, аналізує його структуру, особливості композиційної побудови. Багато уваги приділяє М.Грушевський також розкриттю змісту пам'ятки, особі її автора, розглядає ієрархію мотивацій і світоглядних пріоритетів останнього. У висновках учений наводить власне бачення досліджуваного твору як історіографічного феномену певної доби та української історіографії загалом, змальовує подальші перспективи його дослідження та використання. Як можемо помітити, в історіографічних працях М.Грушевського велику роль в організації матеріалу відіграють базові терміни та поняття. Наприклад, навколо таких понять, як “історіографічний рух”, “культурно-історіографічна робота”, “історіографічна діяльність” будується аргументація та система доказів, подаються порівняння, наводяться цитати, конкретизуються окремі аспекти тощо.

У своїх історіографічних міркуваннях М.Грушевський торкається й етичних аспектів розвитку історіографії, зокрема, наголошує на необхідності тактовного ведення наукової дискусії. Полемізуючи із І.Лінниченком з приводу автентичності грамот князя Лева Галицького, вчений зазначає, що опонент, замість того, щоб дати “уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ”, перекручує його висловлювання, неточно перекладає фрази з української мови російською, підсміюється з українських слів. У науці, переконаний історик, “посиланнями на різні факти, що не стосуються справи,

³⁰¹ Див. напр.: Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1-10.

висміюванням слів або звинуваченнями в упередженості позитивних результатів важко досягнути”³⁰².

Внаслідок виняткової ролі історіографії в пробудженні національної самосвідомості, М.Грушевський у своїх працях багато уваги приділяв її соціальним функціям. Виходячи з генетичного зв’язку історіографії з національно-історичною ідеологією, дослідник бачив головне призначення та користь вивчення української історіографії у відновленні культурно-політичної традиції, почуття історичної спадкоємності, зв’язку поколінь. В українській минувшині, вважав М.Грушевський, історики нерідко відігравали консолідуючу та ідейно-генеруючу роль у соціумі. Наприклад, вивчаючи настрої в українському суспільстві після поразки Мазепи, вчений писав: “Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовну Запорізьку Січ тощо, справді, не могла не спричинитися до могутніх поштовхів для історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої...”³⁰³.

М.Грушевський вважав, що наявність досліджень у галузі минулого національної історіографії свідчить не лише про певний рівень історичної науки, а й про культурний, політичний, ідеологічний розвиток нації. Значною мірою бачення вченим цієї проблеми визначається дефінітивними означеннями історіографії та інтерпретацією її предметної сфери. Розширене розуміння вченим предмету історіографічного дослідження як розвитку не лише праці над дослідженням рідного минулого, а й української національно-історичної думки; використання ним як синонімічних терміну “історіографія” виразів “історія політичної української мисли”, “українське самопізнання”, “історична українська ідеологія”, “ідеологія”, “громадська історична ідеологія” дає можливість скласти уявлення про аксіологію дослідника. Бачення предмету вивчення української історіографії як дослідження історії історичної думки у контексті національного самопізнання дозволяє зробити висновок про пріоритетність політико-ідеологічної та виховної функції історіографії у поглядах М.Грушевського. Зауважимо, що деякі дослідники-

³⁰² Грушевський М. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) // Известия ОРЯ и СИАН. – Спб, 1904. – Т. IX. – Кн. 4. – С. 283.

³⁰³ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 119.

грушевськознавці схильні з політико-ідеологічної функції вченого виокремлювати як самостійну її етнополітичну складову³⁰⁴. Особливості бачення вченим аксіологічних функцій історіографії були покладені в основу його науково-організаційної діяльності. Так, під безпосереднім керівництвом Комісії для дослідження нової української історіографії М.Грушевського у другій половині 20-х років відбулося відзначення ювілейних дат ряду визначних українських науковців та громадсько-політичних діячів, які помітно вплинули на становлення української історичної думки. При цьому наголошувалося, що ці святкування “дають дуже корисні імпульси заняттям історією української історіографії в зв’язку з історією громадських і політичних течій і підготовляють здійснення того, що нам бракує: історії української історіографії в зв’язку з історією української політичної думки”. Безперечно, така дослідницька програма була інспірована аксіологічними поглядами самого М.Грушевського³⁰⁵.

Узагальнюючи наші спостереження щодо методологічних особливостей історіографічних студій М.Грушевського, можемо констатувати, що провідним загальнотеоретичним підґрунтям історіографічної рефлексії вченого, як, зрештою, більшості українських істориків тієї доби, був позитивізм “другої хвилі” з притаманним йому синтезом сцієнтизму, документальності, критичності та кумулятивності знання з одного боку, та модерністських новацій (індивідуалізм, психологізм, поліфакторність) – з іншого. Праці М.Грушевського є практичним утіленням позитивістського ідеалу науковості: безліч імен, дрібних та поважних історіографічних фактів, подробиць, описовість, документалізм. Залозичену з арсеналу позитивістів еволюціоністську формулу розвитку української Клію М.Грушевський послідовно проводить у всіх своїх історіографічних студіях. Поряд із цим відзначимо також, що від початку ХХ ст. все більше помітним стає вплив на історіографічно-методологічну модель дослідника концептів різних філософських систем – романтизму, позитивізму, неокантіанства, “філософії життя”, історичної соціології. Це зайвий раз доводить

³⁰⁴ Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у концепції Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 16-24.

³⁰⁵ Академічна катедра українського народу // Україна. – 1927. – № 3. – С. 195.

поліперспективність творчих пошуків професора, його намагання тримати руку на пульсі тогочасних історіографічних новацій. Наявність чітких і відрефлектованих теоретико-методологічних принципів у працях М.Грушевського ставить його історіографічні студії значно вище як від сучасних йому, так і від більш пізніх вивчень української історичної науки. Так, наприклад, Л.Винар зауважив, що найбільш систематичній праці з української історіографії першої половини ХХ ст. – “Огляду” Д.Дорошенка властиво бракує чітких і відрефлектованих методологічних орієнтирів, що є надзвичайно важливим при аналізі праць окремих істориків та історіографічних напрямків³⁰⁶.

3.3. Проблема періодизації українського історіографічного процесу та характеристика основних його етапів у працях М.Грушевського

Процес кристалізації історіографічних досліджень в окрему галузь дослідження пов'язаний не лише з визначенням предмета історіографічних вивчень і розвитком термінологічних засобів, але й створенням перших схем українського історіографічного процесу. Одна з перших таких схем належала М.Грушевському і була обґрунтована ним у цілому ряді історіографічних студій. Проблема періодизації безпосередньо пов'язана з попереднім сюжетом і є частиною загальної теоретичної концепції вітчизняної історіографії у працях М.Грушевського. Проте, нерідко вона набуває першочергової ваги у його роздумах, що й дало нам підстави виокремити її в особний підрозділ.

Одним із найважливіших способів пізнання закономірностей розвитку історії історичної науки є її періодизація. Це складне теоретико-методологічне питання, щоб бути поставленим, вимагає достатньо високого рівня розвитку наукових знань. Тому природно, що періодизація вітчизняної історіографії, як наукова проблема, не могла виникнути з появою перших історіографічних праць. Для цього необхідно було накопичити значний конкретний матеріал, осмислити його та узагальнити, тобто набути певну історіографічну рефлексивність. Періодизація, як

³⁰⁶ Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії // бібліографії // УІ. – 1982. – № 3-4. – С. 81.

умовний поділ процесу на хронологічні етапи, залежить від обраного кожним автором критерію, тобто в кінцевому рахунку від його загального світогляду. Тому-то вона до певної міри є суб'єктивною. У силу цієї обставини періодизація допомагає простежити складний процес індивідуальних авторських роздумів, його систему поглядів. Навіть свідомо відмова від періодизації відбиває певну авторську позицію. Разом із тим, періодизація викриває також особливості еволюції історичних знань у цілому – у цьому полягає її найважливіша функція. Навіть перші непевні спроби періодизації об'єктивно сприяли удосконаленню прийомів історіографічного аналізу та зростанню теоретичного рівня історії історичної науки.

Займаючись питаннями української історіографії, історики ХІХ ст., що писали до М.Грушевського, не ставили перед собою завдання її періодизації. Найчастіше їхні праці зводились до окремих нарисів про дослідників минулого або до бібліографічного огляду історичної літератури. Наприклад, в численних історіографічних спостереженнях М.Костомарова ми не знаходимо жодної точно визначеної межі у розвитку російської історичної думки, хоча вчений нерідко давав характеристики історичним творам різних епох, не відзначаючи при цьому конкретно, до якого саме часу відносяться його зауваження. Це призвело до того, що в сучасних історіографічних курсах можна зустріти відмінне розуміння періодизації М.Костомарова³⁰⁷. Навіть безпосередні попередники вченого, що займались вивченням української історіографії – О.Лазаревський і М.Василенко, не ставили та не вирішували питання про періодизацію історії вітчизняної історичної думки. Свої виклади вони будували за окремими творами, істориками, іноді за історичними напрямками. Від цих попередніх дослідників “історії малоруської історіографії” М.Грушевського, насамперед, і відрізняє цілісний підхід до історіографічного процесу у всіх українських землях.

Р.Киреева, досліджуючи проблему періодизації історіографії в історичній науці другої половини ХІХ ст., виокремила два основних варіанти такої періодизації: за найбільшими історичними подіями у житті країни (цього варіанту дотримувався, зокрема, вчитель М.Грушевського В.Антонович), та власне історіографічну, орієнтовану передусім на

³⁰⁷ Див. напр.: *Историография истории СССР*. – М., 1971. – С. 238; Астахов В.И. *Курс лекций по русской историографии*. – Харьков, 1962. – Ч. 2. – С. 84.

процеси, що відбувалися у самій науці, а не на зовнішні стосовно неї соціально-політичні події³⁰⁸. Яскравим представником останнього варіанту якраз і був М.Грушевський.

Проблема періодизації в працях М.Грушевського має поважне георетичне забарвлення. Запропонована ним загальна схема українського історіографічного процесу представлена в хронологічному, тематичному та географічному вимірах. Методологічно це стало можливим завдяки схильності автора до соціологічних спостережень. Оскільки вчений був прихильником позитивістської візії науки, він достатньо обережно ставився до будь-яких узагальнень при систематизації емпіричного матеріалу, в тому числі – до спроб його хронологічної організації. Він завжди наголошував на умовності та відносності різноманітних схем і періодизацій. На його думку, в історії “...кожна границя є конвенціональною”³⁰⁹. Проте, ясна річ, без періодизації ні історичного процесу взагалі, ні історіографічного зокрема, при вивченні цілісності буття нашого народу, він би не зміг обійтися. Тому створені ним схеми періодизації носять конкретно-прикладний характер і позбавлені широких історіософських та контекстуальних інтерпретацій. Ця особливість дозволяє сприймати історико-наукові конструкції М.Грушевського як безпосередню авторську рефлексію, позбавлену значних теоретичних нашарувань і запозичень.

Цікавими є погляди М.Грушевського на витоки історичної традиції у культурі людства, що були викладені в праці “Початки громадянства. Генетична соціологія”. Цю традицію вчений уважає утворенням порівняно пізнім, навіть у таких найбільш консервативних та “історичних народів”, як давні єгиптяни та китайці. Також, на його думку, початкова історія – “сі історичні початки навіть найбільш історичних держав здебільшого дуже мало історичні”³¹⁰. Така ситуація пояснювалася дослідником соціальною диференціацією та особливістю формування класових держав, що приводять до творення спеціальної верстви людей, яка для задоволення своїх духовних інтересів займається минувиною

³⁰⁸ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917г. – М., 1983. – С. 117, 120.

³⁰⁹ Грушевський М. Україно-Руське літературне відродження в історичнім розвою Україно-Руського народу // ЛНВ. – 1898. – Т. IV. – С. 75-76.

³¹⁰ Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. – Б.м., 1921. – С. 256.

власного етносу. У результаті їхньої цілеспрямованої діяльності і виникає “історична традиція”, як певна сума відомостей про розвиток політичного й громадського життя такого “історичного народу”. На час укладання своїх текстів творці історії не мали поняття про її початки й заміняли конкретні відомості “різними здогадами, натяками, легендами”. Таке свідоме конструювання минулого, переконаний дослідник, здійснювалося на угоду інтересам правлячої у державі верстви.

У своїх працях М.Грушевський пропонує кілька схем періодизації української історіографії відповідно до конкретних наукових завдань, що ним вирішувались. Так, деклароване розуміння вченим історіографічного процесу пов’язано з його сприйняттям безперервності (“тяглості”) української історії від Київської Русі до новіших часів. Учений безпосередньо пов’язує український історіографічний процес із загальними етапами історії України. Підставою періодизації для нього виступає спільність основних рис історичної думки певної епохи, що однаковою мірою властива всім пам’яткам. Тяглисть вітчизняного історичного, а відтак й історіографічного процесу, розуміється дослідником як один суцільний і нерозривний процес на всім просторі історичного життя нашого народу в усі періоди його існування.

Як відомо, в історичній еволюції українського народу М.Грушевський виокремлює три основних і два перехідних періоди. Всі вони є взаємопов’язаними, тому будь-яка “...фаза історії народу мусить бути докладно вяснена в своїх зв’язках з попередніми стадіями, бо органічна зв’язаність і тяглисть народного життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний народ”³¹¹. Зміст першого періоду складає широке і сильне, інтенсивне життя України. За цей час складається Київська Русь, що “будувала політичне, соціальне, культурне життя всієї Східної Європи, клала підвалини йому на довгі віки”. Саме давньокиївська історіографічна традиція є для М.Грушевського відправним пунктом у розвитку української історичної думки.

Аналізуючи давньоруську історіографію, М.Грушевський детально зупиняється на характеристиці основних літописних фрагментів, що дійшли до нас у складі різних літописних збірок (“Несторовий літопис”,

³¹¹ Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-6 р. – Київ, 1906. – С. VIII.

“Київський літопис”, “Галицько-Волинський літопис”). На думку вченого, в Київській Русі тривала надзвичайно активна історіографічна робота, котру провадили “кілька десятків давньоруських книжників”. М.Грушевський детально переглядає всі існуючі гіпотези про походження, авторство, джерела та хронологію літописів, висловлюючи власну авторитетну думку з приводу кожної проблеми.

Детально розглянувши окремі літописні збірки, М.Грушевський характеризує форму та стилістику витоків нашої історичної писемності. Стилю літописів, на його думку, властиві шаблонність фразеології, прагматична та легендарно-фантастична, в стилі біблійних сюжетів, канва оповідання, риторичність, компілятивність, політична тенденційність і замовний характер.

З середини XIV ст. український народ протягом трьох століть повністю входить до складу сусідніх держав, опиняється в ролі пасивного об'єкта чужого правління, заснованого на підставі інших традицій і прав, періодично складаючи йому більш або менш гостру опозицію. Ця доба складає другий, перехідний етап національної історії. Історична думка цього часу також представлена літописами, які вчений називає “русько-литовськими” та поєднує їх в один “літописний цикл”³¹². У цьому циклі М.Грушевський виокремлює чотири групи редакцій літописів, детально аналізує їх, зображуючи своєрідну еволюцію в історіописанні. У порівнянні з попереднім періодом, наголошує він, літописання польсько-литовської доби має значні концептуальні та стилістичні відмінності. У центрі уваги дослідника знаходиться кілька пам'яток тієї доби: “Літопис Великого князівства Литовського”, “Смоленський літопис”, “Короткий київський літопис”, “Супрасльський літопис”, “Густинський літопис” тощо. Літописи цього часу, врахувавши попередню історіографічну традицію, мають більш широкий геополітичний обрій, а також суттєво відрізняються стилістикою, оскільки написані, переважно, не церковними книжниками, а канцеляристами, політиками і дипломатами Великого Князівства Литовського.

Найбільш помітною подією, що визначила наступний період, М.Грушевський називав добу козацької революції, або, згідно його термінології – Хмельниччини. Саме з середини XVII ст., уважав він, культурне життя народу знову набирає самостійного значення. У цю

³¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.6. – С. 356.

козацьку добу Східна Україна протягом цілого століття живе державним, хоч і не суверенним життям. М.Грушевський зазначає, що зміст цього третього періоду складається з історії боротьби проти ворожого класового устрою, заснованого на польсько-литовському праві. Соціально-економічна боротьба має поєднується тут із релігійними та національними прагненнями, через що захоплює всі суспільні верстви. Загалом, М.Грушевський був переконаний, що на історичну думку особливо позитивний вплив чинять соціальні зрушення. І саме на прикладі доби Хмельниччини ним підкреслювався принциповий зв'язок між суспільно-історичними подіями та еволюцією історичної думки, котра стала розвиватися більш інтенсивно, внаслідок сильних зовнішніх поштовхів. В результаті з'явилися серйозні спроби історичного дослідження. М.Грушевський підкреслював зсув, що відбувся у політичній свідомості, котрий визначив у свою чергу особливості, завдання та прийоми історичної рефлексії того часу. Подібні поворотні моменти в історії дослідник вважав надзвичайно сприятливими для успіхів історіографії. Тому історичній думці цієї епохи вчений приділяє особливу увагу, вважаючи козацьку добу новою ерою для української історіографії.

Вчений характеризує провідні пам'ятки козацької історіографії ("Літопис Самовидця", твори Самійла Величка, Григорія Граб'янки та ін.) як провісники „наукової історії”, наголошує на суттєвих теоретичних новаціях, що відрізняють літописання XVIII ст. від пам'яток попередньої доби. Історичну думку кінця XVII-XVIII ст. учений об'єднує узагальнюючим терміном „літописно-публіцистичної літератури” та перераховує її риси: гостре соціальне забарвлення оповіді (відстоювання соціально-економічних інтересів козацького стану), компілятивна методологія написання творів, літописний стиль, риторичність, прагматичність оповідання, наявність „рясної історичної фабулістики”. Історіософські конструкти, запропоновані козацькими літописцями, виявилися настільки плідними, що й українська історіографія початку XIX ст. знаходилась, на думку М.Грушевського, під їхніми впливами, передусім, у напрямку вивчення зовнішньої історії козацтва, переважно Гетьманщини, та майже не виходячи за межі цієї тематики. Він відзначає потужні впливи козацького літописання на історіографічні пам'ятки початків національного Відродження, передусім, на „Історію Русів”,

твори Д.Бантиш-Каменського та М.Маркевича. Загалом, у працях, присвячених вітчизняній історіографії козацького періоду, М.Грушевський здійснив спробу подолати позитивістсько-народницьку зверхність та упередженість у ставленні до історичної думки доби Гетьманщини та наступних десятиріч після її ліквідації. На думку вченого, створена в той час історична література козацьких канцеляристів та їхніх послідовників стала фундаментом для українського культурно-національного відродження. Це була принципово нова для свого часу постановка проблеми, яка на жаль, як зауважив В.Кравченко, довго не знаходила підтримки серед учених.

Найважливішою, стрижневою епохою української історіографії у схемі М.Грушевського виступає історична література ХІХ ст., що стала поворотним пунктом у становленні українознавства як наукової дисципліни. У ювілейній промові в 1926 р. учений навів своєрідний синтетичний погляд на цей період: «Відродження ХІХ віку цілком ясно орієнтується на верству селянську – йде під знаком культу української народности, представлені селянськими верствами, які зберегли святиню української культури, і під шум хвиль сього народницького романтизму зав'язуються перші початки української науки з таким же народницьким ухилом. В сих обставинах формується наша нова українська історіографія, в перших початках ще закрашена романтизмом козакофільства, але в другій половині століття – в добі селянської реформи, ставши на ґрунт позитивного методичного студіювання української історії в аспекті вивчення соціально-економічних обставин життя селянських мас»³¹³.

Прикметно, що на відміну від звичайної періодизації історії України, в основу якої покладено хронологічний поділ минулого людства за століттями, історико-наукова періодизація М.Грушевського зорієнтована на пошуки відповідних історіографічних феноменів, що власною модерною якістю дозволяють відрізнити один період від іншого. Звідси стає зрозумілою теза дослідника про те, що наша історіографія цього століття починається в 1820-х роках творчістю українських романтиків,

³¹³ Промова М.Грушевського на урочистому засіданні громадськості з нагоди його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С. 75-76.

насамперед – М.Максимовича³¹⁴. Безпосереднім поштовхом до розквіту українознавства в цей час учений називає національне відродження кінця XVIII – початку XIX ст. Саме такі феномени тієї доби, як граматики української мови Павловського, видання дум Церетелева, “Історія Малої Русі” М.Бантиш-Каменського, словник української мови Войцеховича – “значили початок наукового українознавства, опертого на нових підставах – поглибленої національної свідомості, що їх дано новими ідеями романтичної народності”³¹⁵. Перша половина століття означала рішучий відхід від антикварності до культу народності під впливом німецького романтизму, через російську історіографію та західнослов’янське оточення. Те, що раніше було об’єктом родинного вшанування, дістає нову цінність. Справа в тому, що сіра українська маса, котра була позбавлена літератури, обробленої правилами граматики, стає власником етнографічних скарбів, цінніших за “гучні твори штучної літератури”. Збирання етнографічних матеріалів, здебільшого фольклорних, стає провідним інтересом у сфері українознавства. Етнографізм постає як важлива риса вітчизняної історіографії XIX ст. “...Українська етнографія, – писав М.Грушевський, – стає бойовою наукою надовго, майже на все XIX століття”³¹⁶. Чільне місце в етнографічних пошуках посідає піснетворчість українців, про що свідчать рукописні та друковані збірки українських пісень З.Доленги-Ходаковського, М.Максимовича, М.Цертелева, І.Срезневського, П.Лукашевича, В.Залеського, М.Бодяньського, А.Метлинського, М.Гоголя. Нечисленні були записи українських казок, прислів’їв, переказів, більшість яких залишалася у рукописах. Виняток становлять “Украинские народные предания” П.Куліша.

Поряд з етнографічними студіями тривали історичні досліді, що продовжували традицію XVIII ст. – висвітлення історії козацтва від часів Хмельниччини та Гетьманщини. Поняття “малоросійської історії”, вказує дослідник, ототожнювалось з історією козацтва. Це означало, що дослідження Київської Русі велося поза її межами, під “маркою російської історії”, з династичного погляду. Литовсько-польський період сприймався

³¹⁴ Грушевський М. “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці // У. І. – 1984. – № 1-4. – С. 146.

³¹⁵ Там само. – С. 132.

³¹⁶ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – № 4. – С. 63.

як “прелюдія до історії козацтва”. Історію козацтва висвітлювали як аматори, так і знавці, які здобули спеціальну підготовку: А.Чепа, Д.Ломиковський, М. та Д.Бантиш-Каменські, М.Берлинський, О.Мартос, М.Маркевич, М.Гоголь та ін. Проте лише М.Маркевичу та Д.Бантиш-Каменському поталанило видати “повні історії Малоросії”. Виразний документалізм цих праць різко виокремлював їх “...із загального напрямку української історіографії”³¹⁷.

Не обійшов увагою М.Грушевський також початок археографічної діяльності на полі українознавства, пов’язаний із працями митрополита Є.Болховітінова, М.Бодяньського, діячів Київської археографічної комісії.

Успіхи української історіографії першої третини ХІХ ст. М.Грушевський пов’язує із відкриттям Харківського та Київського університетів, що призвело до створення науково-культурних осередків, які виховали нові покоління української інтелігенції, розвинули інтерес до історичних студій, ознайомили з новими методами історичного дослідження. Вчений пише також про значну роль у цьому процесі різного роду державних археографічних комісій. Особливо багато у його працях йдеться про Київську археографічну комісію, що хоча й мала метою своєї діяльності обрусіння українських земель, проте принесла користь українській науці, даючи їй нові засоби та джерела досліджень. Праця українських істориків-етнографів 1830-40-х рр. створила підстави для ґрунтового наукового розроблення української історії і для спроб наукового синтезу, які наступили пізніше.

Розвиток “українських вивчень” у другій половині ХІХ ст. М.Грушевський пов’язує з іменами М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, О.Лазаревського, які “з різних точок зору, з неоднаковим запасом знань і таланту, але сильно із успіхом просували історичну науку щодо пізнання минулого українського народу, його історичного процесу, що привів на нинішні позиції його сучасного покоління”³¹⁸. У цей час, на думку вченого, різко зростає роль історичної періодики та наукових інституцій. Йдеться про діяльність Київської археографічної комісії, часопис “Основа”, “кружок дослідників української історії згромаджений коло “Київської Старовини”, про етнографічно – статистичну експедицію П.Чубинського і Південно-Західний відділ Російського Географічного

³¹⁷ Там само. – С. 67.

³¹⁸ Там само. – С. 34.

товариства, який, незважаючи на “офіційну оболонку”, зосереджував навколо себе “все, що було живого та цікавого у тодішньому українському суспільстві”. Так, наприклад, діяльність останнього з видатних істориків другої половини XIX ст. О.Лазаревського дослідник пов’язував із редакційним гуртком “Київської Старовини”. Особливо ж важливим для професійного становлення вітчизняної історіографії вчений вважав внесок Київської археографічної комісії. “Треба порівняти, – писав він, – мізерне становище української історіографії при початку діяльності комісії, в 40-х роках, з сучасним станом її, щоб переконатись, як значний поступ зробила за сей час вона, і в сім поступі признати велике значення і участь видавництва київської комісії; історія правобічної України, можна сказати, цілком майже єсть утвором її діяльності”³¹⁹.

В останні десятиліття XIX ст., на думку М.Грушевського, центром історичних студій стала Галичина. Здобутки українських учених Наддніпрянщини, через несприятливі умови та урядові переслідування в Росії, згодом були синтезовані на галицькому ґрунті. Про це свідчить реорганізація Наукового Товариства імені Шевченка, заснованого ще у 1870-х роках “українцями з Росії”, а також утворення центрального органу українознавства – “Записок НТШ”. У сотні томах цього видання накопичені численні матеріали з політичної, культурної та соціальної історії, а також з етнології, історії літератури та фольклору. В цілому, в українознавстві, підсумовує М.Грушевський, не було такої галузі, яка б не була опрацьована дослідниками східних та західних українських земель. За допомогою тих самих наукових сил та у тісному союзі з НТШ у 1907 р. розпочало свою діяльність Українське наукове товариство у Києві.

Незважаючи на цілком науковий характер українознавчих студій у XIX ст., М.Грушевський відзначає деяку академічну незрілість вітчизняної історіографії цього часу. Він пов’язує це з тим фактом, що історія України, не набувши статусу академічної дисципліни, тим самим була засуджена на аматорство та дилетантизм. І хоча завдяки подвижницькій праці М.Максимовича, М.Костомарова, О.Лазаревського, В.Антоновича та інших істориків, стан вивченості української минувшини значно зріс, у порівнянні з попередньою добою, все ж не можна було

³¹⁹ Грушевський М. Наукова хроніка: [П’ятдесятиліття Київ. археограф. коміс.] // ЗНТШ. – 1894. – Т.ІІІ. – С. 220.

говорити про повноцінність вітчизняної історії як науки. Саме відсутність української історії серед університетських курсів, на думку М.Грушевського, "...мало своїм наслідком ту, дуже некорисну прикмету, що не було тут того наукового регулятора, яким тепер все ще майже виключно являється академічна наука, не було вироблено критично-методичних критеріїв, не заложено було міцних підвалин джерелознавства, передвступної критики". Все це призвело до того, що "...в наукових кругах українська історія зіставалася землею незнамою і ні для кого неінтересною, аматорсько-дилетантською сферою..."³²⁰.

Прискіплива увага М.Грушевського до схеми українського політичного та культурного життя пояснюється пануванням в кінці XIX – на початку XX ст. у слов'янознавстві "звичайної схеми руської історії". Ця схема, культивована М.Погодіним та його прихильниками, не залишала місця для українського народу, розчиняючи його у давньоруській народності. М.Грушевський відкинув "державний" підхід російської історіографії, доводив, що уникнути плутанини можливо, лише визнавши народ головним суб'єктом історії³²¹.

Поряд із схемою періодизації вітчизняної історичної думки, що була безпосередньо прив'язана до основних етапів історії України, М.Грушевський пропонує іншу – суто історіографічну. Її критерієм для вченого виступає теза про предметну неоднорідність історіографії та історичної науки. Історіографія в доробку дослідника виступає дещо синкретичною галуззю, що поєднує в собі як наукову парадигму, так і різноманітні версії донаукової чи метанаукової історичної думки (літописи, історичні думи, історичну белетристику, прозу та поезію й ін.). Звідси весь історіографічний процес поділяється на два великих періоди – період існування історіографії у донаукових формах і період власне історичної науки.

У цій схемі першочерговою для М.Грушевського є проблема визначення межі між історіографією як мистецтвом і наукою. Погляди вченого на цю проблему формувались у дискусії з російським

³²⁰ Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові проблеми // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. III. – С. 51-52.

³²¹ Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східнослов'янства // Статті по славянознавству. – Спб, 1904. – Вып. 1. – С. 298-304.

історіографами В.Іконниковим та П.Мілюковим. Так, останній у книзі “Головні напрямки російської історичної думки”, що вийшла друком у 1897 р., пропонує власну схему періодизації російської історіографії, одну з перших у тодішній науці. П.Мілюков, властиво, виокремлює лише два періоди в російській історіографії: історична думка до М.Карамзіна включно та після нього³²². Перший період він починає, практично, із “Синопису”, тобто тільки з кінця XVII ст. Однак автор визнає, що в даному випадку він чинить довільно та суб’єктивно, відсуваючи від вивчення весь ранній розвиток історичних знань, оскільки вважає цю тему складною, такою, що вимагає спеціальної розробки³²³.

Власне проти такого характеру періодизації виступив М.Грушевський, рецензуючи цю працю П.Мілюкова. Він наголошував на неможливості визначення критерієм поділу історичної думки творчість будь-якого вченого, навіть такого видатного, як М.Карамзін. Це призводить до надмірної суб’єктивності в науці і є даниною романтичній візії минулого. На думку вченого, такий персоніфікований критерій “ліпше ... заступити хронологічним”. Межею між доннауковим і науковим періодами історіографії дослідник пропонує обрати другу чверть XIX ст. Саме в цей час, за його словами, “...виступає ідея “закону” в історії, що надає їй властиво науковий характер”³²⁴. Отже, згідно з поглядами М.Грушевського, початки наукової парадигми історіографії співпадають із поширенням у науці постулатів позитивістської філософії. Цікаво, що ці ідеї українського вченого перегукуються з баченням проблем періодизації інтелектуальної історії сучасними дослідниками. Так, деякими з них межа 1820-30-х розглядається як поріг якісної стрибкоподібної зміни, що спричинила загальну зміну культурних кодів та практик. Для визначення природи цієї зміни використовується термін, запозичений із соціології культури, – „проект модерну”. “Злам 1820-х років, – зазначає О.Гавришина, – несе за собою появу нового пізнаючого

³²² Див. докл.: Макушкин А.В. Некоторые вопросы истории русской исторической мысли в трудах П.Н.Миллюкова // Страницы истории и историографии Отечества. Сборник научных трудов. – Выпуск I. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1997. – С. 34-41.

³²³ Миллюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. I. – М., 1897. – С. 4.

³²⁴ Грушевський М. Рец. на: Миллюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. I. – М., 1897. – XI + 306 с. // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXV. – С. 32.

суб'єкту, нового читача, нового глядача, насамкінець, нового громадянина, оточеного значною кількістю нових речей, приладів та механізмів"³²⁵.

Застосовуючи такий критерій до еволюції вітчизняної історіографії, М.Грушевський визначає межу між донауковим і науковим її періодами. Проте практичне втілення цієї ідеї, її конкретна персоніфікація, виявилися для нього достатньо нелегкими завданнями. Праці вченого відбивають складний характер роздумів над цією проблемою. У кінцевому рахунку етапною для вітчизняної історіографії визнається творчість М.Костомарова. Саме від нього бере свій початок "нова українська історіографія", що відмовилася від антикварних традицій "малоросійського" історіописання та зосередилася на вивченні минулого народу від початків його історичного буття³²⁶. Проте постать М.Костомарова в українській історіографії для дослідника значною мірою символічна та знакова, адже "ідеї проголошені покійним істориком ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика"³²⁷.

Оскільки науковий період історіографії, як його бачив М.Грушевський, був достатньо тривалий, постала потреба його внутрішньої періодизації та організації. Це й зрозуміло, адже стан українознавчих дослідів на початку XIX ст. та наприкінці був якісно відмінним. Запропонована вченим схема має ще більш прикладний характер. "Століття історії" М.Грушевський умовно поділяє на три періоди. Перший тривав до 50-х років XIX ст. та асоціюється у вченого зі становленням наукової концепції історії України, формуванням її джерельної бази та теоретико-методологічного арсеналу, кристалізацією основних термінів і понять. "Від цього часу, – на думку дослідника, – не пануючі династії, не імениті роди, а нарід-маса стає героєм української історії, української культури, української творчості в уяві дослідників і

³²⁵ Гавришина О.В. "Опыт пришлого": понятие "уникальное" в современной теории истории // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 4 – М.: ОГИ, 2002. – С. 331.

³²⁶ Див. напр.: Грушевський М. Петро Голубовський. Некрольог // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXVI. – С. 159.

³²⁷ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'ять років його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. С. 225.

широких кругів інтелігенції”³²⁸. Оскільки ця “стара”, як він її називає, українська історіографія “виростала на ґрунті гегельянства”³²⁹, цінність її праць визначається не стільки концептуальними параметрами, скільки тим незнаним до того джерельним матеріалом, який вони містять. Так, аналізуючи спадщину А.Скальковського, М.Грушевський писав: “...Найважливішим, досі цінним утвором лишила ся його Історія Нової Січи, завдяки використаним в ній недрукованим досі архівним матеріалам”³³⁰. Від другої половини століття розпочинається якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії – вона стає цілком науковою, набуває виразних національних рис. У цей час романтична візія минулого дедалі більше поступається позитивістській, що позначилося на зміні предмету історичного дослідження. “Відродження ХІХ в., – вважає вчений, – було орієнтуванням на селянську масу і від романтично-козакофільських настроїв наша історіографія перейшла вже в 1860-х рр. (в працях Антоновича і Лазаревського) до цілком серйозного соціально-економічного студіювання історії України в аспекті історичного матеріалізму і з орієнтуванням на історію селянської маси, на її інтереси і свідомість. Ця робота істориків ще недокінчена, і селянська українська маса ще не доведена до повного літературного самовиявлення”³³¹. Характеризуючи творчість одного з представників цього періоду О.Лазаревського, М.Грушевський писав: “Покійник належав до чільних репрезентантів того наукового руху, що почавшись з оживленням українофільства з кінцем 50-х рр., кладе властиві підвалини для наукової історіографії України-Руси”³³². Серед інших діячів цього часу вчений називає М.Костомарова та В.Антоновича. Зауважимо, що в працях дослідника деякі історики виступають представниками різних періодів, як, наприклад, М.Костомаров чи М.Максимович. Їх творчість

³²⁸ Грушевський М. “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 133.

³²⁹ Грушевський М. Рец. на: Das geistige // Україна. – 1930. – № 9. – С. 123-124.

³³⁰ Грушевський М. Посмертні згадки (А.Скальковський, Є.Кунік, В.Ястребов) // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXVII. – С. 16.

³³¹ Відкритий лист М.Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С. 84-85.

³³² Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1.

синтезує в собі різномірні історіографічні риси і є ніби “перехідною”. Українську історіографію другої половини XIX ст. М.Грушевський називає “новою”. На думку вченого, характерною рисою нової української історіографії було позитивне ставлення до виступів народних мас: “Конфлікти віча з князями в XI-XII вв., отсей рух громад в XII і життє в XIV, повстання селянства в Західній Україні (як от повстанне Мухи) в XV, початки масових рухів в Східній Україні в XVI та їх продовження в XVII, опозиція Запоріжжя гетьманському режимові в XVII і XVIII, повстання Петрика й інші рухи в Гетьманщині, гайдамаччина й подібні прояви протесту в Західній Україні, проби відзискання свободи серед селянства в тім роді, як “київська козаччина” 1855 р., – все се були улюблені теми української історіографії, популярної літератури, белетристики, театру і т.д.”³³³.

Себе вчений відносить до представників “останньої, наймолодшої української генерації XIX віку”³³⁴. Саме ця генерація, як свідчать численні вказівки М.Грушевського, і стала відправним пунктом у формуванні нового, модерного образу вітчизняної історіографії. На відміну від старшої генерації, що зосереджувалася на документалізмі та антикварності, молодше покоління істориків переносить акцент дослідницької уваги на суспільно-політичні проблеми, які їхніми попередниками вважалися надто небезпечними з огляду на ідеологічну наповненість³³⁵. Як приклад, М.Грушевський наводить ставлення українських істориків XIX ст. до “болохівської теми”. Болохівська проблема стає для вченого символічною в українській історіографії – “objecta litis старшої й новішої генерації”. Так, символом старшої генерації була дискусія про “Копирів кінець”, тобто суто археологічний предмет наукових пошуків. Молодше ж покоління свідомо звертається до гострих історико-соціальних і національних проблем, не уникаючи широких теоретичних узагальнень. Слід зазначити, що М.Грушевський тонко зауважив тенденцію не лише в українській, але й в європейській історіографії кінця XIX ст., коли на зміну вузькій заспеціалізованості

³³³ Грушевський М. УПРС та її завдання // Борітеся-Поборите! – 1920. – № 1. – С. 15.

³³⁴ Грушевський М. “Малоросійскія песни” Максимовича і століття української наукової праці // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 145.

³³⁵ Грушевський М. Рец. на: Дашкевич Н. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах... // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXX. – С. 5-7.

прийшли дослідження широкого спектру національних, соціальних та політичних проблем історичного розвитку. Ці зміни були викликані загальною кризою класичної парадигми науки та зростаючими впливами модерністських теорій.

Схема та періодизація історико-наукового процесу, запропоновані М.Грушевським, були однією з перших спроб його хронологічної організації не тільки в українській, але й у східноєвропейській історіографії. Незважаючи на початковий етап становлення вітчизняної історіографічної парадигми, вчений зміг подолати тотальний націоналізм у визначенні основних віх історичної думки, що був значною мірою властивий культурам наших сусідів. У його концепції “внутрішня” періодизація, орієнтована на національні феномени, тісно пов’язана із “зовнішньою”, вихідним пунктом якої стали еволюційні процеси у теоретико-методологічному образі світової Кліо. Це дозволило вченому органічно вписати вітчизняну історичну думку в загальнолюдський інтелектуальний контекст, тим самим адекватно відобразивши оригінальне та запозичене у ньому, виважено вирішити проблему історіографічної конвергенції. Саме такий контекстуальний підхід і генетичний вектор історіографічної спадщини дослідника робить її цінною для пізнання шляхів поступу європейської гуманітаристики початку ХХ ст.

Ще більш значущими теоретико-історіографічні роздуми М.Грушевського були для української історичної науки. Адже сама наявність періодизації в історіографічних працях М.Грушевського, ставить їх вище не пов’язаних між собою нарисів про окремих істориків, як це було здійснено, наприклад, О.Лазаревським, М.Василенком, О.Грушевським та іншими українськими дослідниками його часу. Його періодизація має деяку перевагу й перед концепцією Д.Дорошенка, оскільки М.Грушевський зумів висунути більш обґрунтований її критерій; також його версія періодизації більш структурована та багатокомпонентна, що свідчить про визнання ним специфіки історіографії як наукової дисципліни. Вивчаючи українську історіографію, вчений виокремлював періоди, властиві саме вітчизняній історичній науці, не відкидаючи разом із тим різноманітних впливів на неї. Дослідники вітчизняної історичної науки слушно зазначають, що “решта його [М.Грушевського] сучасників залишилася

далеко позаду щодо таких історіографічних узагальнень³³⁶.

Роздуми М.Грушевського над періодизацією українського історіографічного процесу не втратили своєї цінності й сьогодні. В узагальнюючих працях останніх років з минулого української історичної думки ми спостерігаємо якщо не тотожність, то принаймні, значну відповідність схемі видатного вченого. Внаслідок невизначеності дисциплінарного статусу історіографії, сучасні дослідники пропонують кілька різноманітних моделей періодизації вітчизняної історичної думки, взаємодоповнюваність котрих (включно з попереднім історіографічним досвідом), з позицій методологічної толерантності, вважається природною та евристично продуктивною. “Створюючи різні образи одного і того ж об’єкту, – зазначає Т.Попова, – пропонуючи різноманітність його моделювання-періодизації, дослідники, доповнюючи один одного, сприяють утвердженню багатомірного підходу до пізнання цього об’єкту”³³⁷. Суголосними є також історико-наукові ідеї вченого теоретичним віянням у світовій Клію, де на місце персоніфікації історіографічних зламів, співвіднесенню їх із творчістю окремих істориків, пропонуються більш об’єктивні критерії, а саме – загальні зрушення в системі наукового розуміння світу. Все це дозволяє інтерпретувати спадщину Грушевського-історіографа, як одного з перших ініціаторів модернізації європейської історичної науки.

Загальна оцінка теоретико-історіографічних роздумів М.Грушевського, на нашу думку, вимагає певної диференціації – розгляду у двох часових площинах – як феномену науки його доби та вітчизняної гуманітаристики ХХ ст. У першому випадку можемо вести мову про безперечне новаторство вченого, фактичному запровадженні ним системних історіографічних досліджень до вітчизняного наукового дискурсу. Зі всіх проаналізованих вище проблем, над якими працював М.Грушевський протягом життя у галузі вітчизняної історіографії, він намагався показати внутрішню еволюцію кожної проблеми, залучити український історіографічний матеріал до загальноєвропейського історико-наукового контексту. Вже сама теоретична постановка

³³⁶ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К.: Генезис, 2000. – С. 58.

³³⁷ Попова Т. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 8-9. У двох частинах. – Частина 2. – К.: НАН України, 2002. – С. 442

дослідником ряду історіографічних проблем була для свого часу новою. Історіографічна концепція М.Грушевського перевершує всі попередні схеми своїм обсягом, джерелами, теоретико-методологічними засадами. Історію ідей, думки він розглядає у широкому хронологічному, топографічному, літературному та організаційному контекстах. Це стало можливим завдяки схильності дослідника до соціологічних спостережень, історичного та історико-наукового синтезу. В його працях йдеться про різноманітні форми історичних пам'яток – літописи, мемуаристику, літературні твори, роботи відомих діячів на ниві українознавства. М.Грушевському притаманна також чіткість та структурованість пропонованих історіографічних концепцій. Ґрунтовне визначення М.Грушевським теоретико-методологічних засад українського історіографічного процесу дозволило йому у єдиній цілісності розглянути історичні умови й обставини розвитку праці над дослідженням української історіографії, діяльність наукових і навчальних закладів, історичні концепції поодиноких істориків, їх найважливіші твори та творчі біографії. Проте зрозуміло, що з погляду нашого часу деякі історико-наукові ідеї М.Грушевського не могли не втратити свою актуальність – сучасні історики відзначають значно більшу кількість аспектів історіографічного дослідження. Впадають також у вічі деякі термінологічні розбіжності та недосконалості у творах ученого, які, проте, відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки. Загалом, ми вважаємо, що історіографічні спроби М.Грушевського явно випереджали свій час як у плані тематичному – виборі об'єкта дослідження, так і у плані теоретичному – специфіки його дослідження та інтерпретації. Про це свідчить суголосність його ідей історіографічним пошукам в українській історичній науці ХХ ст., зокрема творчості Д.Дорошенка. Вчений цілком “історіографічно” усвідомлював мету своїх студій: на останньому за часом етапі українознавства підбити підсумки попередніх вивчень та зазначити вихідні моменти надалі. Теоретико-історіографічна спадщина М.Грушевського не тільки дає уявлення про джерела вітчизняного історико-наукового дискурсу, але й змушує сучасних історіографів більш уважно ставитись до методології власного наукового пошуку, враховуючи творчий досвід попередніх поколінь дослідників української історичної думки.

РОЗДІЛ 4

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ДОНАУКОВУ ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розуміння М.Грушевським історії історичної думки, як важливого культурного феномену, масштабність і логіка історико-наукових пошуків ученого та багатоманітність моделей періодизації, запропонованих ним при дослідженні вітчизняної історіографії, змушує нас вивчати студії професора над донауковою її парадигмою окремо, як самостійну наукову проблему. Донауковий період нашої історіографічної традиції в працях ученого виступає як цілісний, органічний, внутрішніми зв'язками пов'язаний феномен. Незважаючи на деяку жанрово-тематичну та теоретико-методологічну різноманітність історичних пам'яток цього періоду, для них властиво немало спільних рис, що в своїй сукупності дозволили М.Грушевському віднести їх до однієї значної історіографічної групи. Спільними є також ті теоретико-методологічні підходи та концептуальні інтерпретації, які запропонував професор для вивчення донаукової доби нашої історіографії. Вони, як ми продемонструємо у наступному розділі, значно відрізняються від теоретичних засад дослідження минулого вітчизняної історичної науки XIX – першої третини XX ст.

Проте, у контексті даної проблеми, постає також питання внутрішнього поділу зазначеної доби. В історії української культури загалом, та вітчизняної історіографії, зокрема, М.Грушевський, як ми це виявили у попередньому розділі, виокремлював кілька періодів, безпосередньо пов'язаних із тими політичними утвореннями, до складу яких входила більшість українських земель. Проте, визначальною рисою вітчизняної історії, котра надає їй глибинного сенсу, вчений називав добу Хмельниччини, коли відбулась кардинальна зміна попередньої культурної традиції, зародилась нова її парадигма та виникла модерна українська народність. Саме тому, вивчаючи погляди професора на донауковий

період нашої історіографії ми, за традицією самого М.Грушевського, поділили його на два великих окреси, вододілом між якими стала народна революція.

4.1. Українське літописання XI – першої половини XVII століть у працях М.Грушевського

Звертаючись до історичних початків нашого народу, М.Грушевський особливу увагу, і це зрозуміло, звертає на тогочасні джерела – літописи. Дослідження літописної традиції в українській історіографії початку ХХ ст., на думку вченого, зазнало суттєвих змін, порівняно із попереднім періодом. “Стара археографія, – вважає він, – трактувала наші літописи тільки з становища історичних джерел в вузькому розумінні слова: поскільки вони дають фактичний матеріал про події. Аспект культурно-історичний, що кожна копія, кожна глоса будь-якого часу являється культурно-історичним фактом і має з цього становища цінність для свого часу, не був нею усвідомлений”³³⁸. Тому дослідник, враховуючи сучасні йому методологічні підходи, при вивченні історичної думки Київської Русі зосереджується на комплексній інтерпретації не лише літописних текстів, але й усіх писемних пам’яток. Подібне розуміння М.Грушевським діалектики історичного й історіографічного джерела при вивченні давньоруської культури перегукується із сучасними тенденціями в наукознавстві. Так, академік Б.Рибаків з цього приводу зауважив: “У “літописний період” руської історіографії різницю між власне історичним і власне історіографічним джерелом іноді взагалі нелегко вловити”³³⁹.

Аналізуючи давньоруську історіографію, М.Грушевський детально зупиняється на характеристиці основних літописних фрагментів, що дійшли до нас у складі “Іпатієвського літопису” і відомі у науці під назвами “Найдавнішого”, “Київського” та “Галицько-Волинського” літописів. “Іпатієвський літопис” дослідник називає “архівом нашої історіографії”³⁴⁰, хоча назву цього літописного зводу вважає випадковою

³³⁸ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI. – С. 326.

³³⁹ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 346.

³⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – С. 487.

та не зовсім адекватною змісту³⁴¹. Взагалі, на думку вченого, “Іпатівський літопис” – це результат клопіткої двохсотлітньої роботи кількох десятків давньоруських книжників. М.Грушевський детально переглядає всі існуючі гіпотези про походження, авторство, джерела та хронологію літописів, висловлюючи власну думку з приводу кожної проблеми.

Передусім, він досліджує “Найдавніший” або, як ще називає, “Несторовий”, “Початковий”, “Начальний” літопис, якому приділяє надзвичайну увагу з огляду на виняткову історичну та історіографічну цінність. Це джерело, на думку вченого, унікальне для вивчення політичної та культурної історії нашого народу. Важливість його неможливо переоцінити, адже “таке чи інше розумінне найдавнішого періода нашої історії стоїть в тісній залежності від такого чи іншого погляду на нашу найдавнішу літопись”³⁴². Спеціальному аналізу цієї пам’ятки М.Грушевський присвятив кілька розвідок та розлогий екскурс у першому томі „Історії України-Руси”. Передусім, учений докладно розглядає археографію літопису та значну історіографічну традицію його вивчення. Серед праць, присвячених літопису, дослідник особливо схвально відгукується про твори академіка О.Шахматова. Саме його дослідження для професора є останнім словом у науці та повинні „послужити точкою виходу для дальших, дуже ще довгих студій над літописом”³⁴³. Зазначимо, що про високу цінність праць російського академіка з історії давньоруського літописання писали також Д.Багалій³⁴⁴ та Д.Дорошенко³⁴⁵. Вивчаючи літопис, М.Грушевський визнає існування цілої низки важливих наукових проблем, проте, свідомо обмежує своє дослідження трьома, на його думку, найважливішими – про склад пам’ятки, час появи різних її частин та історичну вартість літописних оповідей.

³⁴¹ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI. – С. 324-325.

³⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. I. – С. 579.

³⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. I. – С. 582.

³⁴⁴ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 69-78.

³⁴⁵ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 8.

Розв'язуючи ці питання, вчений розглянув коротку та ширшу редакції літопису, а також виокремлював різноманітні хронологічно-тематичні блоки всередині пам'ятки. При цьому дослідник зауважив, що “до вияснення сеї справи допоможуть з часом дальші студії над невиданими літописними компіляціями”³⁴⁶. Загалом, дослідник йде слідами студій О.Шахматова, тільки подекуди коригуючи їх власним баченням проблеми. Особливо докладно він зупиняється на вивченні найдавнішої частини літопису, як вихідному пункті нашої історичної та історіографічної традиції. М.Грушевський наголошував на принциповій неможливості, при тодішньому стані науки, робити категоричні висновки. Вірний своєму принципу дослідницького скептицизму, він зауважив: „Я не певен навіть, чи взагалі при теперішнім стані нашого матеріалу, без нових відкрить в сфері літописної традиції ми можемо надіятися на скільки небудь докладну реконструкцію тої першої літописи”³⁴⁷. Тому професор робить висновки, що „Найдавніший літопис” був результатом інтенсивної роботи багатьох книжників протягом досить тривалого часу. Узагальнивши наявну історіографію проблеми та здійснивши самостійне дослідження, М.Грушевський запропонував власну хронологічно-тематичну схему пам'ятки. Вона виглядає наступним чином: А (початкові записи 1030-1040 рр.), В (сучасна вченому коротка редакція), Г (розширена та хронологізовано коротка редакція), Д (коротка новгородська версія літопису), Е (доповнена умовами і розширена різними запозиченнями попередня версія), Н (південна версія літопису), Z (північна версія широкій редакції літопису).

Наступною важливою проблемою, яку розв'язував М.Грушевський, було питання атрибуції літопису. Наприкінці ХІХ ст. воно акумулювало в собі дискусії дослідників давньоруської літератури. Проаналізувавши численні погляди в літературі на цю проблему, вивчивши відомі факти біографії Нестора та інтелектуальне тло тієї доби, вчений окреслив три версії про авторство літопису: 1) “...або прийняти, що Нестор не мав зовсім нічого спільного з літописею, і звістка про його літописання у Полікарпа є непорозумінням”; 2) “або прийняти, що він дійсно був редактором літописи, але прийняв готову частину, де були описані події 70-80 років ХІ в., між ними ті епізоди про Печерський монастир, що

³⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 584.

³⁴⁷ Там само. – С. 586.

маємо тепер від 1051 р. і 1074 р., і доповнив дальшими відомостями”;
3) “або він був монастирським літописцем, що теж мав уже перед собою
готову літопись про початки Печерського монастиря, ігуменство
Теодосія, Стефана і Нікона і описував дальші пригоди в сій
монастирській хроніці, а звідси де що увійшло і з його роботи до
Початкової літописи”³⁴⁸. Всі названі версії, зазначає вчений, є цілком
можливими та мають під собою певну джерельно-доказову базу.
Докладно розглянувши кожну з версій, М.Грушевський робить власні
висновки: “Отже з усіх можливостей найможливіше, що Нестор був
тільки автором монастирських записок з кінця XI або й початку XII в.,
пізніше заведених – правдоподібно Сильвестром – в Початкову
літопись”³⁴⁹. Постаті Сильвестра дослідник відводить особливу роль,
уважаючи його за найбільш вірогідного автора останньої частини
літопису. Загалом, щоб уникнути плутанини у персоніфікації авторства
літопису, М.Грушевський найчастіше називає його „...наш давній
книжник київський”³⁵⁰. Зауважимо, що у даному випадку вчений
критикує погляди О.Шахматова за надмірну категоричність³⁵¹. Однак
деякі дослідники ХХ ст., зокрема, М.Присьолков та Д.Ліхачов,
підтримали погляди О.Шахматова про приналежність значної частини
літописного зводу Никону Печерському³⁵². Далі М.Грушевський
зосереджується на джерелах, котрі використовували наші книжники для
своїх літописних свідчень. Учений черговий раз відмовляється від
категоричності своїх колег і припускає, що це могли бути звістки Георгія
Амартола, патріарха Никифора, а також різноманітна релігійна
(наприклад, житійна) література.

Вивчаючи хронологію літопису, М.Грушевський переконаний, що

³⁴⁸ Грушевський М. Нестор і літопись // Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руськи письменники. – Львів, 1898. – С. 136.

³⁴⁹ Там само. – С. 138.

³⁵⁰ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 5.

³⁵¹ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т. II. – С. 107.

³⁵² Див. напр.: Ліхачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1947. – С. 82-92; Приселков М.Д. История русского летописания XI-XV вв. – С.-Петербург, 1996. – С. 67-70.

„Повість” та її продовження спочатку мали форму прагматичного оповідання без датування, і вже пізніше, при редагуванні, було проставлено роки. При цьому було прилучено різноманітні записки, запозичені з інших джерел. Учений полемізує з поглядами О.Шахматова та І.Срезневського, що, на його думку, надто категорично та однозначно вирішують проблему хронологічного укладу тексту.

Студії М.Грушевського над найдавнішим давньоруським літописом гармонійно вписались у тогочасну загальноєвропейську дослідницьку традицію та були одними з перших у новітній українській історіографії. Новаторським був погляд професора на давньоруське літописання як суто вітчизняне явище, котре живилось місцевою київською культурною традицією та надало поштовх подальшій історіографічній творчості на давніх українських землях. Його праці над цією проблемою визнавали надзвичайно важливими не лише колеги вченого, як, наприклад, Д.Багалій³⁵³ та Д.Дорошенко³⁵⁴, про їх авторитетність пишуть і сучасні вітчизняні дослідники³⁵⁵.

“Київський літопис” М.Грушевський називає найбільшою та однією з найцікавіших літописних збірок. На відміну від інших пам’яток цієї доби, „Київська літопись найбільш докладна з циклу наших давніх літописей”³⁵⁶. Іншою відмінністю літопису є наявність у його тексті значної кількості оповідань, написаних зі становища князівських і дружинних інтересів. Саме ці оповідання, вважав дослідник, є кістяком літописної збірки. І лише значно пізніше, при редагуванні рукою „церковника-книжника”, ці оповідання були прикрашені типовим літописним церковним і релігійно-моралістичним антуражем. Ця обставина дала М.Грушевському підстави виокремити більшість оповідань “Київського літопису” в окрему літературну категорію, позначену оригінальністю стилю й ідеології, та назвати її „дружинною літературою”. Незважаючи на ці ознаки, “Київський літопис”, на думку вченого, був незаслужено проігнорований дослідниками. Праці

³⁵³ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 69.

³⁵⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 8.

³⁵⁵ Див. напр.: Історія української культури у п’яти томах. – Том 1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 727; Книш Я. Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 86.

³⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1992. – Т.2. – С. 149.

О.Шахматова та його учня Е.Перфецького, присвячені цій пам'ятці, професор вважає за причинкові. Відсутність значної історіографічної традиції вивчення літопису змусила й самого М.Грушевського наголосити на початковому характері своїх студій. „Літературний дослід українського літописання XII-XIII в., і спеціально – великої київської збірки 1200 р., – писав він, – вимагає передвступної філологічної роботи, котрої над ним досі не переведено, а без приготовчих студій рукописів, мови, стилю неможна досягнути тут ніяких позитивних, непохитних результатів. При недостатці таких студій і наш літературний розбір, неминуче мусить бути теж побіжним і в значній мірі гіпотетичним”³⁵⁷.

Як і решта історичних пам'яток того часу, „Київський літопис” є збіркою різного роду свідчень, скомпільованих з багатьох джерел і відредагованих кількома давньоруськими книжниками. М.Грушевський вирізняє різноманітні тематичні пласти літопису, що згодом були об'єднані в одне зібрання. Найціннішою частиною „Київського літопису” вчений називає „повість про Ізяслава”, яку характеризує як „одну з визначніших пам'яток нашої старої культури та літератури”. Цій повісті дослідник присвячує окрему увагу в своїй „Історії української літератури”. „Найбільша розміром, найбагатша змістом, – писав М.Грушевський про повість, – вона найкраще введе нас в розуміння дружинної повісті тої доби і послужить потім мірою для порівняння інших повістей, включених до сеї літописної збірки”³⁵⁸. Оповідання про Ізяслава Мстиславича, підкреслював М.Грушевський, сповнене багатими фактичними подробицями, надзвичайно щедре на слова та риторичні прикраси. Воно має виразну тенденцію прикрасити особу Ізяслава та його прихильників³⁵⁹. Історія цих восьми років боротьби за київський стіл, вважав дослідник, є найдокладнішим серед збережених для нас історичних оповідань аж до доби Хмельниччини. Подібною тенденцією позначено також інші, менші за обсягами дружинні повісті, що знаходились у літописі.

Окремо М.Грушевський зосереджується на аналізі своєрідних рис „Київського літопису”. Тільки цій пам'ятці, на думку вченого, властивий „мало одностайний і органічний характер”. Проте саме цьому

³⁵⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т. III. – С. 9.

³⁵⁸ Там само. – С. 35.

³⁵⁹ Там само. – С. 35-53.

“різнорідному і змістовному складу” літопис завдячує відсутності “мертвих” частин і різного роду текстових маргіналій (наприклад, цитат із Святого Письма та інших церковних писань). Зміст літопису дослідник визначає як цілком реальний та актуальний: оповідання йде по гарячих слідах і перейняте здебільшого безпосередніми настроями біжучих подій. “Як документ життя, – зазначає М. Грушевський, – літопис сей не багато має собі рівних взагалі в середньовічній літературі”³⁶⁰. Ідеологією “Київський літопис” також дуже подібний до решти пам’яток того часу – у ньому відверто обстоюються інтереси правлячої династії Мономаха. Як приклад, учений наводить літописне оповідання про війну Мономаха з його зятем Ярославом. Також дослідник відзначає помітні впливи церковних мотивів на канву літописного оповідання та характеризує світогляд укладачів пам’ятки як релігійний. Саме остання обставина, на думку М. Грушевського, змусила авторів літопису стримано оцінювати діячів і події тієї епохи.

Студії М. Грушевського над “Київським літописом” були, фактично, першими в українській історіографії джерелознавчими та літературознавчими розробками цієї пам’ятки. Сучасні вчені підкреслюють оригінальність і продуктивність дослідницького підходу М. Грушевського – досліджуючи літопис як цілісний історичний твір, він водночас намагається виокремити в його структурі та розглянути як самостійні, внутрішньо замкнуті, художні твори – дружинні повісті. „Кілька десятків сторінок, присвячених Грушевським Київському літопису, – зазначає С. Росовецький, – одне з найкращих досліджень цієї пам’ятки, поки що, на жаль, належним чином не оцінене”³⁶¹.

Продовженням Київського літописного зводу кінця XII ст. в „Іпатієвському літописі” є „Галицько-Волинський літопис”. Ця обставина, спричинена випадковістю, наявністю у руках укладача Іпатієвського списку саме такого літописного зводу, створює дещо викривлену картину нашого літописання першої половини XIII ст. Вона наводить на думку, що з якихось причин київська літописна традиція перервалася й основними інформаторами про історичні події на Русі стали літописці Галичини та Волині. Тим часом це зовсім не відповідає

³⁶⁰ Там само. – С. 34.

³⁶¹ Росовецький С. Примітки // Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. III. – С. 257.

історичній дійсності. Чи не вперше на хибності такого погляду наголосив М.Грушевський. „Літописання у Києві, – писав він, – продовжувалось у тих же напрямках, які зазначилися у XII ст., і хоч від XIII ст. не зосталося для нас такої місцевої збірки, яку маємо для XI ст., але в компіляціях північних, а почасти і в „Галицько-Волинському літописі” маємо деякі останки повістєвої літератури, що служать безпосереднім продовженням писань XII ст.”³⁶². До них учений відносив записи у Суздальському літописі про міжусобицю Рюрика Ростиславича і Романа Мстиславича, вміщені під 1202-1203 рр. Про справедливість такої думки професора зазначали й дослідники XX ст., зокрема, В.Пашуто³⁶³ та П.Толочко³⁶⁴.

Далі вчений переходить до аналізу “Галицько-Волинського літопису”, що, за його словами, „служить головним джерелом для всеї України того часу – прожектором, котрий освітлює нам попереднє і дає провідні вказівки для пізнішого часу, коли ми застаємось майже в повній п’ятмі, по тім як уривається се дорогоцінне джерело”³⁶⁵. Подібно до “Київського літопису”, “Галицько-Волинський” також не здобув належної уваги дослідників. Причиною цьому М.Грушевський називає „чисто-український” характер пам’ятки, через що вона менше цікавила російську науку. Аналізуючи наявну історіографію проблеми, представлену, передусім, іменами М.Погодіна, В.Соловйова, А.Петрушевича, О.Макарушки та І.Шараневича, вчений наголошував на необхідності значно докладніших студій над літописом.

Ця пам’ятка для М.Грушевського має найбільш одноцільний характер серед творів давньоруської історіографії. Вона зазнала найзначнішого впливу візантійського письменства, оскільки її відрізняє прагматичність і риторичність стилю оповідання, а також “сильно імпресіоністична” манера розповіді. Такі стилістичні особливості літопису не були винятковими для нашої історіографії. На думку дослідника, у цих особливостях “треба бачити одинокого в дохованій до нас історіографії репрезентанта колись значної літературної школи”³⁶⁶. М.Грушевський окремо розглядає галицьку та волинську частини

³⁶² Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – С. 69-71.

³⁶³ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 67.

³⁶⁴ Історія української культури у п’яти томах. – Том 1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 751.

³⁶⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. III. – С. 132.

³⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С. 492.

літопису, вважаючи їх не лише утвором різних літописців, але й зразками відмінних літературних течій.

Докладно вивчивши зміст і стилістичні особливості першої частини пам'ятки – „Галицького літопису”, вчений доходить висновку, що „перед нами дійсно не літопис, а повість в повнім значенні слова, як ті нами вище розглянені київські воїнські повісті XII ст.”. Він підкреслює високі художні якості літописного оповідання, підносить його джерельну вартість. Саме з цього становища ця пам'ятка, переконаний дослідник, становить унікальний феномен української культури. Ідея про повістевий характер “Галицько-Волинського літопису”, вперше висловлена М.Костомаровим і розроблена М.Грушевським, знайшла подальший розвиток і обґрунтування в працях Л.Черепніна, В.Пашуто, А.Генсьорського, М.Котляра. Між названими авторами є певні розбіжності щодо поділу літопису на окремі повісті, у їх датуванні та атрибуції, але принципових відмінностей в оцінці характеру твору немає³⁶⁷.

Текстологічний аналіз змісту джерела дав підстави М.Грушевському для реконструкції світогляду його автора. Дослідник підносить значну обізнаність літописця як у світській, так і в церковній літературі, пише про його непоказну та щирю побожність. Оскільки літописець живе інтересами місцевими, дружинно-династичними, переважно військовими, вчений робить припущення про його світське, боярсько-дружинне походження.

Далі вчений переходить до дослідження волинської частини літопису. Він наголошує на її змістових і стилістичних відмінностях від попередньої оповіді: „Інша рука, інший круг ідей і інтересів, кінець кінцем, відчувається ясно”³⁶⁸. Автора цієї частини літопису, зазначив М.Грушевський, цікавлять не стільки військові події, як його попередника, скільки справи громадські, політичні, культурні. „...Се земська людина, а не мандрівний лицар”, – робить висновок дослідник. Стосовно цього літописного оповідання вчений, завжди надзвичайно обережний у гіпотезах, уперше позитивно вирішує проблему авторства твору. Докладно вивчаючи літописну традицію та різні редакції літопису, він доходить висновку, що автором твору є князівський писець Ходорець³⁶⁹.

³⁶⁷ Історія української культури у п'яти томах. – Том 1. Історія культури давнього населення України. – С. 754.

³⁶⁸ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. III. – С. 167.

³⁶⁹ Там само. – С. 184-185.

Звернув увагу М.Грушевський також на структуру волинської частини літопису. На його переконання, вона складається з кількох, з'єднаних пізнішими редакторами, повістей: “Про Куремсу й Бурундая”, “Історія подій у Литві по смерті Мендовга” та ін. Як зауважив М.Котляр: “Ця перспективна в плані дальших студій думка вченого не знайшла підтримки у пізніших дослідників”³⁷⁰.

Досліджуючи “Галицько-Волинський літопис”, М.Грушевський особливо детально зосереджується на проблемі датування у ньому історичних подій. Це було не випадково, оскільки на зламі XIX–XX ст. дана проблема досить активно обговорювалася в науковій літературі. Серед українських учених до неї звернулись І.Шараневич та О.Барвінський. Не погоджуючись із гіпотезами, що висунули останні, М.Грушевський запропонував власне бачення проблеми, яке виклав у значних за обсягом і змістом статтях на сторінках „Записок НТШ”³⁷¹. „Галицько-Волинський літопис”, переконаний дослідник, подібно до „Найдавнішого” літопису, спочатку був складений без датування, як оповідання не літописне, а прагматичне, тобто пов’язане зв’язком подій, а не порядком років. І лише значно пізніше, при редагуванні, було проставлено роки. Зроблено це було, за словами М.Грушевського, досить „довільно і хибно”. На його думку, саме такий епічний характер датування подій призводить до значних різничитань літописного тексту, що й породило багато проблем у розумінні більшості подій минулого Галицько-Волинської держави. Найкращий вихід із такої ситуації для вченого полягає у порівняльно-текстологічному аналізі кількох писемних пам’яток і зіставлення їх даних із іншими видами джерел³⁷². Саме тому так багато уваги в історіографічній творчості історика відведено проблемам текстології та хронології літописів. Результати розробки професором цієї проблеми були практично одностайно прийняті у подальшій українській, російській, і, навіть, радянській історіографії. Д.Багалій, звертаючись до проблеми хронології літопису, так

³⁷⁰ Котляр М. Структура Галицько-Волинського літопису // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді й повідомлення. – Частина I. Історія. – Львів, 1994. – С. 16.

³⁷¹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – 1901. – Т. ХLI. – С. 1-72; Грушевський М. До справи хронологічної звязи в Галицько-волинській літописи // ЗНТШ. – 1903. – Т. LII. – С. 1-5.

³⁷² Див. напр.: Грушевський М. До справи хронологічної звязи в Галицько-волинській літописи. – С. 1-5.

характеризував спеціальну студію вченого з цього питання: „Це дуже цінна розвідка, і вона, оскільки це було можливо, вичерпуюче вирішує питання...”³⁷³. Спостереження М.Грушевського над первісною („без років”) формою літопису були повторені без посилань на його праці, як наголошує С.Росовецький, М.Присьолковим, В.Пашуто, О.Лихачовою та іншими радянськими дослідниками. Ще раніше, посилаючись на праці М.Грушевського, близькі спостереження виклали Л.Черепнін³⁷⁴ та Д.Лихачов³⁷⁵. Таким чином, ці думки українського історика стали одним із „загальних місць” сучасної науки про давні літописи. Такий же загальний здобуток становить і реконструйована дослідником хронологія подій, відбитих у літописній пам’ятці³⁷⁶.

Внесок М.Грушевського у вивчення “Галицько-Волинського літопису” важко переоцінити, оскільки у більшості наукових проблем він першим формував наукову традицію. Так, цілком у річищі ідей професора про цю пам’ятку написав у своєму нарисі Д.Багалій³⁷⁷. Дослідники літопису одноголосно відносять студії М.Грушевського до історіографічної класики, що має актуальне звучання. Навіть учені радянської доби не змогли обминути мовчанкою його праці. Так, дослідник „Волинського літопису” І.Єрьомін, вивчення цієї пам’ятки розпочав саме з інтерпретації наукової проблематики твору у працях М.Грушевського³⁷⁸.

Детально розглянувши окремі літописні збірки, М.Грушевський пропонує загальний погляд на давньоруське літописання тієї доби, яку він називає „золотим віком староруської творчості”³⁷⁹. На його переконання, частини літописів, котрі дійшли до дослідників ХІХ ст. є

³⁷³ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 97.

³⁷⁴ Черепнін Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – 1941. – № 12. – С. 228-251.

³⁷⁵ Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1947. – С. 245-250.

³⁷⁶ Див. напр.: Історія української культури у п’яти томах. – Том 2. Українська культура ХІІІ – першої половини ХVІІ століть. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 305.

³⁷⁷ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 95-97.

³⁷⁸ Еремін І.П. Вольнская летопись 1289-1290 гг. как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – 1957. – Т. 13. – С. 102-117.

³⁷⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. II. – С. 58.

лише фрагментами значно потужнішої літературної традиції, котра „фатально” була перервана татарським погромом. Проте, він застерігає своїх колег й від зворотної тенденції – надання давньоруському літописанню нехарактерних для того часу значних форм. Для таких висновків, вважав учений, немає достатньої джерельної бази. „Взагалі, – зазначав він, – я досить песимістично беру згоди про затрачені для нас руські літописи...”³⁸⁰.

М.Грушевський характеризує форму та стилістику витоків нашої історичної писемності. Стилю літописів, на його думку, властиві шаблонність фразеології, прагматична та легендарно-фантастична канва оповідання, риторичність, компілятивність, політична тенденційність і замовний характер. Початки українського літописання, за переконаннями вченого, досить подібні з первістками європейської історичної традиції. Літописні свідчення, вважає дослідник, “так само повинні підлягати історичній критиці, як і перекази легендарного часу історії римської”³⁸¹. Форма літописів – “проста, натуральна, літературними правилами незв’язана”.

М.Грушевський виокремлює характерні риси історіографії давньоруської доби. Першою спільною рисою витоків нашої історичної писемності він називає потужний вплив на неї християнської ідеології. Пояснюється це особливостями тогочасного культурного життя: загальними сильними впливами християнства на всі сфери буття народу, зосередженням писемності по монастирях, “соціальним замовленням” верхівки суспільства на відповідне відображення текучого життя. Таке виразне “релігійне обличчя” давньоруської історіографії зближує її з іншими писемними пам’ятками того часу. “Наша стара історіографія, – зауважував учений, – ведена так часто духовними руками або такими світськими, які вповні стояли під пануванням провідних релігійних ідей епохи, теж так часто зближується до агіографії, що між ними не завжди можна навіть провести скільки-небудь різку межу”³⁸².

Другою загальною прикметою давньої української історіографії

³⁸⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С. 573.

³⁸¹ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 9.

³⁸² Грушевський М. Історія української літератури. – Т. II. – С. 98.

М.Грушевський називає лояльність до князівсько-дружинного устрою. “Ми не маємо, – зазначає він, – ніяких записок писаних зі становища противного княжий влади”³⁸³. Цю лояльність дослідник пояснює загальною настановою суспільності та тим, що все історичне письменство вийшло з кругів, близьких або прихильних князівській владі. Такий стан речей спричинився до утворення потужної історіографічної традиції, котра слід за літописцями звеличувала представників правлячої верхівки. Вірний своїм методологічним уподобанням, М.Грушевський зазначав: „Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більше об’єктивної оцінки”³⁸⁴. Зауважимо, що про „замовний” характер давньоруської літератури пишуть також сучасні дослідники літописів³⁸⁵.

Наступна риса – оригінальність і стилістична безпосередність історичних творів, що, на відміну від суто релігійної літератури, не зазнали значних впливів візантійських взірців. Наші історичні “повістярі”, зазначає М.Грушевський, не мали перед собою моделей, до яких намагались би піднятися. Пояснює він це тим, що до давньоруських літописців не дійшло скільки-небудь значного твору античної історіографії, з притаманними їй штучною та прагматичною композицією, літературною риторикою, надміром промов і характеристик. Ті ж всевітні хроніки, що були популярні у давньоруські часи, своїм механічним компілятивізмом і примітивністю стиля, не могли дати “канона” для наслідування. “В сім взагалі секрет краси і експресії нашого історичного письменства, – писав учений, – що роблять його чи не найціннішою частиною нашої старої писаної літератури – безпосередній, свіжий подих епохи, життя, що віс місцями з нього, як ніде інде, завдяки його свободі від готових літературних схем і шаблонів, які тяжіли над літературою дидактичною і агіографічною”³⁸⁶.

Ще однією рисою, що характеризує давньоруську історичну творчість, особливо в її порівнянні з історичною традицією народів із сильнішою писемною культурою, М.Грушевський називає колективність і анонімність. Він наголошує, що “ми зовсім не маємо історичних творів

³⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С. 491.

³⁸⁴ Там само. – С. 91.

³⁸⁵ Історія української культури у п’яти томах. – Том 1. Історія культури давнього населення України. – С. 726-727.

³⁸⁶ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. II. – С. 92; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С. 489-490.

окремих і самостійних, а тільки те, що ввійшло в більші історичні збірники чи компіляції, здебільшого сильно проредаговані їх компіляторами³⁸⁷.

Попри певні підсумки вивчення давньоруського літописання, М.Грушевський визначає також завдання для наступних дослідників цієї доби нашої історіографії. На його переконання, період загально-аналітичної роботи над літописами повинен бути заступлений студіями іншого характеру. Має бути проведена клопітка робота над окремими частинами літописних збірок і фрагментів з метою реконструкції їх первісного вигляду, позбавленого пізніших редакційних нашарувань. Здійснити це можливо лише за допомогою порівняльно-текстологічних студій, які б довели наявність тематичної багатшаровості та різноманітності авторських підходів у літописних текстах. У сумі це дозволить „виробити собі поняття про їх вигляд, літературну манеру й ідейну фізіономію їх авторів, їх світогляд, їх культуру”³⁸⁸.

Праця над дослідженням української минувшини, що зародилася ще в Київській Русі, вважає М.Грушевський, ніколи не переривалася, хоча й занепадала в часи політичної та культурної руїни. Таким чином, розвиток історичної праці постає як єдиний, безперервний процес, у якого є свої злети та падіння, що тісно пов’язані з історичними обставинами. “Київське літописання, – переконаний учений, – являється в простій лінії попередником пізнішої української історіографії”³⁸⁹.

Студії М.Грушевського над давньоруським літописанням не тільки продовжували потужну загальноєвропейську дослідницьку традицію, вони надали їй надзвичайно важливий український вимір, що змусило вчених ХХ ст. багато в чому переглянути усталені концептуальні побудови. Професор, фактично, започаткував новітній етап дослідів над давньоруським літописанням в українській історіографії. До певної міри, свідченням визнання важливості праць ученого над літературою Давньої Русі у вітчизняній науці початку минулого століття, можна вважати надзвичайно схвальні оцінки літописних студій М.Грушевського в історіографічному нарисі Д.Багалія³⁹⁰. Про цінність історіографічних

³⁸⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. II. – С. 100.

³⁸⁸ Там само. – С. 105.

³⁸⁹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 212.

³⁹⁰ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 90-98.

спостережень ученого над літописами писав також Д.Дорошенко³⁹¹. Проте, його ідеї знайшли підтримку не лише серед сучасників, вони визнаються водночас класичними та актуальними й істориками нашого часу³⁹².

У середині XIV ст. українські терени повністю входять до складу сусідніх держав, опинившись у ролі пасивного об'єкта чужого правління, заснованого на підставі інших традицій і прав, періодично складаючи йому більш або менш гостру опозицію. Ця доба складає другий, перехідний етап національної історії. З книжною культурою цього періоду нерідко асоціюється образ „пропащого часу”, себто такого, що ніяк або дуже мало проявив себе в писемних пам'ятках. І справді, серед текстів, які належать до кінця XIV – першої половини XVI ст., так важко знайти якісь яскраві, незнані раніше зразки, що навіть спроба хронологічного обмеження може здаватися надто сміливою. А втім, хронологія в цьому випадку – перша умова розглядати літературу зазначеного періоду як процес розвитку у властивих для нього формах, себто намагатися виявити ознаки руху історичного мислення, його плин – від твору до твору. Особливість такого процесу полягає у тому, що для його дослідження значною мірою треба розглядати різні редакції одного й того ж тексту, різні переклади одного й того ж оригіналу. Саме так підходив до дослідження тогочасної історичної літератури М.Грушевський, переконуючись у тому, що “в історії бувають дні смутні, але нема безплідних”³⁹³. Історична думка цього часу також представлена літописами, які вчений за усталеною традицією називає “русько-литовськими” та поєднує їх в один “літописний цикл”³⁹⁴. М.Грушевський констатує відсутність жодних ґрунтовних студій над цими пам'ятками, що, значною мірою, було викликано відсутністю повного видання їх текстів. „Література і книжність в українських землях XIV-XVII вв. досі не була предметом досліду в своїй суцільності”, – з жалем констатує вчений³⁹⁵. Через це і власні розвідки він вважає за початкові.

³⁹¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 8.

³⁹² Історія української культури у п'яти томах. – Том 1. Історія культури давнього населення України. – С. 727.

³⁹³ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 4.

³⁹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.6. – С. 356.

³⁹⁵ Там само. – С. 612.

У порівнянні з попереднім періодом, наголошує М.Грушевський, літописання польсько-литовської доби має значні концептуальні та стилістичні відмінності, що дозволило вченому віднести пам'ятки того періоду до одного історіографічного типу. Літописи кінця XIV – першої половини XVI ст., врахувавши попередню історіографічну традицію, мають більш широкий геополітичний обрій, а також суттєво відрізняються стилістикою, оскільки написані, переважно, не церковними книжниками, а “канцеляристами, політиками і дипломатами сеї нової держави [Великого князівства Литовського – авт.]”³⁹⁶.

У цьому “русько-литовському” літописному циклі М.Грушевський виокремлює чотири групи редакцій літописів: найстаршу, присвячену подіям останньої чверті XIV – першої половини XV ст.; дві середні редакції, що приєднують до попередньої апокрифічну історію ВКЛ давніх часів і сягають другої половини XVI ст.; та широку редакцію, котра розширює зміст середньої масою оповідань і епізодів, узятих із усної та літературної традиції. Далі професор детально аналізує ці редакції, зображуючи своєрідну еволюцію в історіописанні. Основу старшої редакції становить прагматична, без років написана повість про відносини Вітовта та Ягайла з офіційного становища ВКЛ. М.Грушевський характеризує її як написану дуже талановито та просто. До неї долучені звістки епізодичного характеру, в тому числі похвала Вітовту, якій дослідник присвятив окрему змістовну розвідку³⁹⁷. Ці додатки вчений вважає смоленськими за походженням, де й було складено коротку редакцію. В середніх редакціях прилучено легендарну історію Литви та різного роду записки, що спираються на литовську та польську традицію й освітлюють місцеві події до середини XVI ст. Широка редакція, за словами М.Грушевського, „представляє дальшу стадію в розвою сього русько-литовського літописання як в ампліфікації відомостей, так і в інтенсивності політичної закраски і в літературнім обробленню матеріалу”³⁹⁸. Ця редакція розширена новими звістками, джерелом яких була як усна, так і писемна традиція. Текст цієї редакції літопису вчений

³⁹⁶ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 185.

³⁹⁷ Грушевський М. “Похвала В. Кн. Вітовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 1-16.

³⁹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С. 359.

вважає за найбільш цікавий і літературно досконалий та характеризує як надзвичайно колоритний, багатий деталями. Всі редакції, вважає М.Грушевський, кілька разів перероблялись протягом XV-XVI ст. Незважаючи на відмінності між цими редакціями, їх характеризує певна тематично-стилістична спільність, що дала підставу вченому говорити про „новий літературний стиль”. Цей стиль цілком світський, вільний від штучної риторики, при цьому „примітивний і наївний”, підданий впливам польської лексики. Дослідник надзвичайно високо оцінює вартість “русько-литовського” літописного циклу як феномену тієї доби та підносить його джерельну цінність: „Джерело се першорядної ваги, хоч в декотрих частях має виразну тенденцію й вимагає критики”³⁹⁹.

Поряд із загальною характеристикою літописання тієї доби, М.Грушевський зупиняється на найбільш цікавих для нього пам’ятках. Так, окрему розвідку вчений присвятив так званій „Похвалі Вітовту”. На прикладі докладного джерелознавчого та текстологічного аналізу цієї пам’ятки він простежує загальні риси, характерні для польсько-литовського літописання. „Похвала” не дає цінних фактичних звісток про діяльність Вітовта і має для М.Грушевського, головним чином, літературне значення. Ця розправа професора одразу здобула високий авторитет у науці – про справедливість викладених у ній аргументів писали не лише сучасні вченому історіографи (наприклад, Д.Багалій⁴⁰⁰), вона визнається надзвичайно актуальною й дослідниками нашого часу⁴⁰¹.

Поруч із новим історіографічним стилем, що розвивався під впливом змінених політичних умов, існувало літописання, що продовжувало старі давньоруські традиції. Центрами такого літописання довгий час залишались монастирі. М.Грушевський наводить приклад подібного роду літератури, досліджуючи літопис Супрасльського монастиря. Ця пам’ятка компілятивного характеру за давньою традицією містить відомості з давніх літописних текстів, а в своїй самостійній частині повідомляє про місцеві події за волинськими та польськими джерелами XV ст. Монастирське походження літопису повною мірою відбилось на

³⁹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.4. – С.425.

⁴⁰⁰ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 112.

⁴⁰¹ Див. напр.: Росовецький С. Примітки // Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 248.

змісті пам'ятки, що, переважно, присвячена церковним справам. Аналіз стилістично-змістових особливостей літописних записок дав підставу М.Грушевському зауважити, що „як мовою, так і стилем і всім складом вони вповні стоять на ґрунті староруського літописання”. Проте, навіть консервативна релігійна традиція не змогла уникнути модернізації. Вчений відзначає помітні світські впливи на літописне оповідання, особливо в останній частині, присвяченій литовсько-московській кампанії 1515 р.⁴⁰².

Другу частину „Супрасльського літопису” становить „Короткий київський літопис”, який учений називає „дуже цікавою для нас літописною збіркою”⁴⁰³. Дослідник, як і деякі інші історіографи того часу, відзначав умовність назви цієї літописної збірки та висловлював сумніви щодо її київського походження⁴⁰⁴. Він детально аналізує складові частини тексту пам'ятки, характеризуючи її цінність з джерелознавчо-інформаційного та літературно-історіографічного погляду. М.Грушевський, слідом за його старшим колегою І.Шараневичем⁴⁰⁵, робить припущення про духовне походження автора літописних записок. Надзвичайно вартісною професор називає другу половину цього літопису, що цілком присвячена місцевим українським подіям. Особливо докладно вчений вивчає найяскравішу частину „Короткого київського літопису” – розповідь про перемогу князя Острозького під Оршею та похвальне слово йому, а „з огляду на визначний... літературний інтерес” навіть повністю передруковує її в “Історії української літератури”. Прикметно, що вчитель М.Грушевського В.Антонович також характеризував оповідання про перемогу князя Острозького як найцікавіший фрагмент пам'ятки⁴⁰⁶. Зауважимо, що у викладі М.Грушевського „Короткий київський літопис” розглядається серед корпусу „Литовських літописів”, до яких ніколи не належав. Сучасний дослідник С.Росовецький зауважив,

⁴⁰² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С. 361-362.

⁴⁰³ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 197.

⁴⁰⁴ Див. напр.: Тиховский Ю. Так называемая „Краткая киевская летопись”. – К., 1893. – С. 2.

⁴⁰⁵ Див. напр.: Szaraniewicz I. O łapisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Łapisie „Wielikoho kniazstwa litowskogo i zomojtskoho”. – Kraków, 1882. – S. 37.

⁴⁰⁶ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 22.

що історик іде на таке порушення зовнішньої логічності, керуючись внутрішньою логікою своєї концепції, в якій цей літопис (точніше, його епізоди) є в літературно-еволюційному плані етапом, більш раннім, аніж „Хроніка Биховця”⁴⁰⁷. Вивченню останньої пам’ятки М.Грушевський також присвятив окрему увагу. Він аналізує зміст хроніки з погляду її джерельної та художньої цінності. Вчений виокремлює провідну рису цієї пам’ятки – потужну аристократичну призму інтерпретації подій XVI ст.

Значною дослідницькою проблемою у вивченні історичних джерел того часу М.Грушевський називає встановлення національної приналежності автора літопису. Такий стан речей учений пояснює фактом тісних культурних і політичних контактів українців та білорусів у межах однієї держави. “Політичне життя й церква та книжність, – зазначає дослідник, – сплїтали занадто тісно українську суспільність з білоруською в сих столїттях, і народність автора не всюди можна вгадати, навіть знаючи місто писання”⁴⁰⁸. Дана проблема визнається актуальною й сучасними дослідниками⁴⁰⁹. Відомо, що в умовах рукописної традиції XVI-XVIII ст., яка зберегла нам тексти „темної” епохи, розрізнити ознаки національної специфіки, зокрема мовні, дуже важко, а іноді й неможливо. Проте М.Грушевський завжди намагається це зробити, а водночас – різко виступає проти квазіпатріотичних зазіхань на чуже надбання. Так, наприклад, він гостро критикує погляди І.Огієнка, котрий цілком бездоказово вважав українців упорядниками друків Фіоля, та тим самим замість аргументованої наукової дискусії вніс „неприємну ноту національного суперництва”. „Діло, розуміється, не в славі, а в вірнім виясненні факту, – зауважив учений, – бо коли ми відіб’ємо собі славу, а факту не вияснємо, то тільки затемнимо для себе історичний процес цієї доби”⁴¹⁰.

Звертає увагу М.Грушевський також на методологічні засади літописання того часу. Як і в попередній період, русько-литовські літописи

⁴⁰⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 249.

⁴⁰⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С. 357.

⁴⁰⁹ Історія української культури у п’яти томах. – Том 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 446-450.

⁴¹⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 156.

характеризуються подібними рисами – епічністю датування подій, шаблонністю фразеології, прагматичністю та легендарно-фантастичною канвою оповідання, риторичністю, компілятивністю, політичною тенденційністю та замовним характером⁴¹¹.

Надзвичайно цікавим є синтетичний погляд М.Грушевського на літописання XIV – першої половини XVI ст. Спільне проживання в одній державі кількох народностей призвело до виникнення нових історіографічних і літературних форм. Учений відзначає „певний літературний обмін”, „потяг до історичного синтезу”. Ця доба ще досить залежна від давньоруської літописної традиції: надалі центрами літописання залишаються монастирі, у змісті домінує церковно-релігійна тематика, літописці орієнтуються на попередні літературні канони. Проте, поряд із цими традиційними рисами все помітніше проявляються нові, викликані ренесансними процесами у європейській історичній думці та пов’язані із секуляризаційними тенденціями в гуманітарному знанні. Українські книжники мали можливість сприймати ці нові віяння в адаптації польських хроністів. Учений писав про поважний „імпульс, заданий історичній праці й історичним інтересам взагалі появою популярних друкованих історичних компіляцій польською мовою”⁴¹². Зрозуміло, що нові тенденції досить повільно проникали у надзвичайно традиційне, переважно церковне, середовище українських книжників. Проте, на переконання М.Грушевського, вони значною мірою стимулювали розквіт книжної культури на початку XVII ст.

Особливу увагу М.Грушевський приділяє кінцю XVI – першій половині XVII ст. Наслідки реформаційної боротьби та вихід на політичну арену нового, все більше зростаючого, соціального чинника – козацтва, спричинили помітні зміни не лише у політичному, але й культурному житті. З’являються нові історичні концепції, що намагаються пов’язати актуальний стан із попередньою князівською традицією. Взагалі, вчений писав про потужний „вибух традиціоналізму 1620-х років”. Дослідник простежує зародження та еволюцію основних тогочасних політико-історіографічних концепцій: „яфетового племені”, „слов’янсько-лірського

⁴¹¹ Див. напр.: Грушевський М. “Похвала В. Кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 1-16.

⁴¹² Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 208.

розселення”, „апостольської проповіді”, „одержання царства з Візантії”, „боювання з поганством”⁴¹³. Достатньо було й джерел для підтвердження таких теорій. Проте, „дуже жалко і навіть дивно”, зауважив М.Грушевський, що, незважаючи на наявні складові для виникнення та утвердження нової історіософської схеми, так і не було створено жодної української історичної праці, котра б чітко зафіксувала цей зв’язок давньоруської героїки та гучних перемог козацтва. Лише значно пізніше, практично через століття, історіософське надбання початків відродження було зауважене та використане. Пізніші синтети, авторами яких стали козацькі літописці, не мали вже такого впливу на суспільство, оскільки їхні історіографічні побудови були змушені конкурувати з московською генеалогічною концепцією. Незважаючи на фрагментарність історіографічного аналізу вченим культури могилянського відродження, він зміг схопити основні риси та напрямки еволюції історичної думки того часу. Свідченням цього є подібність сучасних оцінок стану вітчизняної Клію початку XVII ст. із тезами М.Грушевського⁴¹⁴.

У зв’язку з поживавленням політичного та культурного життя в українських землях у цей час, учений визнає існування та поширення саме літописів української історії. Одному з них – “Львівському літопису” – М.Грушевський присвятив окрему статтю, опубліковану в 1931 р. в “Известиях Академии Наук СССР”. Аналіз рукопису, в складі якого він знаходився, підштовхнув М.Грушевського до висновку, що літопис, “принаймні, його більш нові частини”, належать перу власника та укладача збірки – шляхтича з Брацлавщини Михайла Гунашевського, що закінчив літопис в середині XVII ст., правдоподібно, у другій половині 1647 р. (останній запис автор присвятив Зборівському договору 1649 р., але він, як і деякі інші, внесений пізніше). В 1653 р. Гунашевський служив у запорізькому війську та був довіреною особою військового писаря І.Виговського, майбутнього гетьмана. М.Грушевський, який досліджував питання атрибуції цього літопису, писав про „плебейські” симпатії його автора та прихильність до інтересів повсталих народних мас. Назву

⁴¹³ Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI. – С. 298-332.

⁴¹⁴ Див. напр.: Історія української культури у п’яти томах. – Том 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 788-800.

літопису “Львівський” М.Грушевський вважає помилковою. Літопис, як і ціла збірка, що його містила, складався Гунашевським для львівських братчиків та зберігався у бібліотеці львівської Ставропігії. Проте, написаний він не львів’янином, а життя Львова відображене у ньому невиразно. Розбираючи склад і зміст літопису, дослідник встановлює, що Гунашевський був автором записів 1630-1649 років (при цьому записи за 1648-1649 роки були ним приписані пізніше), записи ж за попередній час є вибіркою з інших творів (яких саме – автор не каже). Цінність цієї збірки визначається для М.Грушевського двома обставинами. Передусім, наявністю в ній “Перестороги”, за словами дослідника, “дорогоцінної пам’ятки національної ідеології – української теодицеї початку XVII ст.”, що дійшла до нас лише у списку Гунашевського. По-друге, самими записками останнього про події 1630-х – 1640-х років, що були для М.Грушевського “дорогоцінними як відображення, цілком єдине в своєму роді, того, що говорилося в колах малої інтелігентської братії...”⁴¹⁵. Досліджуючи типологію рукопису, вчений не визнавав за „Львівським літописом” значення властиво літописної пам’ятки. „Це й не літопис у властивому сенсі, – зауважив він, – автор не намагався бути літописцем свого часу, відзначати видатні події, що відбувалися в його час... Це „записки сучасника”, що межують із мемуарами, „записки українського студента 1640-х років”, можна сказати”⁴¹⁶. Зауважимо, що не всі тези М.Грушевського стосовно “Львівського літопису” були підтримані сучасними дослідниками цієї пам’ятки. Вони, наприклад, переконані, що „Львівський літопис” є типовим документом українського літописання⁴¹⁷.

Іншою ознакою вітчизняної історіографії того часу М.Грушевський називає поширення в українському літописанні польського чи литовського “загальнодержавного” погляду, як це було, наприклад, у “Густинському літописі”. Окрім того, у ту добу, на його думку, виникає ідея “єдності

⁴¹⁵ Грушевський М.С. О так называемой «Львовской летописи» (1498-1648) и ее предполагаемом авторе // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – 1931. – № 5. – С. 587.

⁴¹⁶ Там само.

⁴¹⁷ Див. напр.: Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С. 23. Див. також: Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. – М.: Изд-во “Наука”, 1975. – С. 100, 128.

руського народу”, про що свідчить “Синопис”, “один з найзаплутаніших творів, що не завадило йому стати найпопулярнішим історичним посібником”⁴¹⁸. Зауважимо, що класифікація пам’яток вітчизняної історіографії тієї доби за характеристикою описуваних подій утвердилась і в наш час⁴¹⁹. На початку XVII ст. вітчизняна історична думка, наголосив М.Грушевський, зазнає також все більш значних впливів польської історичної літератури, особливо хронік Бельського, Кромера, Гваньїні, Стрийковського⁴²⁰. Завдяки цим впливам, на думку вченого, вітчизняна історіографія позбавляється певного провінціалізму. З’являється новий – “європейський” подієвий контекст, що сприяє модернізації її теоретичних засад. Як приклад, М.Грушевський наводить характеристику „Густинського літопису”, де поряд із традиційними повторами давньоруських текстів і стилізацією оповідання під старі канони, знаходяться матеріали, „зачерпнені з латинських і польських джерел”, в яких проглядають нові риси ренесансного історизму. Ця пам’ятка цікава та цінна для дослідника, „як свідоцтво літописної традиції на Україні в тих часах”⁴²¹. Зауважимо, що досить подібно до М.Грушевського цей літопис охарактеризували В.Антонович⁴²² і Д.Багалій⁴²³. Про вагомість впливів польської історичної літератури на вітчизняне літописання XVII ст. пишуть також сучасні дослідники, наприклад, Ю.Мицик⁴²⁴.

Взагалі, в зв’язку із слабкістю історіографічного виміру вітчизняної книжної культури початку XVII ст. дослідник концентрує увагу на художньому, церковно-релігійному та громадсько-політичному звучанні тогочасної літератури. Поряд із цим, він постійно фіксує появу різноманітних історіографічних інтенцій, скільки незначними вони би не були. У цьому сенсі цікавою є оцінка М.Грушевським історіографічного статусу полемічної літератури. На відміну від більшості своїх колег, котрі

⁴¹⁸ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – № 1-3. – С. 85.

⁴¹⁹ Мьщык Ю.А. Украинские летописи XVII века. Учебное пособие. – Днепропетровск, 1978. – С. 11-12.

⁴²⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. V. – Кн. 1. – С. 208-209.

⁴²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С. 350.

⁴²² Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 22-23.

⁴²³ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 107-109.

⁴²⁴ Мьщык Ю.А. Украинские летописи XVII века. Учебное пособие. – С. 6-7.

відмовляли полемічній літературі в будь-якій історіографічній цінності, вчений спеціально наголошував на її вартості для пізнання еволюції історичної думки. Полемізуючи з В.Іконніковим, він зазначав, що з часів боротьби за унію „...маємо цілий ряд писань, що мають характер історіографічний, поруч релігійно-полемічного (як Ектезіс, Апокрізіс, Антірізіс, Пересторога)“⁴²⁵. Тезу М.Грушевського про історіографічну цінність полемічної літератури підтримав також Д.Дорошенко⁴²⁶.

Як бачимо, у порівнянні із давньоруським літописанням, М.Грушевський значно менше уваги приділяє вивченню окремих пам'яток вітчизняної історіографії польсько-литовської доби, звертається, практично, лише до найбільш значущих тогочасних літописних збірок. Це пояснюється кількома причинами. Передусім, специфікою дослідницької уваги вченого – переважанням зацікавлень історика-джерелознавця над дослідником історичної думки. А поскільки у досліджувану добу, порівняно із попередньою, кількість джерельного матеріалу помітно зросла, завдання детальної реконструкції фактів минулого поглинає всі зусилля вченого, а джерелознавчий аналіз все більше домінує над історіографічним. Також важливе значення відіграло переконання професора у слабкості тогочасної історіографічної традиції, домінуванні літературної, церковно-релігійної та суспільно-політичної тематики над суто історіографічною. Незважаючи на це, саме М.Грушевський стояв біля витоків української історіографічної традиції вивчення літописання польсько-литовського часу. Більшість його думок, розсіяних як у спеціальних розвідках, так і в узагальнюючих працях, запліднили новими ідеями подальшу вітчизняну історико-наукову традицію. Вивчаючи погляди М.Грушевського на історіографічну думку цієї доби впадає у вічі бездоганна наукова етика вченого. Він завжди готовий визнати неможливість реконструкції багатьох культурних феноменів, підкреслити гіпотетичність і непевність власних концептуальних побудов. Ця обставина збільшує цінність наукових висновків професора, стимулює дослідницьку саморефлексію. Про вагомість його історіографічних спостережень писали не лише сучасники вченого, наприклад, Д.Багалій і Д.Дорошенко, з ними постійно

⁴²⁵ Грушевський М. Рец. на: Іконников В.С. Опыт русской историографии. – Т. II. – Кн. 1, 2. – К., 1908 // ЗНТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 203.

⁴²⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 16-17.

рахуються дослідники початку ХХІ ст., відзначаючи новаторство та глибину творчої спадщини М.Грушевського. Так, сучасна дослідниця Б.Криса зауважила, що саме „М.Грушевському належить заслуга у тому, що „пропащий час” відшукався і став часом, який проглядає через писане слово”⁴²⁷.

4.2. Дослідження М.Грушевським вітчизняної історичної думки кінця ХVІІ – ХVІІІ століть

Українська революція під проводом Богдана Хмельницького, що поклала кінець польсько-литовській добі, мала також надзвичайно важливий вплив на культурне життя народу, котре в цей час, на думку М.Грушевського, знову набирає поважного самостійного значення. У цю козацьку добу значна частина України протягом цілого століття живе державним, хоч і не суверенним життям. Історичній думці кінця ХVІІ–ХVІІІ ст. учений приділяє особливу увагу, бо вважає, що “козацька епоха стала новою ерою для української історіографії”⁴²⁸.

Розпочинаючи вивчення історичної думки доби козаччини, М.Грушевський, передусім, зосереджується на з’ясуванні особливостей структури історичної свідомості суспільства у цей час. Так, у зв’язку з розбіжностями в історичній долі Східної та Західної України, розірваної між польською та московською державами, поняття “єдності українського народу та української території” поступається ідеї “козакоруського народу”, який ототожнюється з козацькою східною частиною України. “Малоросійська батьківщина” українських авторів (Східної України) ХVІІІ ст. практично не виходить за межі Гетьманщини. Пам’ять про колишній зв’язок із західними українськими землями дедалі втрачається. Іншу особливість історичної свідомості українського народу М.Грушевський шукає на “ґрунті філологічному”. З ХVІ ст., періоду культурного розколу та релігійної боротьби, виходячи з практики

⁴²⁷ Історія української культури у п’яти томах. – Том 2. Українська культура ХІІІ – першої половини ХVІІ століть. – С. 447.

⁴²⁸ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 213.

церковно-релігійної проповіді, в освічених колах українського суспільства виникає і підтримується інтерес до народної стихії, народної мови та словесності. Проте, історія рідної мови – дуже складна, вона зазнала впливів місцевих діалектів і “староруської слов’янщини”, польсько-українського жаргону, офіційної російської мови. “Із маси народних діалектів і говірок, – зазначав М.Грушевський, – які виразно помітили старі письменники, а з другого боку – із конкуруючих з ними книжних мов, образ загальної народної української мови так і не встиг цілком виразно піднятися і кристалізуватися за цей час”⁴²⁹. Внаслідок того, що поняття української народності не встигло викристалізуватися протягом XVII-XVIII ст., підсумовує вчений, в свідомості українського суспільства так і не вкоренилася ідея вивчення України, її народу як певної цілісності, окремої спільноти.

Втім, XVIII ст. дало наступним поколінням цінний досвід у галузі українознавства. Перш за все М.Грушевський характеризує передумови, що живили в українському суспільстві інтерес до українознавчих питань. Майже столітнє автономне існування України залишило помітний слід у напрямі мислення громадянства Східної України. Зросійщена його частина під новою оболонкою “шляхетного російського дворянства” та російської культури виявляла певний “малоросійський патріотизм”, який так дратував речників російського централізму. Прямим наслідком цього патріотизму стає, на думку вченого, прагнення освічених кіл українського суспільства до збирання та дослідження старого українського побуту, приреченого, як їм тоді здавалося, на поглинання новими формами імперського життя. Далі інтерес до минулого України підтримувався “українськими патріотами” при обґрунтуванні їхніх політичних і класових прагнень та потреб. Не випадково, зазначає М.Грушевський, скасування гетьманства у 1764 р. співпало з розвитком “історико-антикварної літератури”, яка була присвячена історії та побуту України. З друкованих праць дослідник називає розвідки Г.Міллера, В.Рубана, О.Безбородька, програму Ф.Туманського, деякі топографічні описи, “Географічний словник” Щекатова, академічне “Описание народов, обитавших в России” Г.Георгі, деякі пам’ятки, опубліковані на сторінках “Российского магазина” (наприклад, літопис Г.Граб’янки), “Записки о Малороссии”

⁴²⁹ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – № 1-3. – С. 86.

Я.Марковича. У рукописах тривалий час зберігалися праці П.Симоновського, С.Лукомського, О.Рігельмана, а також “найталановитіша і цікава” “Історія Русів”. В один час з цими курсами української історії та географії виходить також “Описание свадебных украинских простонародных обрядів в Малій Росії и Слобідській Українській губернії” Г.Калиновського, яке дослідник назвав “первістком нової української історіографії”⁴³⁰.

Попри те, що історична література XVIII ст. генетично була продовженням попередньої історіографічної традиції, М.Грушевський писав про суттєві відмінності у концептуальних побудовах і стилістичних особливостях козацьких літописів, що свідчили про їхню приналежність до модерного культурного типу. „З початком XVIII ст., – писав учений, – починаються українські „наукові” трактати про козаччину і її початки”⁴³¹. На відміну від київських богословів, чії праці презентували середньовічну вітчизняну культуру, козацька інтелігенція – “прошарок козацьких канцеляристів”, демонструє та пропагує зовсім іншу модель історіософського бачення минулого України. Квінтесенцією цієї моделі було намагання пов’язати в одну історичну схему давньоруські, польсько-литовські та козацькі часи. “...Інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка, – зазначав він, – се бажання зв’язати початки козаччини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні зв’язки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів”⁴³². Поряд із цим учений зауважував, що з причин недостатньої кількості національних джерел, історики змушені були вдаватись і до європейських авторитетів, до перелицювання чужих джерел, по-своєму переказувати їх, робити скорочення, доповнювати власними історичними фактами, а в разі потреби вигадувати свої, переносити в інше, часто рідне географічне середовище, що особливо характерно для місцевих літописців. “Надто багато де в чому “козацькі літописи”, – зазначає він, – в змалюванні подій XVII століття виявились несамотійними: вони ґрунтуються на польських літературних джерелах, а в частинах

⁴³⁰ Там само. – С. 87.

⁴³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – С. 564.

⁴³² Там само. – С. 68.

самостійніших – неточні, суб'єктивні, навіть інколи фантастичні”⁴³³. Козацькі літописці часто полемізують з чужими авторами, беручи у них голі факти, і відкидають їх, закидаючи необізнаність із справжніми подіями української історії. Саме в такий спосіб, на думку вченого, творили свою національну концепцію рідної минувшини козацькі літописці. Цьому особливо сприяла рукописна форма (часто анонімна, псевдонімна, чи комусь приписана) поширення цих творів, кінчаючи “Історією Русів”. В умовах національного гніту і жорстких переслідувань, в політичних умовах XVIII ст., особливо після подій 1709 року, коли всіх українців звинувачували в “мазепинстві і зраді”, наші літописці бажали, щоб їхні рукописні твори служили збереженню автономних прав України. Їх адресували часто вузькому колу читачів – друзям, знайомим, родині. Через це автори приховували своє ім'я, ховаючись або покликаючись на високі авторитети. Тому, наголошує М.Грушевський, докладний і всебічний аналіз тексту в багатьох випадках – це єдиний і надійний ключ, який допоможе відкрити невідомого автора і, таким чином, реконструювати його світоглядні позиції, ставлення до конкретних історичних фактів, глибше зрозуміти ідейне спрямування твору⁴³⁴.

Пам'ятки української історіографії XVIII ст., які дослідник називає „козацькими літописами”, були своєрідним продовженням тих концептуальних засад, що були закладені в історичній думці XVII ст. Вірний своєму дослідницькому методу, М.Грушевський наводить коротку історію їхнього вивчення та відтворює соціально-політичний контекст нової доби історіографії. Вслід за загальним захопленням козацькими літописами, як історичними джерелами для вивчення подій Хмельниччини, дуже швидко настало охолодження. Дослідники виявили, що козацькі літописці при змалюванні подій XVIII ст. надзвичайно багато запозичували з польських історичних пам'яток, а в частинах оригінальних не витримували жодної критики. Погоджувався з такими оцінками й сам М.Грушевський. Особливо фальсифікованими, на його думку, виявилися початкові події історії козаччини, яким козацькі літописці надавали міфологічного характеру. „Традиція літописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженням фактів, легенд, комбінацій, помилок і

⁴³³ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 116.

⁴³⁴ Там само. – С. 116-124.

фальсифікатів, утворила з сих початкових часів [козаччини – авт.] цілком фантастичну картину, що жила довго й ще досі в деяких частинах не уступила цілковито⁴³⁵. Проте, із сумом зазначає вчений, справедливе розчарування в козацьких літописах цієї доби як вірогідних історичних джерелах мало й свій негатив – призвело до загальної дослідницької апатії та зневаги. Втрачаючи значення історичних джерел, що відображають події XVII ст., ці твори, вважав М.Грушевський, з історико-літературного погляду нічого не програвали як пам'ятки свого часу. Навпаки, в міру того, як поглиблювалось дослідження динаміки соціальних і культурних процесів в Україні XVIII ст., питома вага історичних творів революційної доби увесь час збільшувалась. Тому, зазначає він, „зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу... почали відчуватись помітні прогалини⁴³⁶. З метою заповнення цих прогалин, М.Грушевський пропонує свій погляд на козацьку добу нашої історіографії.

Передусім, дослідник відкидає поширену у той час традицію ототожнення козацької літописної творчості із літературними канонами київських схоластів. За його переконанням, „перед нами не просто підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія”, яка приходить на зміну творчості академічного духівництва, що відживає і втрачає свою провідну роль. Причому, М.Грушевський наголошує на принциповій генетичній відмінності представників цих двох напрямків. Козацькі літописи творить новий суспільний прошарок, що утворився на зовсім іншій соціально-економічній основі. Він складається з вихованців Київської академії, що сформували ядро козацької інтелігенції. Це, за словами вченого, – „славнозвісний стан військових канцеляристів”, що прийшов на зміну представникам київської схоластики. Проте, ці дві течії різняться між собою не лише особливостями походження, але й, передусім, історіософським і концептуальним баченням минулого рідної землі. Схоластична традиція, як підкреслював учений, завжди вагалась в оцінках козацтва відповідно до тої ролі, яку останнє відіграло на політичній арені. Цю нещирість дослідник ілюструє, пишучи про надзвичайну легкість, з якою київські інтелектуали відреклись від Мазепи

⁴³⁵ Грушевський М. Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // ЗНТШ. – 1897. – Т. XVI. – С. 1.

⁴³⁶ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. – С. 117.

після його поразки, та замінили численні панегирики на прокляття. Символом цього легковаження історичної значущості козацтва був київський „Синопис”, що, за словами М.Грушевського, „залишився на всі часи красномовним свідченням цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини: він, як відомо, в усіх своїх виданнях цілком ігнорував козацтво як явище місцевого історичного життя, як соціальну і політичну формацію і повним мовчанням обійшов його героїчну боротьбу за визволення, сповнену невимовною гордістю її учасників”⁴³⁷. Саме тоді, немов би втративши надію на київських богословів та з метою заповнити існуючі прогалини в описі минулого рідного народу, беруться за історіографію козацькі літописці, зосереджуючи свою увагу не на добі княжої Русі, а на подіях боротьби козацтва з Польщею.

Безпосереднім поштовхом для їхньої творчості стала масштабна катастрофа, що її зазнали Мазепа та його прихильники. Після цієї знакової для всієї України події, суспільство охопили занепадницькі настрої. Перед новими носіями національної пам’яті постало важливе соціальне завдання – розповісти про колишню славу та героїчні подвиги предків і підняти народний дух. Проте, козацькі літописці переслідували й вузько станові меркантильні інтереси – нагадати московським колам про ті неоціненні послуги, які надало козацтво північному сусіду у боротьбі з його історичним ворогом, оскільки імперська влада схильна була звинувачувати разом із Мазепою та його прихильниками всю Україну в постійних хитаннях і зраді, а також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки та зобов’язання. Водночас, оскільки козацькі верхи вже значно зміцніли та перетворились у спадковий, привілейований, землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась гостра потреба підвести під свої політичні та соціальні претензії історичні підстави. Наголосити, завдяки кому українські землі відійшли до російської корони та заявити про свої претензії на керівну роль і соціально-економічні переваги. Як юридичне оформлення цих переваг висувалась теорія спадкоємності привілеїв землевласницького прошарку, що їх узаконив старий шляхетський кодекс цих провінцій Речі Посполитої – „Литовський Статут”. Окремі старшинські роди підшукували собі шляхетних предків, привласнювали їхні герби; загалом, старшинський

⁴³⁷ Там само. – С. 118.

стан подає себе юридичним спадкоємцем шляхти цих територій. Таким чином, на думку М.Грушевського, утворюється історіографічна легенда, згідно якої причиною козацьких повстань було порушення прав місцевих православних родів.

За переконанням дослідника, історична література XVIII ст. була досить багатого та різноманітною. Проте, через різного роду причини, дуже небагато дійшло до дослідників початку ХХ ст. З того ж, що вціліло, особливу цінність має, вважав дослідник, твір гадацького судді, пізніше полковника, Григорія Грабянки „Дійствія презільной і от начала поляків крвавшой небивалой брани...”, що стала своєрідною квінтесенцією історичних поглядів всієї козацької літературної течії. „Тут, – писав М.Грушевський про „Дійствія”, – найяскравіше і найповніше відображено погляди і сподівання своєї кляси...”⁴³⁸. Саме остання обставина зумовила широку та тривалу популярність праці Грабянки, якого дослідник величає „автором першої „наукової” історії козаччини”⁴³⁹. Зважаючи на ці обставини, вчений наводить детальний аналіз пам’ятки.

М.Грушевський відмовляє „Дійствіям” у скільки-небудь значній історичній та джерельній цінності – їх „автор мало значення надавав історичній точності та повноті фактів”. Проте, для дослідника цінність твору – суто літературна, як феномен історіографічної культури того часу. Він відзначає впливи схоластичної риторики на твір, залучення автором історичних фактів і поетичних образів як рівноправних мистецьких засобів, надто вільне поводження зі своїм матеріалом. „Для історії Хмельниччини, що займає більшу частину „Дійствій”, – писав М.Грушевський, – вони не мають сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний, – і сей чималий!”⁴⁴⁰. Мета Грабянки, вказує професор, не стільки інформаційна, скільки емоційна – він хоче вразити уяву читача найяскравішими матеріалами козацької слави і величним образом Богдана Хмельницького. Про літературність і „картинність” образів цієї праці писали інші вітчизняні історіографи, наприклад, В.Антонович⁴⁴¹ та Д.Багалій⁴⁴². Сучасні дослідники також

⁴³⁸ Там само. – С. 121.

⁴³⁹ Див. напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – С. 88.

⁴⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. Ч. 2. – С. 205-206.

⁴⁴¹ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – С. 30.

⁴⁴² Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 149.

звертають увагу на моралізаторство та риторичність, поширені у творі⁴⁴³. На думку М.Грушевського, з огляду на свою поширеність і популярність, „Дійствія” Грабянки, піддаючись постійним переробкам і доповненням, слугували основою для інших популярних компіляцій і витягів на зразок так званого „Короткого опису Малоросії”. Завдяки цій же причині він набув значно більшої популярності серед інших літописних творів, котрі, за переконанням дослідника, мали вищі як художні так й історичні якості. Поширеність твору Грабянки, суголосність висловлених у ньому ідей очікуванням верхів тодішнього українського суспільства, зумовили значний вплив праці на концептуальні засади подальшої української історіографії. М.Грушевський писав про помітні концептуальні паралелі між „Дійствіями” Грабянки та „Богданом Хмельницьким” М.Костомарова.

Охарактеризувавши твір Грабянки, М.Грушевський на його прикладі пише про ті завдання, які повинні реалізувати майбутні дослідники української історіографії XVIII ст. Передусім, це вивчення рукописної традиції – „численних списків і варіантів і редакцій цього твору, що досі зовсім не вивчені, і нове видання літописів, значно задовільніше в порівнянні з тим, які ми сьогодні маємо”. Вчений знову наголошує на важливості вивчення цієї групи історіографічних джерел, адже неуха до цієї літератури – „причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття”⁴⁴⁴.

Не меншу цінність, на думку М.Грушевського, має й інша історіографічна пам’ятка тієї доби – „Сказание о войне козацкой с поляками...” Самійла Величка. Цей твір, як і решту козацьких літописів, учений характеризує як „цілком невірогідний”⁴⁴⁵. Вивчаючи працю, дослідник простежує методологію козацьких літописців, що нерідко фальсифікували документи з метою обґрунтування власних історичних конструкцій. Наприклад, М.Грушевський закидає Величкові фальсифікацію листування Сагайдачного з королем Жигимонтом⁴⁴⁶.

⁴⁴³ Див. напр.: Історія української культури у п’яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 549.

⁴⁴⁴ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. – С. 123.

⁴⁴⁵ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – № 4. – С. 68.

⁴⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – С. 478.

Учений реконструює образ літописця, його світоглядні орієнтири. Він визначає джерела літопису, наголошуючи на пріоритетності серед них творів польських хроністів⁴⁴⁷. Проте, на відміну від решти козацьких літописів, цінність яких переважно суто історіографічна, оповідь Величка для вченого іноді має деяку першоджерельну вартість. Так, у великій „Історії” дослідник багато разів покликається на свідчення літописця, вважаючи його інформацію достатньо правдоподібною. Наприклад, він писав: „Про головний бій під Полтавою найдокладніше оповідає Величко, і його оповідання варте всякої уваги, бо коли не був він навіть очевидним свідком, то як людина місцева, міг зібрати докладні відомості про ці події доволі скоро по них; може не все вповні точно в його хронології наступу і битви, але в кожному разі в поданих ним ремінісценціях, топографічних вказівках тощо, безумовно є багато реального”⁴⁴⁸. Зауважимо, що про найбільшу джерельну вартість оповідань Величка серед інших козацьких літописців писали також як попередники М.Грушевського (наприклад, В.Антонович⁴⁴⁹), так і його сучасники – Д.Багалій⁴⁵⁰ і Д.Дорошенко⁴⁵¹. Відзначають це й сучасні дослідники літопису⁴⁵². Історіографічна рефлексія вченого над літописом Самійла Величка, попри свою значну фрагментарність, цікава для нас як приклад ставлення вітчизняних істориків-позитивістів до історичної думки XVIII ст.

Поряд із загальними характеристиками пам’яток вітчизняної історіографії кінця XVII – XVIII ст., розсіяними у численних працях, у спадщині М.Грушевського є й окремі студії над козацькими літописами. Наприклад, “Літопису Самовидця” присвячено об’ємну російськомовну статтю “Самовидець Руїни та його пізніші відображення”. У ній дослідник скрупульозно проаналізував усю літературу, пов’язану з

⁴⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. Ч. 2. – С. 206.

⁴⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – С. 233.

⁴⁴⁹ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – С. 27-30.

⁴⁵⁰ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 160-192.

⁴⁵¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 24-29.

⁴⁵² Див. напр.: Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5-22; Історія української культури у п’яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 551.

дослідженням “Літопису Самовидця”. Завдяки крайньому песимізму ві автора твору, негативному сприйнятті героїв козацької війни, цей твір, на думку професора, не здобув симпатії у суспільстві, якому значно більше імпонувала героїка літопису Граб’янки. Ситуація змінилася після того, як літопис потрапив до рук П.Куліша, що захопився його „об’єктивністю” та активно пропагував твір у дослідницькому середовищі. М.Грушевський полемізує із значною історіографічною традицією, представленою іменами П.Куліша, Г.Карпова, О.Левицького, котра вихваляла літопис як найбільш об’єктивне джерело з історії Хмельниччини. Так, він не погоджується з академіком О.Левицьким з приводу твердження останнього про значну поширеність рукописних списків літопису. Для цього, зазначає дослідник, немає жодних джерельних свідчень, а кількість віднайдених на початок ХХ ст. рукописних примірників не дає підстав для таких узагальнень. Взагалі, останні дослідження, зазначав учений, довели другорядність твору як історичного джерела.

Звернувся М.Грушевський також і до проблеми авторства пам’ятки. „З’ясування цього авторства, – вважав він, – має чималий методологічний інтерес з огляду на те, що автор свідомо намагався заховати себе”⁴⁵³. Уважно розглянувши наявні гіпотези щодо можливого автора цього історичного джерела, залучивши великий джерельний матеріал, і, співставивши біографічні дані Романа Ракушки-Романовського з тканиною літопису, вчений дійшов того ж висновку, що і його попередники – автором твору й був цей генеральний підскарбій, брацлавський протопіп і стародубський священник⁴⁵⁴. Далі вчений досить докладно переповідає біографію Ракушки. Він полемізує із твердженням про шляхетське походження автора твору, вперше запропоноване О.Левицьким. Зауважимо, що про можливе шляхетське походження автора літопису писав також учитель історика В.Антонович⁴⁵⁵. Згодом цю гіпотезу підтримали В.Іконніков, М.Возняк, В.Липинський, І.Крип’якевич, Л.Окиншевич тощо. Вчений натомість, як й інший його сучасник Д.Багалій, вважає Ракушку-Романовського вихідцем із

⁴⁵³ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 96.

⁴⁵⁴ Там само. – С. 85-115.

⁴⁵⁵ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – С. 26-27.

міщанства, селянства або духовенства⁴⁵⁶. Дотично це підтверджується, вважав історик, фактами дитинства та юності майбутнього літописця – тим, що він не здобув систематичної шкільної освіти. Вчений простежує шлях Ракушки шаблями кар’єри, намагається реконструювати його світоглядні орієнтири. Автор літопису, в інтерпретації М.Грушевського, постає перед нами як типовий представник свого оточення – звичайний кар’єрист, для якого проблема власного зростання та збагачення є пріоритетною. Будь-які сентенції морального, релігійного та національного гатунку, що зустрічаються у літописі, є лише „традиційним декорумом” для того, щоб приховати власні меркантильні інтереси. Вчений розкриває соціально-економічне підґрунтя ідеології Ракушки, пояснює мотивацію недобррозичливості та песимістичності тону його оповідей про козаччину, наголошує на типовості поглядів літописця для козацької верхівки того часу. Цікаво, що подібний соціально-економічний підхід до аналізу світогляду Самовидця продемонстрував також сучасник М.Грушевського Д.Багалій⁴⁵⁷. Про прагматизм оповідання літопису та монархічні цінності його автора пишуть і деякі сучасні дослідники цієї пам’ятки⁴⁵⁸. Стиль “Літопису Самовидця”, зазначає М.Грушевський, „дуже плутаний”, що викликано як відсутністю систематичної освіти у автора, так і його бажанням приховати свою особу.

Незважаючи на досить посередню цінність “Літопису Самовидця” як історичного джерела, М.Грушевський надає йому особливої ваги з огляду на ту історіографічну традицію, що виникла під впливом історіософських побудов пам’ятки. Він проводить пряму лінію концептуальної спадкоємності між поглядами Ракушки-Романовського та дослідника його твору у XIX ст. П.Куліша. М.Грушевський порівнює історіософські погляди двох істориків і доводить факт запозичення багатьох ціннісних установок у працях П.Куліша. Проте, вчений не обмежується простою констатацією цього факту. Вірний своїм методологічним уподобанням, він застосовує соціально-психологічний підхід для виявлення глибинної мотивації творчих ідей П.Куліша. Дослідник, залучаючи спогади останнього про дитячі та юнацькі роки,

⁴⁵⁶ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 134.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 130-131.

⁴⁵⁸ Див. напр.: Історія української культури у п’яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – С. 549.

пише про „власні соціальні передумови, які споріднювали його з ідеологією Ракушки”. Доводить, що саме спільність походження та вражень, „закладених сприйняттями дитинства та юності”, призвели до того, що П.Куліш став не лише оборонцем ідеології Ракушки, але й найбільш радикальним її продовжувачем. Завершуючи свій компаративний історіографічний аналіз, М.Грушевський зауважив: „Так цілком ясно протягуються різноманітні ідеологічні нитки від записок відставного підскарбія XVII ст. до епігона значного козацтва, що їх „відкрив”, хоч віддаль між ними – два сторіччя. Глибокі зміни в соціальних і культурних відносинах, що сталися за ці сторіччя, звичайно, повинні були позначитися на тій меті, яку ставили перед собою представники цього стану в другій половині XVII ст. і в середині XIX ст. та на методах їх здійснення. Але позаяк не повністю були викорінені основи старого кріпосницького господарства, залишились і різні можливості відродження пережитків, вражень та досвідів старої руїни XVII сторіччя”⁴⁵⁹. Прикметно, що подібні історіографічні паралелі вчений помітив першим серед українських дослідників.

Проблема спадкоємності національних історико-культурних традицій простежується М.Грушевським також і в іншому випадку. Так, він перший у шевченкознавстві вказав на конкретний вплив ідей “Літопису Самовидця” на історичні погляди Тараса Шевченка, зокрема, на відомий вірш поета „І мертвим і живим, і ненародженим...”. На цей факт, зокрема, звернув увагу у своєму дослідженні історіографічних поглядів ученого Я.Дзира⁴⁶⁰.

Студія М.Грушевського над “Літописом Самовидця” – одна з найбільш ґрунтовних його праць, присвячених українському козацькому літописанню. З’явившись в останній період його творчості, вона засвідчила глибину історіографічних зацікавлень ученого. Ідеї, висловлені дослідником у цій статті, були надзвичайно актуальними не лише для 20-30-х років, такими вони у більшості залишаються й зараз, про що промовисто свідчить спільність багатьох оціночних інтерпретацій “Літопису”, які зустрічаємо у М.Грушевського та сучасних учених.

⁴⁵⁹ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира). – С. 115.

⁴⁶⁰ Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 132.

Вивчаючи “літературу канцеляристів”, М.Грушевський акцентує її провідну ознаку – наявність “рясної історичної фабулістики”. Продукти історичної фабулістики, на думку вченого, були сприятливіші для поступу вітчизняної історіографії, ніж автентична історична традиція або матеріал документальний. Пояснює він це тим, що “як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог, і до літературного смаку; тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював своїм ілюзорним авторитетом”⁴⁶¹. Тому, вважає дослідник, такі твори, як “Історія Русів” або “Запорожская старина” значно більше вплинули на українську культуру ХІХ ст., ніж оригінальні хроніки, думи та пісні. М.Грушевський простежує механізм творення цих фікцій. Літописцю чи історику треба було часто приховувати свої власні політичні погляди, національні почуття, ставлення до супротивників, своє ім’я, затирати сліди запозичень, чого вимагало барокове мистецтво слова, або ж покликатися на високі наукові, державні, культурні авторитети та документи. Так, козацькі літописці на перших сторінках своїх праць часто зазначають, що вони тільки сумлінно зібрали та використали різноманітні джерела, а також друковані праці іноземних авторів про події на Україні. Інколи побіжно, мабуть за польською традицією, згадують праці грецьких і римських істориків, яких, швидше за все, вивчали у школах.

Цікавими є також спостереження М.Грушевського щодо проблем мови в українознавчих студіях ХVІІІ ст. Інтерес до мови та письменства спочатку не йшов далі збирання оригінальних українських слів та укладання словників ідіом. Любов до української мови виявлялась у пошуках творів рідною мовою. У цілому українознавство ХVІІІ ст., згідно поглядів ученого, мало антикварний характер і було спрямоване на проблеми вивчення народної словесності. Зауважимо, що Д.Дорошенко вважав неправомірним використання у працях видатного історика тези про “антикварний інтерес до української старовини” стосовно ХVІІІ ст. “Треба вчитатись в сліди умовної роботи цих “антикваріїв”, – зазначав він, – в їх листи, котрими вони обмінювалися між собою, в їх праці, що

⁴⁶¹ Грушевський М. З історичної фабулістики кінця ХVІІІ в. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 125-126.

здебільшого залишались в рукописах, – щоб побачити, що це було щось більше за простий антикварний інтерес”⁴⁶². Сучасні дослідники тогочасної української історіографії в основному дотримуються оціночних характеристик, запропонованих М.Грушевським при вивченні історичної думки XVIII ст.⁴⁶³

Попри характеристику основних історіографічних пам’яток XVIII ст., М.Грушевський наводить також узагальнюючу характеристику для історичної літератури цієї доби. Незважаючи на авторську специфіку кожного твору, на думку вченого, всі пам’ятки зазначеного окресу характеризуються спільними ідейними, філософськими та стилістичними особливостями. По-перше, це гостре соціальне забарвлення оповіді, відстоювання соціально-економічних інтересів власного стану. „Ці твори, – писав М.Грушевський, – послужили історичним „джерелом” для обґрунтування всіляких соціальних, станових побудов і вимог благородного малоросійського дворянства”⁴⁶⁴. По-друге – компілятивна методологія написання творів, літописний стиль, риторичність, прагматичність оповідання, наявність „рясної історичної фабулістики”. Подібні оціночні характеристики історіографії XVIII ст. присутні також у працях сучасних дослідників⁴⁶⁵.

Значення козацького літописання, на думку М.Грушевського, важко переоцінити. По-перше, історична творчість „військових канцеляристів” створила надзвичайно сприятливий ґрунт для успіхів українського Відродження XIX ст. Зауважимо, що дуже подібно до М.Грушевського, на цю роль козацьких істориків чи не вперше вказав І.Франко в своїй „Історії української літератури”⁴⁶⁶. По-друге, козацькі історики створили достатній джерельно-теоретичний ґрунт для написання перших „повних” історій українського народу. По-третє, історичні концепції, запропоновані творцями козацьких літописів, були адаптовані вітчизняними істориками

⁴⁶² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 45.

⁴⁶³ Див. напр.: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 160.

⁴⁶⁴ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира). – С. 107.

⁴⁶⁵ Див. напр.: Історія української культури у п’яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – С. 537-538.

⁴⁶⁶ Франко І. Історія української літератури // Зібрання творів: У 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 40. – С. 331-332.

середини XIX ст., передусім, М.Костомаровим і В.Антоновичем, та у трансформованому вигляді запліднили вітчизняну історичну думку новими ідеями.

Початки історіографічної рефлексії над козацькими літописами повною мірою відобразилися на поглядах М.Грушевського. Поряд із багатьма новаторськими ідеями стосовно низки проблем джерелознавчо-історіографічного аналізу цих творів, котрі й досі звучать надзвичайно актуально, вчений не зміг уникнути деяких тогочасних стереотипів. Наприклад, він, як й інші його сучасники, некритично прийняв версію про атрибуцію літопису Григорія Граб'янки. Також слід зауважити певну фрагментарність історіографічного аналізу вченим козацького літописання – дослідження ним лише найбільш визначних пам'яток тієї доби, тоді як про решту історичних праць відомі лише загальні зауваження. Причиною цьому, як і в попередньому сюжеті, була специфіка дослідницького інтересу М.Грушевського – при вивченні козацьких літописів джерелознавець та історик, що шукає найбільш вірогідних джерел, переважали у ньому над історіографом. Проте, це лише зайвий раз доводить необхідність вдумливого прочитання праць ученого, що передбачає не лише захоплення його поглядами, але й полеміку з ними.

Внесок М.Грушевського у вивчення козацького літописання зазначеної доби виявився досить важливим і продуктивним для подальшої української історіографії. Сучасні дослідники наголошують, що М.Грушевський одним із перших здійснив спробу подолати позитивістсько-народницьку зверхність та упередженість у ставленні до історичної думки доби Гетьманщини та наступних десятиріч після її ліквідації. Сучасний дослідник козацького літописання Я.Дзира зазначає, що видатний учений „вперше в українській історіографії поставив їх як видатні історико-літературні пам'ятки свого часу і своєї доби”⁴⁶⁷. Про цінність історіографічних міркувань професора над „літературою козацьких канцеляристів” свідчить високий індекс цитування проаналізованих нами публікацій у сучасних дослідженнях з історії історичної думки в Україні XVII-XVIII ст.⁴⁶⁸.

⁴⁶⁷ Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. – С. 134.

⁴⁶⁸ Див. напр.: Бовгиря А.М. “Літопис Грабянки”: питання першооснови // УІЖ. –

Історіософські конструкти, запропоновані козацькими літописцями, виявилися настільки плідними, що українська історіографія й початку XIX ст. знаходилась, на думку М.Грушевського, під їхніми впливами, передусім, у вивченні зовнішньої історії козацтва від епохи Хмельницького до доби Гетьманщини (майже не виходячи за межі цієї тематики)⁴⁶⁹. Загалом, вітчизняну історичну думку XVIII – початку XIX ст. учений нерідко називає об'єднуючим терміном „козацька історіографія”, наголошуючи на спільності різного роду концептуальних моментів⁴⁷⁰. „Початок нового століття, – зауважив дослідник, – не зробив в сій сфері ніякого перелому і з таким, доста сильно вираженим антикварним характером українська історіографія (та й взагалі українознавство) переходить і в XIX столітє”⁴⁷¹. М.Грушевський переконував, що на початку національного Відродження українців важливе, якщо не головне місце займала історіографія. Саме вона виявилася найбільш потрібною і водночас придатною для пробудження і розвитку національної самосвідомості, забезпечення спадкоємності історико-культурного процесу в умовах втрати державності. Звернення до минулого, осмислення попереднього історичного досвіду було необхідною умовою дальшого розвитку суспільства перехідної епохи. Історична література акумулювала різноманітні громадсько-політичні, ідейні, естетичні програми та концепції суспільного життя, що перетворювало її на одну з найбільш репрезентативних сфер вітчизняної культури. Одночасно історіографія сама переживала відчутні зміни, пов'язані з її перетворенням на самостійну науку, еволюції у методології та методиці дослідницької роботи. У працях того часу поняття української або малоросійської, за тодішньою термінологією, історії надалі нерозривно зливалося з історією козацтва. Ці праці були ніби перехідними, що поєднували у собі історіософські конструкти старого літописання та деякі риси початків

2003. – № 4. – С. 77; Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. – С. 130-146.

⁴⁶⁹ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 66.

⁴⁷⁰ Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи // ЛНВ. – 1917. – Т. LXII. – Кн. 1. – С. 13.

⁴⁷¹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 214.

наукової історіографії XIX ст. з її історизмом і критицизмом. До історіографічних пам'яток цього часу вчений відносив „Історію Русів”, а також твори А.Чепи, Д.Ломиковського, М.Берлінського, О.Мартоса, Д.Бантиш-Каменського та М.Маркевича.

„Історію Русів” – останню працю літописно-публіцистичного жанру, М.Грушевський вважав найбагатшою скарбницею історичної фабулістики. Цій пам'ятці, за його свідченням, він присвятив окрему розвідку, яку, як твердив, “збираюсь подати до друку”, проте, вона поки що не віднайдена. „Історія Русів”, завдяки гострому соціально-політичному пафосу, одразу після своєї загадкової появи стала популярним об'єктом історіографічних досліджень. Тому М.Грушевський, пишучи свої причинки, присвячені цьому твору, опирався на доволі значну історіографічну традицію. З початку 30-х років XIX ст., коли розпочалось наукове вивчення цієї пам'ятки, про “Історію Русів” писали практично всі дослідники східноєвропейської історичної та суспільно-політичної думки⁴⁷². Вона була також об'єктом спеціальної уваги багатьох українських учених – як попередників М.Грушевського (наприклад, М.Максимовича, М.Маркевича, М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова), так і його сучасників (наприклад, І.Франка, Д.Багалія, С.Єфремова, М.Василенка, О.Грушевського). Дослідники досить докладно вивчили вірогідність “Історії Русів” як історичного джерела, цінність її як пам'ятки української історико-політичної думки епохи національного Відродження, простежили зв'язок ідей твору із державницькою традицією, з'ясували історіографічний та суспільно-політичний контекст її написання.

М.Грушевський дуже високо оцінював значення „Історії Русів” як історіографічного феномену, називав її „золотою книгою тодішнього українського суспільства”⁴⁷³. Він писав про надзвичайний успіх твору в українському середовищі, його сильний вплив на історичні погляди та інтереси українців. „Історія Русов заховала першорядне значіння в історії громадського життя й самосвідомості української громади, – писав

⁴⁷² Докладну історіографію вивчення „Історії Русів” див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: „Основа”, 1996. – С. 128-147.

⁴⁷³ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 66.

дослідник, – се єсть культурно-історичний факт великої ваги, оден з видатніших в українській громаді першої половини сего віку⁴⁷⁴. З огляду на це, М.Грушевський наголошував на необхідності ґрунтовних студій над різними аспектами твору. У маленькій публікації, спеціально присвяченій „Історії Русів”, професор торкнувся лише кількох, на його думку, недостатньо зауважених проблем вивчення пам’ятки. Вчений виявляє літературні та історіографічні джерела праці, простежує переломлення популярних політичних ідей того часу у свідомості автора твору. Останнього він характеризує як „безцеремонного фантаста, поета чи фальсифікатора історії”, називає його „речником української панської фронди, „патріотичної горячності” спадкоємців Гетьманщини⁴⁷⁵. Він стверджує, що значна кількість сюжетів, описаних в „Історії Русів”, запозичена із популярних історико-політичних опусів того часу. Для зразка вчений наводить ампліфікації автором „Історії” мотивів і гадок, підданих різними французькими авторами, передусім, Жаном-Бенуа Шерером. “Втративши безповоротно колишне значення першорядного історичного джерела, – вважає М.Грушевський, – Історія Русов заховала першорядне значення в історії громадського життя й самосвідомості української громади; се єсть культурно-історичний факт великої ваги, один з видатніших в українській громаді першої половини сего віку⁴⁷⁶. Незважаючи на домінування суспільно-політичної тематики в „Історії Русів”, учений наголошує на важливості її як історіографічного феномену, називаючи при цьому „рідною сестрою Величка”. Зауважимо, що не всі дослідники того часу погоджувались із таким статусом праці. Зокрема, проігнорував її у своєму нарисі російської історіографії В.Іконніков, чим викликав критичні зауваження М.Грушевського⁴⁷⁷. Лише докладне вивчення, переконаний останній, здатне визначити історичну вартість твору. Окремо дослідник зупиняється на визначенні часу написання та

⁴⁷⁴ Грушевський М. Рец. на: Майков Л. К вопросу об “Истории Русов”. – Спб., 1893. // ЗНТШ. – 1894. – Т. IV – С. 190.

⁴⁷⁵ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’ять роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 215.

⁴⁷⁶ Грушевський М. Рец. на: Майков Л. К вопросу об “Истории Русов”. – Спб., 1893. // ЗНТШ. – 1894. – Т. IV – С. 190.

⁴⁷⁷ Грушевський М. Рец. на: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т. II. – Кн. 1, 2. – К., 1908 // ЗНТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 203.

авторства пам'ятки. Так, він пішов услід за тодішньою помилковою традицією датування „Історії Русів” кінцем XVIII ст. Приєднується вчений також до розповсюдженого в українській історіографії початку XX ст. гіпотези про авторство Полетик щодо „Історії Русів”. Проте, вірний своєму принципу критицизму, зазначив при цьому, що „для остаточного в'яснення справи треба більш детального студіювання Історії Русов і більш доказів авторства Полетик”⁴⁷⁸. Загалом, М.Грушевський визнавав важливе громадсько-політичне значення “Історії Русів”, поряд з невисоким рівнем її вірогідності як історичного джерела. Інформативна цінність „Історії” допускалася професором лише для часів Гетьманщини. Він підкреслював історіософські, суспільно-політичні та літературні достоїнства праці, її значний вплив на подальшу вітчизняну історіографічну традицію „завдяки своєму впливовому гарячому українському патріотизмові і автономізму”⁴⁷⁹. Дослідник відзначав помітні впливи твору на історіософські погляди М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича та інших українських істориків. Про важливий суспільно-політичний характер “Історії Русів”, що „допомогла пробудженню національної думки” писав інший сучасник ученого Д.Дорошенко⁴⁸⁰.

Оригінальні думки М.Грушевського про “Історію Русів” спричинилися до подальших досліджень та переоцінки цього важливого твору іншими істориками. Він слушно вказав, що традиції “фабулістики”, багатство яких демонструє “Історія Русів”, живили українську історіографію першої половини XIX ст. Особливо значними є її впливи на твори Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, М.Костомарова, П.Куліша. Зауважимо, що досить подібно до М.Грушевського про “Історію Русів” писав брат історика Олександр, що присвятив їй кілька спеціальних праць⁴⁸¹. Зрозуміло, що причинки вченого, присвячені цій

⁴⁷⁸ Грушевський М. Рец. на: Майков Л. К вопросу об “Истории Русов”. – Спб., 1893. // ЗНТШ. – 1894. – Т. IV – С. 190.

⁴⁷⁹ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 88.

⁴⁸⁰ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 51.

⁴⁸¹ Див. напр.: Грушевський А. К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. // ЧТИОНЛ. – 1906. – Кн. XIX. – Вып. 2. – Отд. 2. – С. 1-20; Грушевський А. К характеристике взглядов «Истории Руссов» // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1908. – Т. XIII. – Кн. I. – С. 396-427.

пам'ятці, не можуть вважатися суттєвими у її дослідженні, проте, очевидним є перегукування його ідей із спеціальними працями Д.Дорошенка, О.Оглоблина та інших українських істориків. Дослідження над „Історією Русів” – однією з найзагадковіших пам'яток нашої історіографії тривають, при цьому сучасні вчені все частіше звертаються до творчих ідей М.Грушевського.

Найбільш визначним „науковим” історіографічним феноменом початків Відродження М.Грушевський вважав творчість Д.Бантис-Каменського та М.Маркевича, що спромоглися створити перші „повні” нариси історії України. „Як і їхні попередники XVIII століття, ці дослідники, – зауважив професор, – опиралися головним чином на хроніках і мемуарах XVII-XVIII століть, польських і українських”⁴⁸². Проте, попри традиційний малоросійський патріотизм, ці історики демонструють методологічні досягнення нової доби історіографії, що виявилися, передусім, у методиці джерелознавчої роботи. „Зібрання документів, – писав М.Грушевський, – виданих в додатках Бантис-Каменського і Марковича, були першими значними виданнями документів з історії України”⁴⁸³.

Особливе місце в українській історіографії перших десятиліть XIX ст. М.Грушевський відводить Д.Бантис-Каменському. Його творчість стала символом орієнтації вітчизняної Клію на російські історіографічні взірці, що була викликана посиленням політико-економічних зв'язків українських земель з імперією. Від того часу українська історіографія підпадає під всезростаючий вплив культури північного сусіда. „Культурне жите на російській Україні з кінцем XVIII і в XIX в., – писав учений, – так тісно зв'язане з житем російським, що студії в сфері сього цікаві й для нас; спеціально се треба сказати й про українську історіографію: почавши з Бантиса-Каменського ми маємо людей вихованих вже в російських культурних обставинах, в російській історіографічній школі, й російські напрями відбивались безпосередньо й на нашій історіографії аж до останніх часів”⁴⁸⁴. Цей факт позначився повною мірою на

⁴⁸² Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 67.

⁴⁸³ Там само.

⁴⁸⁴ Грушевський М. Рец. на: Милуков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – М., 1897. – XI + 306 с. // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXV. – С. 30.

джерелознавчій і загальнотеоретичній стороні праць історика. Так, „Історія Малої Росії” Д.Бантиш-Каменського була першою у вітчизняній історіографії, написаною на підставі офіційних документів з московських архівів. Саме цей документальний матеріал, з помітною перевагою офіційного московського наświetлення подій українського минулого, „різко виділяв його працю із загального напрямку української історіографії, вносив до неї новий тон і характер”. Значно перевершуючи попередні публікації запасом відомостей і документів, наголошував М.Грушевський, праця Бантиш-Каменського зайняла дуже авторитетну позицію в українській історіографії. Цю тезу вченого підтримав у своєму „Нарисі” Д.Дорошенко⁴⁸⁵. Про почесне місце в історії розвитку української історіографії Д.Бантиш-Каменського пишуть й сучасні дослідники А.Атаманенко та В.Кравченко⁴⁸⁶. М.Грушевський відзначав певну еволюцію поглядів Д.Бантиш-Каменського, що відбилась на різних виданнях його праці. Цю еволюцію дослідник приписував впливам „Історії Русів”, з якою Д.Бантиш-Каменський познайомився невдовзі після виходу першого видання свого твору⁴⁸⁷. На цей факт звернули увагу й інші дослідники творчості історика. Зауважимо, що головна праця Д.Бантиш-Каменського викликала жваві суперечки в історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Крайніми полюсами цієї дискусії були погляди І.Прижова⁴⁸⁸, що висловив захопливу оцінку, та Д.Багалія⁴⁸⁹, котрий визнавав за „Історією Малої Росії” лише бібліографічну цінність. Більшість же дослідників, критично відзиваючись про деякі фактологічні неточності, „мертву холодність” і навіть безбарвність праці (М.Максимович⁴⁹⁰), її теоретичні вади (М.Драгоманов⁴⁹¹), все-таки

⁴⁸⁵ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 76-77.

⁴⁸⁶ Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії ХІХ – ХХ ст. – К., 2003. – Випуск 12. – С. 30-51; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Харків: „Основа”, 1996. – С. 221.

⁴⁸⁷ Див. про це докл.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – С. 224-228.

⁴⁸⁸ Прыжов И.Г. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с ХІ по ХVІІІ век // Филологические записки. – 1869. – Вып. 6. – С. 144.

⁴⁸⁹ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 221-222.

⁴⁹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. Ч. 2. – С. 212.

⁴⁹¹ Драгоманов М.П. Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К.: „Либідь”, 1991. – С. 25.

відзначали, що для свого часу „Історія Малої Росії” була видатним науковим явищем, збіркою унікальних джерельних матеріалів⁴⁹². На цій підставі М.Максимович навіть назвав Д.Бантиш-Каменського батьком української історіографії⁴⁹³. Як бачимо, досить подібно до більшості дослідників, писав про „Історію Малої Росії” й М.Грушевський.

Документалізмом, подібним до „Історії” Д.Бантиш-Каменського, була просякнута й праця М.Маркевича. М.Грушевський писав про щирій патріотизм останнього, що й склав мотивацію створення праці. Цей патріотизм значною мірою був стимульований „Історією Русів”, помітні впливи ідеології якої на „Історію Малоросії” відзначав дослідник. Проте, впливи ці негативно позначилися на самій праці, оскільки автор не зміг дати ради з протиріччями між апокрифічними вигадками, почерпнутими з „Історії Русів” і „Запорізької Старини”, та значним обсягом накопиченого джерельного матеріалу. Ці висновки М.Грушевського підтверджувались також іншими вітчизняними історіографами. Зауважимо, що докладно питання про вплив „Історії Русів” на М.Маркевича було досліджене на початку ХХ ст. в працях О.Грушевського і Д.Багалія. Обидва дослідники довели факт залежності історика від цього твору на всіх етапах його творчості. Підтверджує це й сучасна дослідниця О.Косачевська⁴⁹⁴. М.Грушевський писав про компілятивний характер праці, відзначаючи, що „в значенні історичного методу праця Марковича не становила собою ніякого руху вперед... Мав ціну лише історико-побутовий матеріал, зібраний автором”⁴⁹⁵. Попри таку невисоку наукову вартість, М.Грушевський відзначав „визначний успіх” „Історії Малоросії” у тогочасному суспільстві, що завдячував високим мистецьким прикметам твору⁴⁹⁶.

⁴⁹² Див. напр.: Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 259-260; Иконников В. С. Опыт русской историографии: В 2 т. – К., 1891. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1626.

⁴⁹³ Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – К., 1986. – С. 140.

⁴⁹⁴ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич (1804-1860). – Л.: Издательство ЛГУ, 1987. – С. 113-114.

⁴⁹⁵ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 67.

⁴⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. Ч. 2. – С. 213-214.

Після короткого аналізу історичних пам'яток, що символізували початки українського Відродження, М.Грушевський наводить загальну характеристику історіографічної ситуації перших десятиліть XIX ст. Він відзначає спільні риси, властиві як „Історії Русів”, так і праці Бантиш-Каменського. Незважаючи на той факт, що ці твори, на думку дослідника, розділені значним часом щодо свого народження, глибоко відмінні науковим характером та суспільно-політичними засадами, вони носять на собі відбиток цілої епохи. „...Вони виступають, – писав учений, – як синтез тої старої ціловікової історіографічної роботи – ними вона вінчається і властиво кінчається – те, що з'явилося пізніше (як напр. Історія Марковича й інші, дрібніші публікації) були запізненным пережитком, без особливого впливу і значіння. Але впливи Бантиша й Історії Русів слідні дуже довго на дальшій історіографічній роботі, як останнє слово попередньої”⁴⁹⁷.

Як і у випадку з козацькими літописами, М.Грушевський проаналізував лише найвидатніші історіографічні пам'ятки початків національного Відродження. Але й ці характеристики далеко не повні та не в усьому відповідають сучасним пошукам. Учений не уникнув багатьох традиційних стереотипів при вивченні деяких історіографічних проблем, як, наприклад, датування часу появи „Історії Русів” та її авторства. Це пояснює той факт, що М.Грушевський знаходився біля початків вивчення української історіографії перших років XIX ст. Необхідно пам'ятати також, що історик-джерелознавець завжди домінував у ньому над історіографом. Проте вчений, рідко ставлячи перед собою спеціальні історіографічні проблеми, не задовольнявся існуючими дослідженнями, намагаючись знайти власні відповіді на актуальні історіографічні питання. Запропоновані ним підходи до вивчення цієї доби нашої Клію, концептуальні ідеї та оціночні інтерпретації, не тільки відповідали тогочасному стану історико-наукових пошуків, але й досі у певних аспектах не втратили своєї наукової цінності. Так, підтримуються сучасними вченими тези М.Грушевського про перехідний характер літератури того часу, її історіософську спорідненість із козацьким літописанням; вірними визнаються й більшість його оцінок окремих

⁴⁹⁷ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'ять роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 215-216.

історичних творів. Дослідник вітчизняної історичної думки доби Відродження В.Кравченко, характеризуючи історіографічні праці М.Грушевського, присвячені цьому періоду, зазначає, що „це була принципово нова для свого часу постановка проблеми, яка, на жаль, не знайшла підтримки серед українських радянських учених, придувлених важкою брилою ідеології, складеної з елементів народництва, марксизму та великодержавництва”⁴⁹⁸.

Творча спадщина М.Грушевського як дослідника донаукової парадигми нашої історіографії досить різноманітна та неоднорідна. Вона поєднує у собі як численні спеціальні дослідження, так і розлогі екскурси в синтетичних працях. Більшою ґрунтовністю відрізняються його студії над давньоруським літописанням. Розробки польсько-литовської та козацької історіографії нерідко фрагментарні та досить неповні, навіть у порівнянні із тогочасним станом історіографічних пошуків. Це зайвий раз підтверджує наше припущення про пріоритетність у творчій мотивації М.Грушевського інтересів історика-джерелознавця над дослідником-історіографом стосовно цієї доби нашої історіографії. Проте, як свідчить проведений аналіз – шар його творчого доробку у вивченні вітчизняної історичної думки від її початків до перших десятиліть XIX ст. надзвичайно потужний. Учений не лише знаходився біля витоків українських історіографічних вивчень більшості наукових проблем, він формував традицію їх дослідження. Його наступники нерідко йшли шляхами, проторованими професором, надзвичайно високо оцінюючи як теоретичну, так і змістову наповненість концепцій ученого. М.Грушевський першим, на підставі запропонованої ним історичної схеми, представив доволі цілісний нарис історіографічної роботи на українських землях від давньоруських часів і до початку XIX ст. Проте, він не обмежився лише схематичними зауваженнями. Його концептуальні побудови наповнені ідейним і змістовим багатством, що ілюструють багатоманітність напрямків і форм історіографічної роботи в українських землях цієї доби. Зрозуміло, не всі конструкти дослідника зберегли свою наукову вартість – це було би й неможливо з огляду на відстань, що віддаляє нас від нього. Проте, завдяки перевагам теоретико-методологічного підходу, передусім, критичності його методу та

⁴⁹⁸ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – С. 8.

обережності у створенні гіпотез, погляди М.Грушевського досі визнаються актуальними. І що важливо, нерідко відбувається не стільки перетворення спадщини професора в класичний збірник цитат, скільки – полеміка з його ідеями. Це зайвий раз доводить необхідність уважного та вдумливого ставлення до історіографічного доробку М.Грушевського.

РОЗДІЛ 5

ПЕРСОНАЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Особиста причетність до організаційної та ідейної розбудови української історичної науки, знайомство з багатьма діячами вітчизняної культури, зумовили персоналогічну спрямованість історіографічних зацікавлень М.Грушевського. Персоналія, поза сумнівом, була улюбленою формою історичної та історіографічної творчості вченого, що пов'язано з традиційністю цього жанру в україністиці ХІХ ст. та особливостями авторської візії ролі особи в духовному бутті народу.

Звернемо увагу на методологічний аспект біоісторіографічних студій М.Грушевського. Усвідомлюючи необхідність саме такого жанру історіографічного дослідження, вчений передбачив кілька труднощів на шляху його реалізації. Найголовніша для нього полягала у потребі об'єктивного вивчення наукової спадщини представників української історіографії, намаганні уникнути “традиційної сугестії”, як писав дослідник, при визначенні характерних рис їхньої творчої біографії. Цілков у дусі позитивістського об'єктивізму він наголошував: “...Не утворення легенди, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі епоху і вплинула на її розвій”⁴⁹⁹.

Ще одне зауваження торкається проблеми періодизації українського історіографічного процесу ХІХ – першої третини ХХ ст. і віднесення творчості конкретного історика до того чи іншого періоду її еволюції. Оскільки в наш час побутує кілька моделей періодизації наукового періоду української історичної думки та існують значні розходження стосовно визначення конкретного внеску кожного її представника у становлення

⁴⁹⁹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 169.

концепції національної історіографії⁵⁰⁰, ми вирішили здійснити внутрішній хронологічно-концептуальний поділ розділу за принципами періодизації, що їх запропонував для цієї доби української Кліо сам М.Грушевський і які були розглянуті у третьому розділі. Зрештою, саме такий підхід до проблеми відповідає принципу історизму, обґрунтованому у вступі до праці.

5.1. Українські історики та становлення вітчизняної історичної науки у 20 – 60-х роках ХІХ ст. у працях М.Грушевського

Починаючи з ХІХ ст. історіографічні підходи М.Грушевського набувають нових рис. Домінування генералізаційних підходів, акцент на дослідженні напрямків і парадигм української Кліо, властиві вивченню донаукових форм історіографії, починаючи від доби романтизму, врівноважується індивідуальним виміром історико-наукового процесу – все більше зростаючою увагою до особистості провідних його творців. Важливим кроком у вивченні української романтичної історіографії була російськомовна праця М.Грушевського “Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Зосередившись на проблемах становлення українознавства, вчений тісно пов’язує діяльність українських романтиків з більш раннім рухом так званих “антикваріїв” – збирачів історичних пам’яток і матеріалів української історіографії та фольклору. М.Грушевський уперше звертає увагу на зв’язок між українським романтизмом і процесом культурно-національного відродження в Україні. Творчим доробком української романтичної історіографії він вважає такі напрямки в українознавстві, як етнографія та фольклористика. Романтична історіографія у вченого представлена багатьма іменами –

⁵⁰⁰ Див. напр.: Попова Т. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 8-9. У двох частинах. – Частина 2. – К.: НАН України, 2002. – С. 324-345; Попова Т.Н. Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – Вип. 5. – С. 5-19.

О.Мартоса, А.Чепа, А.Скальковського, І.Срезневського, Д.Ломиковського, М.Берлінського, О. і М.Марковичів, М. і Д.Бантиш-Каменськими. Проте, докладно – в жанрі історико-наукового портрету змальовано лише творчі особистості найвизначніших діячів тієї доби – М.Максимовича та П.Куліша.

Для М.Грушевського постать М.Максимовича в українознавстві XIX-XX ст. завжди була знаковою. Саме 1827 роком – часом появи “Малороссийских песен” останнього – дослідник датує початок не лише ідеології народництва в україністиці, а й узагалі – наукового українознавства. Передмову до цієї збірки пісень він називає “маніфестом українського народництва”. “В плеяді наукових праць, – наголошував учений, – що з’явилися на межах першого і другого десятиліття XIX віку се був факт найбільш яскравий, найбільш проречистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий – і в наслідках своїх багатий”⁵⁰¹. Аналізу основних концептуальних положень видання М.Грушевський присвятив окрему статтю “Сто літ українського народництва”. У ній він визначив ті вихідні положення теоретичного характеру, запропоновані М.Максимовичем у передмові, що мали не тільки безпосередній короткотривалий вплив на українознавство, але й визначили подальші шляхи його еволюції протягом цілого століття. Особливо докладно вчений зосередився на дослідницьких принципах, проголошених київським професором для систематизації та вивчення фольклорного матеріалу. За переконанням М.Грушевського, хиби та прорахунки вітчизняної етнографії другої половини XIX – початку XX ст. були, більшою мірою, викликані неврахуванням евристичної цінності праць М.Максимовича. У намаганнях М.Драгоманова наприкінці століття позбавити українознавство дилетантизму та провінційності, дослідник вбачав продовження справи першого київського ректора, звичайну модернізацію його теоретичних ідей. “... Його передмова, – підводив підсумки вчений, – в зародковім, не розвиненім стані, давала дуже широку програму, не тільки збирацьку, але й дослідницьку, української поезії і традиціоналістки: не лише в напрямі формальнім, але і в порівняно-етнологічним та соціологічним. Не все з того було відповідно відчуте, усвідомлено і перенесено в практику, – децю зісталось надовго без уваги,

⁵⁰¹ Грушевський М. “Малороссийскія песни” Максимовича і століття української наукової праці // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 132.

і знову встало як проблеми досліду з кінцем століття, або нарешті в наших часах. Але цікаво зазначити, як багато з того, що стоїть перед нами як завдання досліду, містилося в зародковому стані вже в тій маніфесті українського народництва року 1827...⁵⁰². Подібно до М.Грушевського, вагу “Малороссийских песен” підносив також Д.Дорошенко, назвавши передмову до них “літературним маніфестом” українського народництва⁵⁰³.

Вірний своїм методологічним настановам, М.Грушевський, передусім, зосереджується на джерелах наукових поглядів М.Максимовича. На його думку, найсильніше на історичний світогляд першого київського ректора вплинули антикварні досліди XVIII ст. Це й не випадково, адже, на думку дослідника, самі обставини виховання та родинного оточення сприяли цьому. М.Максимович, “потомок старшинського роду”, вихованець його “сильно оцерковлених представників”, перейнятий глибоким пієтетом до цих родинних старшинсько-церковних традицій, мав усі шанси стати “уліпшеним продовжувачем діла Рубанів, Уманських, Бантиш-Каменських”. Проте, завдячуючи природничій освіті, що озброїла його сучасним для тієї доби науковим методом, та романтично-народницькій ідеології, професор, хоча й неповністю, але значною мірою зміг подолати негативи антикварного розуміння минулого. На відміну від своїх попередників, він заклав під антикварні та етнографічні студії “певні соціологічні підвалини”, що надали їм динаміку та забезпечили реальність і тривалість історіографічних концепцій. Таким чином утворився народницький підхід, що, наголошував М.Грушевський, проходить “як електрична течія через його традиціоналізм і антикваризм”. Цей підхід оживив новими інтересами та завданнями етнографічну працю попередників, надав їй виразного громадського звучання, обумовивши тим самим глибоке зацікавлення наступних поколінь дослідників вітчизняного інтелектуального життя творчою спадщиною романтиків.

Величезною заслугою М.Максимовича називає М.Грушевський його непересічну інтуїцію, що полягала у розумінні ним унікальності свого

⁵⁰² Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 рік. – Вип. 1-3. – К.: ДВУ, 1928. – С. 6-7.

⁵⁰³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 83.

становища на посаді ректора першої вищої школи в серці України. Саме таке становище, переконаний дослідник, змусило професора, поряд із природничими заняттями, зайнятися гуманітарними питаннями та активно писати “на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археологічні, археографічні”. Проте, насправді, навіть не ці студії самі по собі були основним здобутком М.Максимовича. Найціннішим для послідовників його справи було відродження ним київської традиції, тобто освітлення основних питань нашої минувшини з українського національного погляду, або, як образно писав сам М.Максимович, з “горба святого Андрія Первозваного”, котрий він протиставляв погляду “з московської висоти Івана Великого”. Крок за кроком, на основі розпорошених джерел, фактів і документів, “дрібних мікроскопійних спостережень”, як писав М.Грушевський, протягом довгої півстолітньої діяльності, професор доводив тези про те, що нова українська мова та література органічно розвинулася з побуту, історії та мови Київської Русі. Зрозуміло, що М.Максимович з багатьох причин не міг відтворювати ці тези настільки докладно та прозоро, проте, наголошував М.Грушевський, “коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова... я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор”⁵⁰⁴. Від М.Максимовича, на думку вченого, також бере свої початки загальноєвропейська традиція ідеологізації та політизації історіографії, що на довгі часи зробила її ядром не лише українознавства, але й узагалі – національної ідеології. Саме цей факт концептуального обґрунтування наукового українознавства дозволив досліднику, незважаючи на відсутність у творчій спадщині професора жодної скільки-небудь ґрунтовної історичної студії, назвати М.Максимовича “одним з творців української історіографії, а інакше – історичної української ідеології”.

Визначаючи подібним чином внесок М.Максимовича в українську історіографію, М.Грушевський докладно зупиняється на “головних заслугах” професора для вітчизняної гуманітаристики. “Першим ділом його, – зазначає дослідник, – була оборона старинності, органічності і самостійності української мови в протиставлення ходячим поглядам на

⁵⁰⁴ Грушевський М. “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 138.

неї як на новотвір”. В тридцятих роках ХІХ ст. достатньо поширеною й авторитетною була візія української мови, як штучної конструкції, інспірованої польськими впливами. Полемізуючи з російськими мовознавцями, М.Максимович уперше, докладно й аргументовано, зі значним запасом фактів і цілком науково-методично, здійснив спробу спростувати цей погляд у кількох студіях, передусім, в “Історії давньої руської словесності”. Він запропонував власну лінгвістичну систематику, поділивши слов’янські мови і діалекти на дві половини: східну та західну, а східну половину на два розділи – південний і північний; південне відгалуження представлено українською мовою. Підкресливши той факт, що назва “руської мови” стала другою назвою російської, хоча первісно належала до київської України, і у цьому значенні досі вживається в Західній Україні, М.Максимович констатував, що ця назва повинна вважатися рівнозначною з терміном “східнослов’янській”, як родова назва для трьох мов – української, російської та білоруської. Поділ цієї групи на окремі частини відбувся ще в “стародавніх часах”. Далі професор, на підставі масштабних фольклорних, етнографічних і мовознавчих студій, запропонував гіпотезу про Київське Подніпров’я, як організаційний центр української мови. Звідси він зробив кілька важливих концептуальних висновків. Перший стосувався приналежності культури Київської Русі українському народу. Другий стверджував самостійність українського етнічного типу, що знайшов своє завершення в козацьких часах, але веде свій початок з давньокиївської доби.

Другим великим досягненням М.Максимовича дослідник називає створення основних елементів національної історіографічної схеми та перші спроби її періодизації. Як і в попередньому випадку, еволюція історіографічних ідей М.Максимовича також відбувалась у процесі жвавої полеміки з російськими науковцями. М.Грушевський докладно розкрив хід відомої дискусії професора з М.Погодіним, назвавши її “найбільш блискучою апологією української самостійності”. Він відзначив внесок ученого у розробку кількох ключових наукових проблем: початків українського етносу; характеру та наслідків татарського нашестя на Київщину в середині ХІІІ ст.; міграційних процесів у давньоруську добу; розмежування київської та литовсько-польської доби історії України. Дослідник зауважив, що аргументи київського ректора у цій дискусії, порівняно з його опонентом, були значно більше

обґрунтованими та значною мірою сформували подальшу вітчизняну традицію розгляду цієї проблеми, знайшовши безпосереднє відображення у працях М.Костомарова та В.Антоновича.

Третій момент, який підкреслив М.Грушевський, стосувався студій М.Максимовича над давньоруським літописанням. На думку дослідника, їхня мотивація полягала в необхідності всебічно обґрунтувати приналежність українського народу до спадщини Київської Русі. Він докладно зупиняється на історико-літературних розправах ученого, високо оцінюючи наведену в них наукову аргументацію з висоти досліджень 20-х років ХХ ст. Висновки М.Максимовича про український характер давньоруського письменства, переконаний М.Грушевський, мали “величезне значіння для суцільності української традиції, для української історіографії, української ідеології”.

Зрозуміло, що зазначеними моментами не вичерпується цінність історичних студій М.Максимовича. М.Грушевський називає також інші важливі для вітчизняної історіографії наукові здобутки вченого: вивчення історії братств; студії над козаччиною та козацьким літописанням; досліді над гайдамаччиною; статті з минулого Гетьманщини, що вплинули на концепції школи О.Лазаревського; думки про українську літературу ХІХ ст. та ін. У всіх цих працях, зауважив дослідник, “прозирає ся дорогоцінна любов до народної історії, до народної підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і з другого боку замилювання в історичнім процесі як цілості: його тяглости і неперервності, що не дає приголомшити себе недоречностями й неув’язками соціальних відносин настільки, щоб не добачати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народної стихії”⁵⁰⁵. Проте, на його думку, найзначніший внесок київського професора до скарбниці нашої культури полягав у доведенні самотності та самостійності українського історичного процесу. Зауважимо, що про епохальність творчої спадщини М.Максимовича для вітчизняної історіографії писав також Д.Багалій. На його переконання, студії вченого “були початком наукового розроблення української історії, а сам Максимович є немов Нестор Київської школи в українській історіографії, що вперше поставив питання про історію України, починаючи вже з київських часів”⁵⁰⁶. Подібні погляди на творчість М.Максимовича

⁵⁰⁵ Там само. – С. 143.

⁵⁰⁶ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 222.

розвивав також брат М.Грушевського – Олександр⁵⁰⁷.

Досліджуючи вітчизняний інтелектуальний процес першої половини XIX ст., М.Грушевський відзначав особливу контролюючу роль у ньому М.Максимовича, що полягала в постійних намаганнях останнього втримати молоде ще тоді українознавство в межах наукового дискурсу. Це виявилось досить непростим завданням з кількох причин. По-перше, потужними були міфологізаторські тенденції в середовищі самих українських дослідників, що, захоплені ідеями німецьких романтиків, схильні були гіперболізувати історичну вагу деяких аспектів вітчизняної минувшини. Як приклад, учений наводив дві серії критичних статей М.Максимовича, спрямованих проти надмірної романтизації Хмельниччини у М.Костомарова та початків козаччини у молодого В.Антоновича. “Ці дві серії статей, разом із іншими, значно дрібнішими, – зауважив він, – вчинили цінну послугу історії козацтва, відвернувши її від фантастичних вигадок Історії Русів і Запорожской Старини знову на надійний ґрунт фактів”⁵⁰⁸. Цікаво, що про “користь дуже розвинутого критичного почуття” першого київського ректора для становлення молоді вітчизняної гуманітаристики писав також Д.Дорошенко⁵⁰⁹. По-друге, виявилось надзвичайно важко та небезпечно урядовцю високого рангу, яким був М.Максимович, протистояти послідовній русифікаторській політиці царського уряду, що відкрив у Києві університет з метою подолання польської ірреденти та поширення імперських ідей і цінностей. Проте, на думку М.Грушевського, професору, значною мірою, вдалося знешкодити ці негативні для становлення наукового українознавства фактори. Дослідник пояснював це фундаментальним природничим світоглядом М.Максимовича, наслідком чого було глибоке розуміння необхідності та першочерговості докладних наукових студій. “Максимович-природник, – зауважив учений, – в цілості переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології”⁵¹⁰. Тому, так високо

⁵⁰⁷ Грушевський А.С. М.А. Максимович (1804-1873). Из украинской историографии XIX в. // Известия ОРЯСИАИ. – 1906. – Т. XI. – Кн. 1. – С. 375-416.

⁵⁰⁸ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1990. – № 1-4. – С. 30.

⁵⁰⁹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 85.

⁵¹⁰ Грушевський М. “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці. – С. 137.

цінив його інший видатний український історик-природник, властиво, медик у своїй науковій підготовці, В.Антонович.

Попри високу оцінку спадщини М.Максимовича, можливо, найбільш прихильну з цілого пантеону вітчизняної історіографії, М.Грушевський зупиняється також на слабких моментах його наукової діяльності. Ці недоліки були зумовлені загальними настроями тієї епохи і полягали, передусім, у соціальному консерватизмі вченого та його романтичному світосприйнятті. На студії професора вплинув також невисокий рівень тодішньої історичної науки, що тільки почала звільнятися від антикварних уявлень і відкривати для себе методи археографії та здобутки інших соціальних дисциплін. Проте, незважаючи на помічені недоліки, М.Грушевський наголошує необхідність “підчеркнути органічні зв’язки його [М.Максимовича – авт.] праці з новішим українознавством”. Він детально простежує впливи ідей київського професора не тільки на праці М.Костомарова, О.Лазаревського, М.Драгоманова, В.Антоновича, але й на історіографію першої третини ХХ ст.

Прикметно, що у багатьох своїх характеристиках творчості М.Максимовича, як, зрештою, й інших українських істориків, М.Грушевський досить часто покликується на оцінки М.Драгоманова, висловлені ним у некролозі та ряді статей. Іноді дослідник наводить навіть значні за обсягом цитати з праць останнього, формулюючи ними власне ставлення до спадщини першого київського ректора. Так, наприклад, М.Грушевський повністю погоджується із тезою М.Драгоманова про визначальні ідеї творчості М.Максимовича – “нарід – як ціль і предмет наукового дослідження і культурної праці, і – неперервність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванні”⁵¹¹. Саме ці ідеї, наголошував М.Грушевський услід за М.Драгомановим, проходять не лише через п’ятдесятилітню творчість видатного вченого, але й через інспіровану ним столітню народницьку традицію. Значною мірою, завдяки М.Максимовичу, гаслом цієї традиції стала теза “все з народу, через народ і для народу”. “В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, – писав М.Грушевський, – дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з сього становища, завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки

⁵¹¹ Там само. – С. 136.

історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі”⁵¹². Така теоретична настанова М.Максимовича та його однодумців, зауважив дослідник, зумовила ретельні дослідження різних аспектів соціальної та культурної еволюції українського народу від початків його історичного буття й спричинила успіхи вітчизняної історіографії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Підсумовуючи внесок М.Максимовича в українську культуру, М.Грушевський приєднується до висловлювання М.Драгоманова, який, перефразовуючи пушкінську характеристику М.Ломоносова, назвав першого київського ректора “цілою вченою історико-філологічною установою”.

Студії М.Грушевського над творчістю М.Максимовича були, фактично, першими науковими спробами визначити провідні ідеї та теоретичні засади його діяльності в широкому історіографічному контексті ХІХ – першої третини ХХ ст. Оцінки вченого значною мірою вплинули на вивчення творчості першого київського ректора подальшою історичною наукою. Сучасні дослідники спадщини М.Максимовича пишуть про велику авторитетність думок львівського професора. Так, наприклад, Н.Бойко зазначає, що “наукове обґрунтування М.Грушевським історичних засад ученого фактично започаткувало в 20-х роках ХХ ст. звернення до історичної спадщини М.Максимовича, усвідомлення необхідності наукового аналізу його поглядів на українську історію в контексті їх значення для розвитку історичної науки в Україні”⁵¹³.

Серед істориків-романтиків, що зробили значний внесок у становлення вітчизняної історіографії, М.Грушевський також виокремлював постать Пантелеймона Куліша – до певної міри антагоніста М.Максимовича у розумінні методів і напрямів національно-культурного будівництва. На думку дослідника, саме вони презентували два протилежних вектори еволюції українознавства, визначивши тенденцію роздвоєності у розумінні шляхів поступу української справи. На відміну від М.Максимовича, ексцентрична та суперечлива постать П.Куліша вже від перших кроків його творчості привертала прискіпливу

⁵¹² Там само.

⁵¹³ Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – С. 7-8.

увагу дослідників вітчизняного культурного життя. При цьому оцінки його діяльності були такими ж суперечливими, як і сама особистість історика та письменника. Так, наприклад, різке неприйняття викликали історичні погляди П.Куліша у І.Франка. Відстоюючи соціально-економічні, політичні інтереси широких верств українського народу, покладаючи на народ надію як на головну силу національного відродження, письменник критикував гострі напади П.Куліша на козацтво та гайдамацтво, піднесення ним ролі польської шляхти та російських царів в історії України. Він звинувачував П.Куліша в науковому дилетантизмі та політичному доктринерстві і, навіть, вважав його творчу і громадську діяльність проявом слабкості національного духу⁵¹⁴.

Більш виважену оцінку творчості П.Куліша дав М.Драгоманов. Він підкреслював вагомий внесок історика в розвиток української культури, в справу національного відродження, виступав проти односторонності оцінок його поглядів. Критикуючи негативістські погляди П.Куліша на певні періоди історії України, М.Драгоманов усе ж відзначав певні позитиви в його творчості. У листі до М.Павлика дослідник писав: "...Він один з українофілів б'є в точку всесвітньої, людської культури, котра піднімає наш народ"⁵¹⁵. Тобто, М.Драгоманов наголошував на одній із провідних рис творчості П.Куліша, що полягала у прагненні до співмірності, поєднання національних і загальнолюдських вартостей у минулому та сучасному житті України.

В.Антонович також засуджував хитання П.Куліша та його пристосуванство, тим самим засвідчуючи, що його власне громадянське кредо було дещо іншим, хоча, можливо, зовні поведінка вченого не завжди видавалася твердою і непохитною. Зокрема, він писав Познанському: "З оптимізмом твоїм взглядам Куліша не згоджуюсь. Мабуть, ти не читав його останніх творів: "История воссоединения Руси", стаття про козаків в "Рускому архіві", "Хуторная поэзия" і т.д. Опріч того сей поворот ілюструється рукописним документом — прошенієм до Міністра внутренних дел, коєму он посилає "Историю воссоединения Руси" як доказ своєї лояльності і просить дозволити йому докончити

⁵¹⁴ Див. напр.: Франко І. Нарис історії української літератури до 1890 року // Зібрання творів: У 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194-470.

⁵¹⁵ Драгоманов М. Переписка Драгоманова з М.Павликом. – Чернівці, 1910-1911. – Т. 6-7. – С. 106.

служебну кар'єру”⁵¹⁶. У більш ранньому листі до Феофана Лебедннцева В.Антонович узагалі нарік П.Куліша “двулицым Пантюшкой Кулишевим”.

Саме в такій, переважно негативній, традиції щодо творчої спадщини П.Куліша постали студії М.Грушевського, присвячені його творчості. Вперше ідеї П.Куліша як історика, дослідник розглянув у сьомому та восьмому томах “Історії України-Руси”. Він проаналізував місце історичних творів П.Куліша в контексті становлення наукової розробки історії України. Серед них історик найбільш високо оцінив статтю “Перший період козацтва від його початку до ворогування з ляхами” та монографію “Історія поєднання Русі”, незважаючи на те, що остання, на думку дослідника, подекуди була пронизана надмірним суб’єктивізмом. М.Грушевський назвав ці праці найціннішими і найвизначнішими досягненнями Куліша-історика та підкреслював, що той, на відміну від попередньої історіографії, висвітлював процес формування українського козацтва на широкому соціальному тлі без міфологічних перекирвань, властивих “Історії Русів”⁵¹⁷. “В історіографії українсько-руській, – зазначав М.Грушевський, – що займала його в останні роки при всіх недостачах, кинув він (особливо у першій своїй праці) чимало оригінальних та справедливих гадок”⁵¹⁸. Із такими оцінками дослідником ранніх праць П.Куліша погоджувався також інший дослідник його творчості Д.Дорошенко⁵¹⁹.

В огляді розвитку українознавчих студій ХІХ ст., М.Грушевський відзначив, що П.Куліш, незадоволений першими монографіями М.Костомарова, задумав розкрити історію козацтва в тісному зв’язку з усім складом життя українського народу. “Історія поєднання Русі”, на думку вченого, своїм критицизмом, широким тлумаченням історії козацтва на тлі польсько-українських відносин залишила далеко за собою все, що було зроблено до тих пір з історії раннього козацтва і, зокрема,

⁵¹⁶ Бужинський М. Листи В.Б.Антоновича до Б.С.Познанського // Україна. – 1928. – № 5. – С. 106.

⁵¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 566-567.

⁵¹⁸ Грушевський М. Пантелеймон Куліш (Посмертна згадка) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2004. – Т. 6: Серія “Історичні студії та розвідки (1895-1900)”. – С. 571.

⁵¹⁹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 111.

огляд історії козацтва до Хмельницького, здійснений М.Костомаровим у його монографії. Водночас, М.Грушевський відзначив негативні риси “Історії” П.Куліша, що відвернули українську громадськість від позитивних здобутків цієї праці: однобічне висвітлення окремих проблем української історії, панегіризм по відношенню до польської культурної місії в Україні та все більше зростаюче вороже ставлення до козацтва, претензійний тон і риторичність стилю. Наступні історичні праці П.Куліша, вважав М.Грушевський, були ще суб’єктивнішими та з наукового погляду малоцінними. “Ці праці підсилили потім негативне ставлення до діяльності Куліша на полі історії, – зауважив учений, – але треба визнати, що не зовсім заслужено”⁵²⁰. Взагалі, на думку дослідника, значно більше цінності для становлення наукового українознавства мали не стільки історичні праці П.Куліша, скільки його публіцистичні та літературні твори. Як праці М.Максимовича у галузі вітчизняної історії знаменували перехід до наукового опрацювання минулого, так від літературних творів П.Куліша, на думку М.Грушевського, бере свій початок сучасна йому українська література. “Різкі критичні статті Куліша з ділянки української літератури XVIII-XIX століть, – підкреслював учений, – мали немале значення: від них можна рахувати початок історії нової української літератури”⁵²¹. Зауважимо, що подібні погляди висловлювали й інші тогочасні дослідники творчості П.Куліша – М.Василенко, Д.Багалій, Д.Дорошенко, О.Грушевський⁵²². Наприклад, Д.Багалій, характеризуючи творчість історика, цілком у дусі М.Грушевського, зазначав: “Завдяки неусталеності й суперечності історичних поглядів, що йшли всупереч із тими, що панували в історіографії й суспільстві, нетерпимості до чужих поглядів, полемічному запалові, випадковому характерові історичної праці Куліша його твори або викликали обурення, або проходили навмисне непомічені, і він не здобув собі місця в українській історіографії, щоб воно відповідало його талановитості, самостійності критичних думок, широкому знайомству з

⁵²⁰ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 36.

⁵²¹ Там само. – С. 32.

⁵²² Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДВУ, 1928. – Т. 1. – С. 25-27; Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – Т. III. – С. 125, 458; Грушевський О. Історичні погляди П.О.Куліша // ЛНВ. – 1919. – Кн. 7-9. – С. 77-93.

джерелами української історії”⁵²³. “Трагічною фігурою” називав П.Куліша також Д.Дорошенко, відзначаючи, що через суперечливість і надмірну різкість у поглядах на провідні періоди української минувшини, той не зміг “зайняти в українській історіографії місця, яке б йому належало відповідно до його таланту й бистрого критичного розуму”⁵²⁴.

Свої студії над творчістю П.Куліша М.Грушевський продовжив у 20-х роках. У написаній до тридцятої річниці смерті письменника статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” він навіть яскраво характеризує Куліша-історика, розкрив основні риси його творчості, вперше в українській історіографії застосувавши “соціально-психологічний підхід” як метод історико-наукового дослідження. Це стало можливим завдяки тому, що П.Куліш, як писав дослідник, “залишив багато матеріалу для пізнання своєї інтелектуальної, соціальної і творчої індивідуальності”. Відзначаючи “Історію поєднання Русі” як цінну з наукового та дослідницького погляду працю, дослідник уважав, що автор зіпсував її своїм “общерусством”, “цареславиєм”, “чолобиттям перед культурною місією польського магнатства”⁵²⁵. Основу історичних поглядів П.Куліша та їх еволюцію М.Грушевський, використовуючи соціально-психологічний підхід, пов’язував з його соціальним походженням із стану збіднілих хутірських козаків і пояснював впливом дитячих вражень на творчість письменника. У його працях учений вбачав ідеологію “статочних кармазинів-хуторян”, на зразок автора “Літопису Самовидця”. З факту приналежності П.Куліша до козацько-панської верстви, що зберегла свої національно-культурні та державні традиції, виходило, вважав історик, основне протиріччя його поглядів. Це – “антитеза традиції своєї верстви з демократизмом українського мужицтва і військової черні, що ліг основою нашого відродження”. З погляду М.Грушевського, П.Куліш своєю яскраво вираженою вдачею дуже виразно скристалізував цю антитезу, “суперечність”, “характерну антиномію” українського життя: “тенденцію культурницьку і державницьку з соціальними й соціалістичними домаганнями українського демосу...”⁵²⁶. До історичного синтезу цих тенденцій

⁵²³ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 447.

⁵²⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 113.

⁵²⁵ Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – № 1. – С. 32.

⁵²⁶ Там само. – С. 10.

П.Куліш, на думку М.Грушевського, мав “органічну нездатність”. У той же час він визнавав велику “безперечну інтуїцію” письменника, з допомогою якої той висвітлив багато актуальних проблем української історії. Саме з таких – соціально-психологічних позицій, переконаний учений, і слід вивчати діяльність П.Куліша як історика. Зауважимо, що в 30-х роках, услід за М.Грушевським і з покликанням на його твори, соціально-психологічний підхід до вивчення творчості письменника застосував також Д.Багалій⁵²⁷. Подібність до оцінок кулішевої творчості, висловлених М.Грушевським, відзначаємо й у працях інших історіографів ХХ ст. – О.Грушевського, П.Клепацького та Д.Дорошенка, які неодноразово посилалися на тези свого попередника⁵²⁸. Натомість, офіційна марксистська критика гостро картала М.Грушевського за його соціально-психологічну інтерпретацію поглядів П.Куліша, а саме за намагання “погодження двох українських світів: городових кармазинників та січових низовиків, або лівобережної старшини і правобережної черні”. З цього приводу партійний історик М.Свідзінський твердив: “Що вражає в журналі “Україна”, так це те, що журнал узявся провадити послідовно ідею безбуржуазності українського народу, який, мовляв, одноцільно й неподільно є речником єдиної української культури”⁵²⁹.

Сучасні дослідники спадщини П.Куліша наголошують, що М.Грушевський у своїх працях спромігся докладно та об’єктивно висвітлити життя та творчість історика та письменника, значно пом’якшивши оцінки своїх попередників⁵³⁰.

Студії М.Грушевського над українською романтичною історіографією та основними її представниками були, по суті, першою спробою такого роду. Попередники вченого зосереджувалися виключно або на індивідуальностях істориків, або на загальних тенденціях розвитку історичної думки у першій половині ХІХ ст., що призводило до певної однобічності у розумінні обох цих аспектів історіографічного аналізу.

⁵²⁷ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 443-444.

⁵²⁸ Грушевський О. Історичні погляди П.О.Куліша // ЛНВ. – 1919. – Кн. 7-9. – С. 77-93; Клепацький П. М.О. Максимович як історик // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 80-85; Дорошенко Д. Огляд української історіографії – С. 105-114.

⁵²⁹ Свідзінський М. Критичний огляд журналу “Україна” за 1927-1929 р. // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 236-241.

⁵³⁰ Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Одеський державний університет. – Одеса, 1998. – С. 3-4.

Дослідник уперше комплексно виокремив шляхи становлення української історичної науки, простежив європейські впливи на цей процес, відобразив роль істориків на особливостях його протікання, постійно намагаючись визначити психологічну мотивацію їхньої творчості та зосереджуючись на специфіці взаємостосунків. Все це, з одного боку, створювало нові теоретико-методологічні виміри у вітчизняному історико-науковому дискурсі, задавало тон для наступних поколінь дослідників українського інтелектуального життя. З іншого – спонукало до глибокої дослідницької рефлексії як над власною творчістю, так і над сучасним собі історіографічним процесом та усвідомленням свого місця в ньому.

5.2. Розбудова вітчизняними істориками другої половини XIX ст. національної концепції історії у спадщині М.Грушевського

Персоналогічний підхід М.Грушевського до істориків другої половини XIX ст. зазнав певних змін порівняно із попереднім періодом. Якщо оцінки доробку М.Максимовича та П.Куліша до певної міри визначалися попередньою традицією та попадали вже на дещо сформований історіографічний ґрунт, то при вивченні творчості діячів другої половини століття вчений був змушений сам формувати історико-наукову традицію, визначати певні дослідницькі пріоритети та орієнтири, за якими мали б йти наступні покоління дослідників українського інтелектуального життя. Складність завдання була викликана необхідністю відрефлектувати власні історіографічні корені – тобто, до певної міри, об'єктивувати їх та протиставити себе їм. Специфіка також полягала у відсутності будь-якої часової перспективи, що дозволила б відсторонено поглянути на діяльність видатних українських істориків. А у випадку з В.Антоновичем ситуація ускладнювалася також етичним моментом – необхідністю оцінних характеристик спадщини вчителя. Можливо, саме ці фактори пояснюють той факт, що масштабні історіографічні дослідження цього періоду з'являлися, зазвичай, у межах відзначення різноманітних ювілейних дат. Проте, зауважимо, що М.Грушевський завжди залишався вірний своїй традиції критицизму, об'єктивності та наукової коректності.

Вивчаючи зазначений період української історіографії, М.Грушевський зауважив, що найбільш значний внесок у її розвиток здійснили М.Костомаров, В.Антонович та О.Лазаревський. Учений пропонує своєрідний синтетичний погляд на вітчизняну історичну думку другої половини ХІХ ст., стверджуючи, що саме характерні елементи творчості цих істориків, взаємодоповнюючись і збагачуючись, склали історіографічне тло тієї доби. “Вони, – пише дослідник, – надавали їй тон, пробивали перші міни наукових дослідів в минулість України і вказували дороги цілому поколінню робітників”⁵³¹. На думку вченого, для всіх них був властивий документалізм як принцип дослідження – жоден не обмежувався в своїх студіях опублікованими історичними матеріалами, а у великій кількості вводив до наукового обігу нові джерела, оскільки “того доконче вимагав тодішній стан української історіографії”. Для них також були характерними “демократизм, українофільство та любов до свого народу”. Однак, кожний із названих істориків мав власну “сферу в нашій історіографії, свій метод і манеру і свої спеціальні вихідні точки”. Якщо М.Костомаров “за стилем історіописання, перш за все, майстер-оповідач”, В.Антоновича відрізняє “конструктивний ум” із “спеціальним нахилом до зведення історичних фактів до можливо простих схем, з неохотою до наративної манери, так сильною у М.Костомарова”. В О.Лазаревським же “мали ми провідника, можна сказати фанатика документальности, рівно неприхильного і до романтичної оправки історичних фактів і до теоретичних конструкцій, при тім спеціалізованого знову в совсім відмінній сфері майже або й зовсім не рушаної його товаришами – Гетьманщині кінця ХVІІ й цілого ХVІІІ ст.”⁵³².

Увага М.Грушевського до творчої спадщини М.Костомарова була однією з його найбільш традиційних історіографічних інтенцій. Ще від гімназійних часів основну долю історико-наукової рефлексії вченого було присвячено життю та діяльності видатного українця. М.Грушевський пояснював це винятковим становищем М.Костомарова в українській культурі, символічністю його постаті в еволюції вітчизняної історіографії. Увага до особистості М.Костомарова стимулювалася також відсутністю

⁵³¹ Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1.

⁵³² Там само. – С.2.

грунтовних дослідів його творчості, загальним переконанням вітчизняних історіографів того часу, що “наукова спадщина Костомарова взагалі ще мало розроблена”⁵³³.

“Історик, публіцист, етнограф і поет” – так характеризував широту творчої особистості М.Костомарова дослідник⁵³⁴. Формування наукових поглядів М.Костомарова, на думку вченого, проходило під значними впливами кількох наукових напрямів – романтизму та надзвичайно модної в 30-х роках ХІХ ст. етнографії. Саме ця “бойова наука”, як зазначав М.Грушевський, стимулювала, з одного боку, конституювання народницьких поглядів історика, з іншого – визначала особливості його наукової рефлексії. “Костомаров, – писав історик, – за помічю етнографії думає знайти для історії дорогу до інтимних центрів народного життя, для розуміння його “духової сторони”, котра власне й повинна бути властивим завданням історика”⁵³⁵. Дослідник переконаний, що у тогочасній історіографічній ситуації використання етнологічної складової історичних студій значно розширило предмет вивчення минулого та було надзвичайно корисним для нашої науки – “великим кроком наперед у порівнянні з старою історіографією”. Це відбувалося з кількох причин. По-перше, “задавало смерть її антикварному характерові”. По-друге, розширюючи предмет історичного дослідження, призводило до розширення його перспектив і завдань – “виводячи за тісні межі “малоросійської” історіографії”, що зосереджувалась виключно на козацьких часах. Однак М.Грушевський, незважаючи на новаторський дух багатьох наукових ідей М.Костомарова, не протиставляє його історичних поглядів тодішній українській історіографії, а навпаки, згідно своїх еволюціоністських уподобань, – намагається змалювати тяглість вітчизняного історіографічного процесу (персоніфікованого для нього М.Максимовичем, І.Срезневським, П.Кулішем, М.Драгомановим), в якому видатний історик – вагома, проте, передусім, інтегральна ланка. Тому етнографічні захоплення М.Костомарова – його історичне кредо, як писав М.Грушевський, – “справді дуже добре відкриває перед нами

⁵³³ Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 161.

⁵³⁴ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 148.

⁵³⁵ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’ять роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 217.

основні мотиви нового напрямку не самого лише Костомарова, а всієї цієї групи істориків”.

Докладніше на етнографічних студіях М.Костомарова дослідник зупинився у передмові до їхнього перевидання, здійсненого засобами ВУАН у 20-х роках. Розглядаючи етнографічні праці М.Костомарова та наукову дискусію щодо них, М.Грушевський доходить висновку, що “проголошення етнографії серйозним помічником історії, а пам’яток народної поезії – дорогоцінним історичним матеріалом було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою”⁵³⁶. Пояснюється це тим, що тривалий час представники офіційної науки не визнавали етнографію, вважаючи заняття нею несерйозною справою. Крім того, тут діяв і певний соціальний фактор – небажане для офіціозу “соціально-революційне значення народознавчого дослідження”, який імпліцитно пропонував інші наукові вартості, відмінні від державно-охоронних. У результаті, як підмітив дослідник: “Як помічник і співробітник історика етнограф дістав науковий авторитет, етнографія ставала наукою. А з тим і народницький підхід народознавства одержував певну санкцію”. Остання думка досить важлива з огляду інтерпретації народництва самого М.Грушевського та його подальшої еволюції. Зрештою, дослідник цілком солідаризується з народознавчим кредо М.Костомарова та висловлює власне бачення цієї проблеми: “Як бачимо концепція ясна: обов’язковий союз історії з етнографією – співробітництво, від якого історик не сміє ухилятися, накладає на нього завдання вивчати наріз, досліджувати його переживання, його вимоги, що він ставить в сфері публічного і політичного життя. Етнографія як співробітниця і помічниця має улекшити історикові сю путь до народних переживань, настроїв, бажань і жалів. Вона – речниця народних потреб і вимог, що переказує їх історикові. Працюючи під протекторатом історії, як її помічниця, вона повинна її зв’язувати з масами, їх потребами і домаганнями. На ній лежить революційне завдання історії”⁵³⁷. З цієї розлогої цитати видно, що етнографічні концепції М.Костомарова неабияким чином вплинули на формування наукового світогляду М.Грушевського. На цю обставину звернув увагу і сам великий історик.

⁵³⁶ Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. ХVІ-ХVІІ.

⁵³⁷ Там само. – С. ХХ.

Про впливи Костомарова-етнографа на становлення етнологічної складової історичної концепції М.Грушевського писали Ю.Пінчук та О.Петренко⁵³⁸. Підводячи підсумки своїм студіям над етнографізмом М.Костомарова та його сучасників, М.Грушевський писав: “Етнографічні студії першої половини ХІХ в. мали власне се велике значення, що живими фактами сучасного народнього життя пригадали і відсвіжили призабуті поняття про українську етнографічну територію, одностайну в сучасності, одноцільну в минувшості”⁵³⁹. Зауважимо, що досить подібно про етнографічні захоплення М.Костомарова писав інший дослідник вітчизняної історіографії – Д.Дорошенко⁵⁴⁰.

М.Грушевський також уперше запропонував періодизацію життєвого та творчого шляху видатного історика. Він виокремив три основних періоди. Першим була доба становлення науково-літературних поглядів ученого – формування його історичної концепції, літературних смаків, основних поглядів на українство. На початках наукової праці М.Грушевський пише про значний вплив на становлення Костомарова-історика харківського гуртка романтиків та особисто професора М.Луїна. У цей час було захищено дисертацію, написано перші літературні та історичні праці. Далі йшло, за виразом дослідника, “центральне п’ятиліття” – 1859-1864 роки. “Се апогей енергії і творчості Костомарова” – зазначав учений. Цей період був надзвичайно насичений подіями: читання першої публічної лекції в університеті в листопаді 1859 р., яка мала великий успіх і “сотворила йому небувалу аудиторію”; публічний диспут із М.Погодіним у березні 1860 р.; початок активної видавничої археографічної діяльності; поява перших програмових статей, “що вносили силу нових ідей, робили – можна сказати – повний поворот в історичнім мисленню Східного Слов’янства”; полеміка про університетську реформу; вихід з університету та ін. Третій період – останнє двадцятиліття життя та діяльності М.Костомарова. Дослідник практично не зупиняється на цій добі – “публіцистика останніх двох

⁵³⁸ Пінчук Ю., Петренко О. Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М.І.Костомарова (Маловідома лекція вченого про необхідність комплексного вивчення історії, етнографії та географії) // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 32.

⁵³⁹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті. – С.218.

⁵⁴⁰ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 96-97.

десятиліть життя Костомарова небогато додає до того, що висунув він в своїм апогею”, – зазначає він⁵⁴¹. Перша спроба періодизації творчості М.Костомарова, здійснена М.Грушевським, вплинула й на інші костомарознавчі праці першої третини ХХ ст. Зокрема, такий вплив позначився на історіографічних творах Д.Багалія⁵⁴².

Як уже відзначалось вище, М.Грушевський запропонував багаторівневу оцінку спадщини М.Костомарова. З одного боку, дослідник уважав М.Костомарова видатним істориком і відзначав, що той істотно вплинув не лише на формування наукового образу нашої історіографії, але й на становлення його власного наукового світогляду та розвиток концепції історії України. М.Костомаров, за твердим переконанням М.Грушевського, – “фундатор нової української історіографії”, постать, що символізує якісний злам в українознавстві – перехід до наукової парадигми. Безперечним науковим відкриттям М.Костомарова, на думку М.Грушевського, було обґрунтування в працях “Две русскія народности” та “Черты народной южнорусской истории” національної та історичної сепарації українців від росіян. Історик, зазначає вчений, вперше звернув увагу на принципові ментальні відмінності двох сусідніх народів, при цьому наголосивши, “що той соціальний лад, що розвивався в українських землях свобідно і не примушено, се есть старий справжній слов’янський лад”⁵⁴³. Подальша вітчизняна історіографія, що працювала у цьому напрямку, вважає дослідник, лише розвивала етнологічні роздуми професора. М.Грушевський переконаний, що саме завдяки етнографічній складовій М.Костомаров уперше цілісно та концептуально зміг сформулювати тезу про безперервність українського історичного процесу від найдавніших часів до ХІХ ст. і тим самим вивести нашу науку за обмежувальні рамки козацької історіографії. “В супереч офіціальній російській історіографії..., – зазначав дослідник, – Костомаров ... підчеркував органічну звязь з київським періодом пізнішої литовсько-польської й козацької доби українського життя, натомість бачив рішучий перелом, розрив між староруським укладом і укладом московським і

⁵⁴¹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – К.: ДВУ, 1928. – С. VI – XVII.

⁵⁴² Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 224-225; 436-437.

⁵⁴³ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. – С. 156.

пояснював його впливами Татарщини⁵⁴⁴. Логічним наслідком історичної схеми М.Костомарова, наголошував М.Грушевський, було два принципи його наукової творчості – федералізму та народоправства. Перший полягав у тому, що історик поклав “в основу політичних відносин давньої Руси землю, і в політичній звязи земель бачив принцип федеративний”. Другий – всупереч офіційній імперській історіографії, що обстоювала традиційність монархічної ідеї, висував на перший план ідеал народовладдя. Останній принцип з особливою докладністю було обґрунтовано в “Северо-русских народоправствах”. На противагу усталеним поглядам російської історіографії, що бачила в українському житті зіпсований польськими впливами та наслідками польського панування староруський побут, а у великоруському – продовження старих київських традицій, М.Костомаров, навпаки – лад московський уважав результатом корінного покалічення старих принципів життя, а їх живе й органічне продовження бачив в українському житті. Продовження настільки здорове та життєздатне, що й майбутня слов’янська республіка повинна була опертися на цих принципах народоправства та федералізму, тільки, відповідно, модернізувавши ці принципи до вимог часу. “Костомаров, – підкреслював дослідник, – таким чином приложив до історичної еволюції поступові ідеї свого часу і в світлі їх перевів конструкцію історії Східного слов’янства, спеціально – українства”⁵⁴⁵. Досить подібно до М.Грушевського, очевидно, під впливом його поглядів, про історіософію М.Костомарова писали інші дослідники його творчості – Д.Багалій і Д.Дорошенко⁵⁴⁶.

Окремо М.Грушевський застановляється над секретом неймовірної популярності творів М.Костомарова як в українському, так і в російському інтелектуальному середовищі. Причина такого успіху, на думку дослідника, полягала в демократичних пріоритетах історика, довкола яких об’єднувалися найрізноманітніші національні та політичні групи. “Се була спільна ненависть до самодержавця і бюрократизму, – пояснює М.Грушевський свою тезу, – котрому протиставлялась свобідна

⁵⁴⁴ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті. – С. 220.

⁵⁴⁵ Там само. – С. 222.

⁵⁴⁶ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 225-226; 437-438; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 100-104; Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – Київ-Ляйпциг, б.р. – С. 82-83.

громадська самодіяльність; до аристократії й соціальних привилегій, котрим протиставлялись демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому протиставивсь федералізм з де-якою анархістичною закраскою⁵⁴⁷. Поряд із соціальною пафосністю текстів М.Костомарова, у зростанні популярності його творів, на думку М.Грушевського, немале значення належало особливостям їхньої стилістики. Передусім, дослідник звертає увагу на оригінальне поєднання у працях історика “побожною християнською формою” та “революційного запалу”, що утворювало своєрідну літературну форму “одкровення”, завдяки якій пропаловані ідеї набували особливого статусу. Цю традицію, на думку М.Грушевського, М.Костомаров перейняв від польських романтиків. Такі стилістичні особливості, писав учений, були викликані об’єктивною неможливістю для професора політичної боротьби та пропаганди. Тому “Костомаров вів сю роботу головно під плащем історика-артиста, відкликаючись більш до емоціональної, ніж інтелектуальної сторони своїх слухачів і читачів”⁵⁴⁸. Цим фактом пояснює М.Грушевський слабкі місця у працях історика: відсутність “твердої соціологічної бази”, “історичного аналізу”, “методологічного оброблення джерел” і “ясної конструкції соціально-історичного процесу”. Саме з такого погляду закликає нас оцінювати “його історичне діло” дослідник. Зауважимо, що на особливості стилістики творів М.Костомарова звертали увагу також інші дослідники його творчості. Так, молодший сучасник М.Грушевського Д.Дорошенко називав “характерною прикметою Костомарова як історика ...художність викладу, що придбала йому широку славу серед читачів”⁵⁴⁹.

З іншого боку, з позицій завдань, що стояли перед нашою Клію в другій половині XIX століття, М.Грушевський досить різко та негативно охарактеризував більшість історичних монографій М.Костомарова, що були створені у романтичному концептуальному ключі, а тому “безнадійно перестаріли”. Вчений вважає, що головною вадою історичної концепції професора був “поверхово розповідний характер”, коли за калейдоскопом зовнішніх дрібниць зникали керівні ідеї та течії суспільного життя, неясно вимальовувалися образи головних історичних діячів і вже зовсім

⁵⁴⁷ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. – С. 149.

⁵⁴⁸ Там само. – С. 167.

⁵⁴⁹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 104.

пропадав найголовніший фактор – народ, історичну роль якого вчений абсолютизував, але затер надміром зовнішнього багатства фактів. “Історична трагедія українського народу, пережита ним..., – зазначав М.Грушевський, – затушовувалася за зовнішніми драматичними деталями і навіть суть політичного конфлікту між Україною та Польщею, що лежала в їх основі, не подавалася з належною ясністю. А культурний, побутовий і суспільний бік процесу залишався і зовсім поза межами дослідження”⁵⁵⁰. Достатньо типовими для решти праць М.Костомарова є оцінки М.Грушевським його “Мазепи”. Дослідник відзначає, що єдиним позитивом праці є вперше проаналізований у ній новий документальний матеріал, проте концептуально вона далеко не відповідає вимогам щодо освітлення як тогочасних подій, так і постаті самого Мазепи. Дослідник перераховує недоліки праці: “Автор потонув в фактичній оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямків, а щодо особи самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступив ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і “воплощенная ложь”, сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до розуміння справдішнього Мазепи”⁵⁵¹. Ми зумисне навели таку довгу цитату, оскільки риторика цієї критики притаманна практично всім висловлюванням історика стосовно праць М.Костомарова. Проте, гострим критицизмом відрізнялись відгуки М.Грушевського не тільки на праці М.Костомарова з української минувшини, але й на його твори з історії Росії. Так, про монографію, присвячену Новгороду та Пскову вчений зауважив: “...Славна праця Костомарова, що мала так важне значінне в розвою історіографії давньої Русі взагалі, ані щодо матеріалу, який автор мав, ані щодо методу студії вже не відповідає потребам сучасної науки”⁵⁵². Досить критично М.Грушевський пише про “опортуністичну практику” М.Костомарова – намагання “помирити з

⁵⁵⁰ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 35.

⁵⁵¹ Грушевський М. Рец. на: Уманець Ф.М. Гетьман Мазепа // ЗНТШ. – 1898. – Т. ХХІ. – С. 20.

⁵⁵² Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі // ЗНТШ. – 1897. – Т. ХVІІІ. – С. 23.

українством правительство”, добитися більш сприятливих умов для розвитку української справи. Незважаючи на щирі, хоча й наївні сподівання вченого, костомарівські ідеї з цього приводу дослідник називає “фальшивою нотою” його творчості. Негативними є також оцінки “мало тактовних” націоналістичних виступів М.Костомарова проти євреїв і поляків. М.Грушевський пропонує цікавий термін для визначення цих лоялістично-націоналістичних “вихваток” М.Костомарова – “візантизм”⁵⁵³. Чим же зумовлені для М.Грушевського слабкі сторони творчості М.Костомарова? “Покійний історик далеко випередивши свій час в своїх вимогах, ставлених ним історичному дослідові, не завсіди міг сам поспіти за ними” – зауважив дослідник⁵⁵⁴. Він пише про неможливість одній людині, навіть такій обдарованій, як М.Костомаров, або й цілому поколінню дослідників, здійснити кардинальний переворот в історичній свідомості суспільства: “Дорога від історичного світогляду старої “малоросійської” історіографії до новіших поглядів була далека і тяжка, зв’язана з тяжким ломанням ріжних віками закорінених поглядів і призвичаєнь”⁵⁵⁵. Наслідками цього були зумовлені слабкі моменти історичної концепції історика: деяка залежність від старої історіографічної схеми, наративність стилю, зловживання біографічним підходом до історичного матеріалу, зневіра в політичне майбутнє українців, відсутність історичної перспективи і т. ін. Характерно, що сучасна українська історіографія, застановляючись над цією проблемою, цілком приєднується до тез М.Грушевського. “Можна лише приєднатися до міркувань М.Грушевського, – пише Ю.Пінчук, – який вважав, що нам, минаючи ці слабкі сторони, належить пам’ятати і шукати в Костомарові те, що становило дійсний зміст його життя і діяльності”⁵⁵⁶.

Вивчаючи різноплановість і різнополюсність спадщини М.Костомарова, М.Грушевський запропонував гіпотезу про розрив між теорією та практикою історичного дослідження у працях історика. “Ідеї проголошені покійним істориком, – зазначав учений, – ішли вперед не

⁵⁵³ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – С. V.

⁵⁵⁴ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’ять років його смерті. – С. 225.

⁵⁵⁵ Там само. – С. 223.

⁵⁵⁶ Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина в світлі сучасних досліджень. – К., 1995. – С. 100.

тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістають ся не пережитими й тепер. Оден з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки вчасти встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників”⁵⁵⁷.

Багато уваги М.Грушевський приділив також поглядам М.Костомарова на проблему державності. Антидержавницькі погляди вченого дослідник пояснював кількома моментами: загальним народницьким спрямуванням його історичної концепції, спротивом російській і польській державам як засобам історичної експлуатації українців, принциповою дискусією з тогочасними російськими істориками, що фетишизували державотворчий чинник історичної еволюції. “З народом проти держави” – так характеризує наукове кредо М.Костомарова вчений⁵⁵⁸. Зауважимо, що М.Грушевський не наводить оціночних характеристик поглядів професора на державу, він лише пояснює мотивацію його наукової творчості, зазначаючи, що такі історичні ідеї були традиційними для всієї народницької історіографії. “Зовсім в іншому дусі державну концепцію М.Костомарова оцінювали представники державницької школи нашої історіографії, зокрема, Д.Дорошенко. “...З погляду розвитку вкраїнської національної свідомості, – зазначав дослідник, – вони [праці М.Костомарова – авт.] принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалась ще в представників української історіографії початку ХІХ в.”⁵⁵⁹

Саме з М.Костомарова, на думку М.Грушевського, бере свій початок традиція демонстрації активної громадської позиції засобами історичної науково-літературної творчості. Так, місце М.Костомарова у вітчизняній культурі визначається для вченого, передусім, його новаторською “історично-політичною ідеологією” “українського відродження і визволення”, а значення історичної та літературної творчості полягає в тому, що вона “була від початку до кінця громадською

⁵⁵⁷ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті. – С.225.

⁵⁵⁸ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. – С. 168.

⁵⁵⁹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 104. ✓

акцією в повній мірі”⁵⁶⁰. Такі найвідоміші праці вченого, як “Бунт Стеньки Разина”, “Личность Ивана Грозного”, “Начало Единодержавия” дослідник називає “агітаційною літературою”, що робила велике враження як силою таланту, глибокого переконання, художнього втілення, так і самою ідеєю історичного обґрунтування. Ці праці, за переконанням М.Грушевського, служили завданням соціал-революційної агітації, на них виховувались покоління революційної молоді. На прикладі творчої спадщини М.Костомарова вчений яскраво демонструє важливе громадське значення акумульованих істориками ідей. Ці ідеї, отримавши громадянство у суспільстві, швидко створюють власне герменевтичне коло, продукуючи численні сенси, та почасти набувають зовсім іншої ваги, ніж про це мислили їхні творці. Подібна доля спіткала, наприклад, більшість історико-політичних ідей М.Костомарова. “Се правда, – зауважував М.Грушевський, – що Костомаров, наприклад, против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчості... – став ідеологом сього революційного народництва, і особливо його “Бунт Стеньки Разина” мав великий вплив як агітаційний твір для молодіжки – як образ народної революційної потенції”⁵⁶¹. Власне через такий підвищений соціальний пафос історико-літературних творів “українського Ранке”, а також завдяки проповіді ним “окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій”, – писав дослідник, – М.Костомаров “був і зістанеться батьком Нової України”⁵⁶².

Попри наукове студіювання спадщини М.Костомарова, М.Грушевський значною мірою прилучився також до популяризації праць видатного вченого, що через значну розпорошеність по “мало приступним виданням ... зіставалися поза обрієм дослідження і характеристики його творчості і його часу”⁵⁶³. Так, за ініціативи М.Грушевського та під його безпосереднім керівництвом було заплановано видання творчої спадщини М.Костомарова. На жаль, з відомих причин, з’явилися лише два перших томи цієї серії, в яких було опубліковано найголовніші етнографічні,

⁵⁶⁰ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. – С. 148.

⁵⁶¹ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 6.

⁵⁶² Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. – С. 1.

⁵⁶³ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – С. V.

публіцистичні та науково-полемічні твори М.Костомарова. Обидва збірники – “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” та “Етнографічні писання Костомарова” – відкривалися ґрунтовними науковими розвідками М.Грушевського.

Зауважимо, що М.Грушевський не був піонером у вивченні спадщини М.Костомарова. Багато уваги творчості видатного історика присвячували його попередники, зокрема, М.Драгоманов. Порівняння оціночних інтерпретацій останнього⁵⁶⁴ та історіографічних поглядів М.Грушевського демонструє значну подібність їхніх характеристик, на що звернув увагу сучасний англійський дослідник творчості М.Костомарова Д.Сондерс⁵⁶⁵.

Праці М.Грушевського, присвячені життю та творчості М.Костомарова, виповнювали певні прогалини в українській історіографії щодо цієї яскравої постаті. Його студії над творчістю М.Костомарова на той час були найповнішими і визначаються спокійним, врівноваженим викладом, об’єктивними оцінками, яскравістю, психологізмом змальованих образів. Після смерті М.Костомарова, коли розгорілася суперечка за його спадщину між українськими та російськими істориками, саме М.Грушевський, дослідивши історіософські та історичні концепції вченого довів, що той не лише за симпатіями, а передусім за традицією історіописання належав вітчизняній історичній науці. Прикметно, що інший дослідник спадщини М.Костомарова – Д.Багалій уважав, що той “являється одночасно і українським, і російським істориком”⁵⁶⁶.

Дослідження наукової спадщини М.Костомарова тривають, і більшість сучасних дослідників спираються на історіографічну традицію М.Грушевського в оцінках видатного вченого. Так, наприклад, Л.Винар, вивчаючи неоднозначне ставлення М.Костомарова до ролі держави в українській історії, цілком солідаризується з М.Грушевським, зауваживши, що негативне ставлення М.Костомарова до держави в першу чергу було спрямоване до російської держави як виразника

⁵⁶⁴ Див. про це докл.: Смілянська В.Л. Батьки й діти: (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С. 184-199.

⁵⁶⁵ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 29.

⁵⁶⁶ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2. – С. 435.

автократизму царського самодержавства⁵⁶⁷. Видатним знавцем спадщини “Нестора української історіографії” називає М.Грушевського також Ю.Пінчук⁵⁶⁸. Безумовно, студії М.Грушевського з цієї тематики можуть прислужитися до подальших вивчень постаті М.Костомарова. Сучасні дослідники творчості М.Костомарова зазначають, що “М.Грушевський зробив величезний внесок у костомарознавство”⁵⁶⁹.

Наступним елементом у своєрідній історіографічній тріаді М.Грушевського виступає творчість його вчителя В.Антоновича – безпосереднього продовжувача науково-громадської справи М.Костомарова. Найбільше уваги, і це зрозуміло, дослідник присвятив саме спадщині свого вчителя. Звернення М.Грушевського до творчої спадщини В.Антоновича цікаве також як своєрідна рефлексія власних історіографічних джерел, оскільки вчений, як відомо, формувався під переважаючими впливами київського професора.

Постать В.Антоновича завжди приваблювала увагу дослідників українського громадського та інтелектуального життя другої половини ХІХ ст. Цьому сприяли кілька факторів: по-перше малочисельність політично-активної української громади того часу; по-друге, непересічність особистості самого Володимира Боніфатійовича – поляка за походженням, українця за національним самоусвідомленням, що, незважаючи на свій достатньо високий соціальний статус і несприятливі, а подекуди й загрозливі, обставини національної боротьби в умовах російського царату, не зрадив свого юнацького кредо; по-третє, деяка таємничість і непрозорість багатьох епізодів біографії лідера вітчизняного громадського руху. Ще за життя вченого почали виходити дослідження про нього. Спочатку це були писання напівмемуарного та публіцистичного характеру, просякнуті особистими враженнями від спілкування із професором. Наприклад, знаний український громадсько-політичний діяч, письменник, історик церкви О.Лотоцький, який познайомився із В.Антоновичем наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років, так характеризував громадську еволюцію “одного з найбільших

⁵⁶⁷ Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // УІ. – 1982. – № 3-4. С. 62.

⁵⁶⁸ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 40.

⁵⁶⁹ Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // УДЖ. – 1992. – № 4. – С. 112.

людей української справи”: “В[олодимир] Б[оніфатійович] на протязі пів століття своєї діяльності наукової та громадської хоч як твердо йшов до одної незмінної цілі, але під непереможним тиском режиму мусів змінити тактику та звужувати шлях своєї діяльності, аби зовсім від життя не усунутись. На полі науковому він мусить покинути ті ділянки української історії, яким на початку віддає свою увагу, в яких виявлялася органічна сила української нації. Від подій і доб великого національного підйому був він примушений перейти до нейтральніших об’єктів наукового досліджу, впірнає в архівну роботу і нарешті майже замикається навні у вузькій ділянці археології. Як се взагалі було в тодішньому життю під самодержавним режимом, робота Антоновича — наукова і громадська — переходить у таємні підвали життя. Врешті В. Антонович та спільники його по національно-громадській роботі приходять до думки забезпечити можливість і здобутки української національної праці на терені іншої держави, де частина українського люду все ж користувалася певним мінімумом національної свободи під охороною державної конституції, бодай би й такої, як австрійська”⁵⁷⁰. Першим же дослідженням, що претендувало на відносну цілісність і науковість була ювілейна стаття С. Томашівського з приводу 35-ліття професорської діяльності В. Антоновича. Нам вона цікава не стільки як певний етап у студіях, присвячених В. Антоновичу, скільки як деякий переспів поглядів самого М. Грушевського на наукову та громадську діяльність учителя. Сучасні дослідники української історіографії того часу переконані, що “...можна з певністю твердити, що думки, висловлені С. Томашівським, поділялися й М. Грушевським. На цей час його учень був цілком під впливом львівського професора”⁵⁷¹. Найсуттєвішим досягненням В. Антоновича в українській історіографії автор назвав викристалізоване поняття національної ідеї; визнання окремішності українського соціального типу; чітке висвітлення польсько-українського антагонізму. Як недолік, вказувалося на недостатньо диференційовані російсько-українські відносини. Найбільшу критику зазнала теза В. Антоновича про національну бездержавність, тобто нездатність українського характеру до творення власної самостійної держави, схильність українців

⁵⁷⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1933. — Т. 2. — С. 168-169.

⁵⁷¹ Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 143.

прилучитися до готових державних форм сусідів. В.Антоновича у цій роботі оцінено як “культурно-етнографічного націоналіста”, що не належить до політичного напрямку⁵⁷².

Проте, на думку М.Грушевського, сучасники В.Антоновича уникали цілісного аналізу всієї багатомірності його творчої спадщини, найчастіше розглядали лише окремі ділянки його життя, переважно, громадсько-політичну або наукову. Це призводило до дисгармонії при вивченні його непересічної особистості, суперечності деяких оцінних характеристик. Ще у 1928 р. учений зазначав, що “Антонович як історик як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований”, незважаючи на те, що його особа “представляла цілу стадію українського життя”⁵⁷³. Долаючи зазначені недоліки, М.Грушевський уперше здійснив спробу представити цілісний, психологічно насичений образ свого вчителя з урахуванням усіх перипетій його творчої біографії. Він уперше запропонував поділяти життєвий шлях В.Антоновича на три основних періоди⁵⁷⁴.

Початковий етап охоплює перше тридцятиліття життя вченого. Реконструюючи процес становлення та розвитку світогляду В.Антоновича, М.Грушевський визначав кілька найважливіших моментів. Насамперед – це вироблений у дитинстві “гуманний погляд на жите” і зацікавлення українськими сюжетами. По-друге, це вплив французького раціоналізму, почерпнутого з батькової бібліотеки. Це була доба наступу і штурму, “час жадного, горячого шукання доріг в індивідуальному життю і громадській роботі”. З дитячих років, зауважував М.Грушевський, В.Антонович інстинктивно, завдяки вродженому гуманізмові, хилиться від свого польського середовища до світу “хлопського українського”. Згодом до цього прилучилися впливи французького раціоналізму ХVІІІ ст. та демократичні, поступовські погляди вихователя (фактично батька) Я.Джидая. Все це, сполучившись в одне ціле, призвело до бурхливої громадської діяльності й рішучого

⁵⁷² Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – С. 29-62.

⁵⁷³ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 200.

⁵⁷⁴ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 195-196.

кроку – розриву з польським середовищем, до маніфестації своїх поглядів у “Мойй сповіді”, русі “хлопоманів” та створенні “Громади”.

З 1860-х років починається другий період в житті В.Антоновича. Це час майже двадцятилітньої напруженої продуктивної наукової праці, яка значною мірою пов’язувалася з суспільними поглядами та громадською діяльністю. Насамперед, це архівні дослідження польсько-українських відносин, які підтверджували думку про негативну роль польсько-шляхетської держави в українській історії. З великим талантом і повнотою, В.Антонович змальовував “соціальний устрій й жите українського народу під польським режимом і непримиренні суперечності його з польсько-шляхетським устроєм”. Цей період став вершиною діяльності вченого. Саме тоді він заявив про себе як про одного з найвизначніших репрезентантів українства і в науці, і в громадській діяльності.

Третій період розпочинається з середини 1880-х років, коли стають помітними “виразні прикмети вичерпання і втоми” В.Антоновича. Погіршуються умови суспільного життя в Росії, українство придушується політично-жандармською системою, відбувається розкол у “Громаді”, спалахує ідейний конфлікт із недавніми товаришами (“політики” і “культурники”), повною мірою не вдається реалізувати польсько-українську угоду в Галичині. Все це стає причиною знеохочення та послаблення його діяльності. В українському русі з’являються нові напрями та лідери, молодь схиляється до революційного радикалізму. Наукові праці вченого також утрачають живий громадський зміст. В.Антонович віддає перевагу археології, нумізматиці, історичній географії. З 1890-х років відчутний досить значний занепад фізичних сил і “серед спокійніших антикварських занять тихо догорає його могутній дух – до смерті не стративши, одначе, своєї незвичайної живості, інтелігенції і рідкого, незвичайного чару”.

Вивчаючи наукову спадщину свого вчителя та визначаючи його місце в українському історіографічному процесі, М.Грушевський, із властивим йому генетичним підходом, виокремлює провідні ідеї та основні концепти наукової творчості київського професора. При цьому він намагається не лише відобразити позицію В.Антоновича з приводу будь-якої наукової проблеми, показати, якими були його історичні вподобання, але й пояснити мотивацію творчості вчителя, дати відповідь

на питання – чому саме в такому ідейно-науковому ключі насвітлювалися найвагоміші аспекти вітчизняної минувшини.

Передусім, М.Грушевський зосереджується на етнологічному аспекті студій В.Антоновича – баченні ним національних особливостей українського народу як важливої складової європейського історичного процесу. Дослідник пише про виняткове емоційне ставлення В.Антоновича до українців, відзначає, що в основі всієї його наукової діяльності лежить глибокий пієтизм, тепла і сердечна любов до нашого народу. М.Грушевський написав про це так: “Він обожав в нім його суцільність, стихійну гармонію, високу красоту побуту і глибоку природну логічність мисли; хилив чоло перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високо гуманною вдачою і тонким етичним почуттем, гарячою жагою і непохитним жаданем справедливости. І за сі високі прикмети пробачав темні сторони народнього життя, його хиби в сучасности й минувшости, спричинені браком свідомости, культурного і політичного виховання”⁵⁷⁵. Оцінюючи В.Антоновича як історика України, дослідник підкреслював, що він є представником “народницького” напрямку, вченим, котрий ставши у громадській роботі на ґрунт оборони українства, української національної ідеї, підпорядковував їй і наукові дослідження, які, у свою чергу, робили його ще більш переконаним поборником цієї ідеї. Українська ідея, що стала основою громадської та наукової діяльності вченого, “була й зосталася не впливом національного еґоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в повній згоді й гармонії з ними зосталася до кінця”. Отже, В.Антонович відстоював народницько-демократичні підходи до висвітлення історії України. Але “народницька” позиція вченого щодо українського історичного процесу не доводила його ні в ідеї громадській, ні тим більше в науці, як підкреслював М.Грушевський, до національної винятковості, переоцінювання “народних святощів” і зневажання загальнолюдської спадщини. “Скептик і позитивіст, – писав М.Грушевський, – індиферентний до всякої трансцендентної метафізики, він заховав одну релігію – релігію людства. Віра в вічне і неустанне поліпшування життя і здатність людства до безграничного облагороднення, культурного і етичного, дорогою розуму, культурної роботи – сі провідні ідеї французького раціоналізму зісталися його

⁵⁷⁵ Там само. – С. 197.

провідними ідеями⁵⁷⁶. Міцно стоячи на виважено-наукових підвалинах, В.Антонович не звеличував українців, не робив з них “месії народів”. Таку “народницьку” позицію В.Антоновича, на думку його учня, визначали українська духовність, світосприйняття і світогляд, у формуванні яких значну роль відігравала західна культура та література, до котрих він завжди ставився з глибокою повагою.

Варто відзначити ще один досить важливий момент в оцінці М.Грушевським наукової спадщини В.Антоновича у галузі історії України – визначення причин тяжкої долі нашого народу, того, що він не міг сповна реалізувати свою провідну ідею общинності, рівноправності та демократизму.

Характерною рисою київського професора було те, що він обстоював пріоритет культури в історії народу, закликав орієнтуватися на західні цивілізаційні взірці. В.Антонович, як указував його учень, надзвичайно високо ставив роль освіти в народному житті та суспільному прогресі. Політичну роботу без культурної підготовки вважав він будовою на піску. Біди й незгоди, пережиті українським народом, учений “готов був признавати наслідком перед усім малої культурності українського суспільства, браку української інтелігенції, культурного і політичного виховання, і в культурі, збільшенню освіти, знання, свідомости бачив він одну дорогу до направи долі нашого народу”⁵⁷⁷. Професор був переконаний, що якщо культура не підготувала народ до того, щоб жити самостійно, той нічого не зможе зробити. Як послідовник позитивістського еволюціонізму, він не вірив у швидкісні революційні перетворення, вважаючи, що лише послідовна просвіта та піднесення свідомості народу є єдино правильним шляхом.

Центральною проблемою при вивченні творчої спадщини В.Антоновича М.Грушевський вважав ставлення свого вчителя до ключових моментів в історії України, коли наш народ із об’єкта пасивного управління перетворювався на самостійний чинник європейської політики. Йдеться про так звані “державні періоди” нашої минувшини. М.Грушевський підкреслював, що “Антонович недержавну ролю українського народу вважав його іманентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного життя. Держачись взагалі

⁵⁷⁶ Там само.

⁵⁷⁷ Там само.

переконання про певні сталі і незмінні расові прикмети національних груп, він вважав український народ недержавним народом з природи”, відстоював думку про те, що народ України боровся за ідею “народоправства” та “громадівства”, демократизму⁵⁷⁸. І його “демократизм і народництво набрало виразно антидержавницького, анархистичного характера...”. У праці “Три національних типи” В.Антонович писав, що у великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм, завдяки чому він і створив міцну державу та підкорив собі інші нації, навіть ті, що мали зовсім відмінні провідні ідеї. Так, польська нація виокремила з себе стан привілейованих, бо для неї основним був принцип аристократизму. А українському народові прийшовся до душі вічовий принцип, принцип широкого демократизму і рівного політичного права для кожної одиниці суспільства. Саме тому, на думку М.Грушевського, В.Антонович уважав, що “український народ не мав здібностей державотворчих; проби його представників, іноді дуже талановитих – як Данило Галицький, Омельковичі, Михайло Глинський, Мазепа – кінчилися нічим, тому що розбивалися об індиферентизм або протести народної маси”⁵⁷⁹. Антидержавницькі погляди В.Антоновича були своєрідною реакцією української національної історичної думки на все, що “було зняряддям поневолення української народности...”

У статті “З соціально-національних концепцій Антоновича” М.Грушевський здійснив спробу простежити витoki своєрідних підходів свого вчителя до держави взагалі та української державності зокрема. “В своїй автобіографії, – писав М.Грушевський, – Антонович поясняв, як він прийшов до свого українського патріотизму розумове, через демократизм до місцевої народної маси і його землі”. “Але се не був виключно розумовий процес, – зазначив далі дослідник, – підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він тільки надав принципіальний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей... При світлі революційного західного аналізу Антонович знайшов свій “предмет” в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодалними привілеями, з бюрократизмом і централізмом”⁵⁸⁰. Ці погляди

⁵⁷⁸ Там само. – С. 199.

⁵⁷⁹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. – С. 215-216.

⁵⁸⁰ Там само. – С. 206.

формувався всупереч впливам шляхетського середовища, в якому зростав молодий Антонович, та російського офіційного бюрократизму, в умовах якого жив і працював історик. А ту нехить до державного примусу, – пояснював М.Грушевський позицію вчителя, – яку навіювали на нього вікові експерименти, що здійснювали чужі правителі та наїзники над українським народом, він переніс і на свійські спроби поневолення й експлуатації народної маси – навіть в інтересах власної національної культури і держави. Не держава, а “Громада”, – ось гасло В.Антоновича, – вказував М.Грушевський, яке прозвучало на чверть століття раніше, аніж стало “в новій редакції програмою для Драгоманова і його гуртка”. В іншій своїй статті – “Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності”, – дослідник обґрунтовував думку про те, що на концепції державності В.Антоновича позначився вплив М.Костомарова і загалом кирило-мефодіївців з їхніми ідеями суверенності людської совісті та духовної свободи. І як наслідок, – резюмував М.Грушевський, – щирим прихильником ідей народоправства, автономізму і федералізму залишається київський професор на все життя. “Приложенне кирило-мефодіївських ідей до розроблення і освітлення української історії, – писав М.Грушевський, – вчинене Костомаровим, було прийняте і Антоновичем, який в цілім ряді поглядів на стару українську історію пішов його слідами; різке осудження з становища демократичних і автономічних принципів польської доби української історії було спільне також обом українським історикам”. В.Антонович, людина західної культури, був ворогом історичної Польщі – за її гноблення українців та інших народів, ворогом польсько-шляхетської ідеології. М.Грушевський наголошував: “Можна сказати, що всі історичні праці Антоновича з невеликими виїмками – се оден акт обжаловання історичної Польщі, з її всевласним пануванням шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей”. Однак учений не був ворогом поляків, “він був тільки ворогом історичної Польщі – її хиб, шкідливих не тільки для пригнічених нею народностей, а і для самих поляків; був ворогом польсько-шляхетської ідеології, ворожої польському демосу також, не тільки українському”⁵⁸¹. Зауважимо, що подібним було ставлення й до російської держави – “московська централістична,

⁵⁸¹ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. – С. 198.

нівеляційна політика була глибоко противна Антоновичу, ще більше ніж Костомарову”. Великоруська стихія лякала київського професора “своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства. Вона відштовхувала його і в життю і в історії”. Більше того, російська культура і література не викликали у В.Антоновича ні поваги, ні симпатій, оскільки він вважав їх, поряд із державними інституціями, атрибутом поневолення українців. Говорячи про особливості наукових інтересів учителя, М.Грушевський наголошував, що той “не любив торкатися російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловляти про них те, що мав в гадці, а гратися в компліменти не хотів”. Найбільш негативним наслідком польського та російського державного володарювання в Україні, на його думку, було руйнування провідного общинного елементу української спільноти⁵⁸². Цікаво, що досить подібно погляди В.Антоновича на проблему державності оцінював польський дослідник його творчості – Ф.Равіта Гавронський⁵⁸³.

Оцінюючи негативно ті державні організми, в яких доводилося жити українському народові й які немилосердно калічили і гнобили українське життя, В.Антонович, – зазначав М.Грушевський, – схильний був узагалі неприхильно оцінювати державність як феномен суспільного життя. Тут, з одного боку, дослідник убачав історичні впливи на вчителя традиційної української опозиції чужому державному життю, з іншого – такої ж традиційної польсько-шляхетської підозріливості і ворожнечі проти всякого зміцнення державної влади, і в кінці – тої опозиції державній владі, в якій виховував всі скільки-небудь вільні елементи старий режим Росії. Простежуючи прояви “народної опозиції державі, суспільної діяльності й самоозначення в історії України”, В.Антонович, на думку М.Грушевського, дещо ідеалізував недержавний статус українців. Такі погляди імпонували йому певною мірою, оскільки історик, як зазначав дослідник, державну стихію вважав елементом швидше негативним в житті народу, аніж творчим і позитивним. І саме таке недержавне становище, писав учений, “з опоетизованнем свободної, живої, творчої суспільності в протиставляння державному елементу, що тільки тіснить

⁵⁸² Там само. – С. 198-199.

⁵⁸³ Gawroński F. Włodzimirz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. – Lwów, 1912. – S. 141.

і гнітить суспільний елемент своєю регламентацією і своєю політикою державності для державності, – переходить через цілу історичну творчість” В. Антоновича. Й однаково, чи він говорить про старі, ще Київської Русі часи (будучи антинорманістом, В. Антонович уважав руську державність витвором русько-українського життя), чи про пізнішу, недержавну добу історії України.

В. Антонович завжди різко виступав проти панування однієї нації над іншою, його “щирий український патріотизм був свободний від шовінізму”. Він не допускав і думки, щоб український народ міг поневолити інші народи. “Національна ідея, що була провідною ниткою його діяльності, – писав М. Грушевський, – була й зосталася не впливом національного егоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в повній згоді й гармонії з ними зосталася до кінця”⁵⁸⁴.

Спеціально зупинявся М. Грушевський також на антоновичевій візії історії Хмельниччини та Гетьманщини XVII-XVIII ст., зокрема, на оцінках її визначних діячів, передусім, гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. “З того часу, коли козацький стан, – зазначав дослідник, – в особі своїх провідників і старшини від оборони соціальних і економічних прав українського народу перейшов до державного будівництва й в основу кладе власний становий інтерес й забезпечення своїх соціальних і економічних привілеїв, Антонович з апологета козацтва й його старшин стає їхнім критиком”. Тепер професор бачить у них не лише переможців, що виграла національну справу, зазначає дослідник, але передусім тих, що змарнували народні сили, поклавши багато кривавих жертв, не досягли бажаного результату – побудови держави. Головну причину тут В. Антонович бачить у тому, що ці старшини, “дуки срібляники”, не захотіли поділитися з народом, рядовим козацтвом здобутою волею. А тому симпатії історика звертаються до інших сторінок нашої історії: козащини доби Семена Палія, до гайдамаків, яких він називає “останніми й найвірнішими синами України”⁵⁸⁵. Саме внаслідок цих поглядів, центральній добі козацької України – від

⁵⁸⁴ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. – С. 199.

⁵⁸⁵ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. – С. 215.

Хмельницького до Мазепи – В. Антонович не приділив належної уваги, обмежившись лише окремими розвідками, побіжними характеристиками й оцінками діячів тієї епохи.

Характеристика Богдана Хмельницького у В. Антоновича неоднозначна, почасти суперечлива, зазначав М. Грушевський. Останній бачив визнання вчителем у гетьмана здібностей військового організатора та полководця, але в кінцевому рахунку гетьман зазнав краху в своїх намірах. Ці невдачі В. Антонович пояснював, з одного боку, несприятливими історичними обставинами та недостатнім рівнем цивілізованості українського суспільства, з другого – незграбністю самого гетьмана як політика.

Подібне відзначав М. Грушевський також у висловлюваннях В. Антоновича стосовно іншого видатного державного діяча – гетьмана Івана Мазепи. Передусім, для вченого, писав М. Грушевський, Мазепа – людина європейської культури, “чоловік найбільш освічений між українських діячів”, до того ж єдиний “справжній політик з-поміж діячів ХVІІ віку”. Історик характеризував гетьмана як патріота, що прагнув відстоювати незалежність України. В “Бесідах про козацькі часи на Україні” В. Антонович традиційно зазначав, що Мазепа, прямуючи до поставленої мети – незалежності Гетьманщини, “помилився шляхом: він цілком не зважав на демократичні ідеали маси народної, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь він бачив монарха і аристократію, що підпирає його голову, а останній надає їй усяких привілеїв, аби утримати її при собі”. Отже, Мазепа, з погляду В. Антоновича, поставив за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здобуде автономію, коли витвориться саме така аристократія. Працюючи у напрямі реалізації такого плану, Мазепа тим самим наразився на народну реакцію: звикнувши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім не зважав на бажання народу, які цілком розходилися з заходами гетьмана. В результаті Мазепа зазнав політичного краху. “Народні маси, – цитував М. Грушевський В. Антоновича, – декілька разів давали знати Мазепі

свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку, і мусив загинути”⁵⁸⁶.

Звертає на себе увагу те, що М.Грушевський утримувався від конкретних оцінок позицій В.Антоновича щодо проблем вітчизняної державності, обмежуючись лише простим викладом тверджень учителя. Проте, його власні студії над минулим української державності демонструють відмінні – значно прихильніші та більш виважені оцінки спроб державотворення українців. Зауважимо, що з аналізом антидержавницьких ідей В.Антоновича, здійсненого М.Грушевським, перегукуються історіографічні роздуми Д.Багалія⁵⁸⁷. З подібних позицій специфіку історичних поглядів київського професора на українську державність, очевидно, не без впливу ідей М.Грушевського, пояснював також інший дослідник української історіографії – О.Гермайзе. Останній виводив тезу В.Антоновича про недержавність українського народу з головної ідеї вченого про те, що українству притаманні общинні ідеали, вічовий устрій, рівноправність; тому вся енергія народу пішла на відстоювання цього свого внутрішнього, соціально-громадського, а не політично-державного буття. “Антонович мислив історичний процес як розвиток, боротьбу, взаємини і зустріч певних сил, начал і провідних ідей, що створюються соціальним оточенням на біологічній, чи вірніше, на антропологічній основі”. Задля пояснення цих процесів учений “вияснював антропологічні, географічно-територіальні, нарешті своєрідні історично-побутові обставини, в яких пробував даний людський колектив”⁵⁸⁸. Зауважимо також, що значно гостріше погляди київського професора на українську державність оцінювали інші сучасники М.Грушевського, особливо представники “державницького” напрямку, які спеціально зупинялися на вивченні державотворчої концепції В.Антоновича – С.Томашівський, М.Кордуба та Д.Дорошенко⁵⁸⁹.

Поряд із оцінками М.Грушевським суто наукових праць учителя, зустрічаємось також із його поглядами на перші спроби популяризації

⁵⁸⁶ Там само. – С.217.

⁵⁸⁷ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 235-236.

⁵⁸⁸ Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 20, 28-29.

⁵⁸⁹ Див. про це докладніше: Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ ст.) // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 18-32.

української минувшини, що їх за допомогою своїх учнів здійснив В.Антонович. З огляду на необхідність формування масової національної історичної свідомості, вчений особливо наголошував на важливості популярної історичної літератури для найширших верств українців. При цьому, за його переконанням, такого роду праці повинні писатися виключно висококваліфікованими дослідниками, оскільки будь-яка некомпетентність могла спричинитися до виникнення хибних історичних стереотипів та спотвореного розуміння власного минулого. Тому, рецензуючи “Бесіди про козацькі часи на Україні” В.Антоновича, та відзначаючи деякі концептуальні недоліки праці (наприклад, виключно негативне сприйняття державницьких домагань козацької старшини), М.Грушевський разом із тим надзвичайно високо оцінив цю одну з перших спроб популяризації нашого минулого, здійсненого науковцем такого високого рівня. “...Є велика різниця, – наголошував рецензент, – між популярною компіляцією, позбавленою всякої оригінальності, й зробленою спеціалістом популяризацією наскрізь самостійних результатів його власних студій, хоч би вони були й подані в як найпопулярній формі”⁵⁹⁰. Про значну користь науково-популяризаторської діяльності В.Антоновича писав також Д.Дорошенко, називаючи популярні праці професора “зразком блискучої наукової популяризації”⁵⁹¹.

Особливістю діяльності В.Антоновича, на яку звертав увагу дослідників його творчості М.Грушевський, було тісне поєднання в ній науки та політики. Саме ідея самобутності українського народу визначала дослідницькі пріоритети В.Антоновича. М.Грушевський підкреслював: “Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо кермували його науковими зайняттями, особливо в період розцвіту його сил і наукових зайнятть. Інтереси наукові тісно сполучені у нього з інтересами громадянськими, національними та політичними”⁵⁹². Зауважимо, що подібну характеристику дослідником творчості його вчителя можна прикласти до більшості українських гуманітаріїв другої половини ХІХ – початку ХХ ст., передусім – самого М.Грушевського.

⁵⁹⁰ Грушевський М. Примітки до історії козаччини з поводу книжки: “Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898” // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXII. – С. 1.

⁵⁹¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 135.

⁵⁹² Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. – С. 193.

Незважаючи на лідируюче становище В. Антоновича в українському національному русі, він за характером і темпераментом був надзвичайно скромною та неамбітною особистістю. Дослідник зауважував, що його вчитель “боевою натурою не був”; делікатний і вразливий, “він не мав в собі того всепалючого огню, який змушує людину перемагати найприкріші для неї обставини й перешкоди в своїм служенню провідній ідеї свого життя”. Йому були органічно противні боротьба, конфлікти, “вуличні” методи громадської діяльності.

Така скромність і непоказність особистості В. Антоновича наклала свій відбиток також на його творчість. Професор не вводив, за словами М. Грушевського, “публіку в лабораторію своєї мисли, ставлячи перед її очима готовий, можливо, упрощений рисунок певної доби, певного складного історичного або соціального процесу”, часто залишав “читача без усякого ключа до ідейного підкладу своєї наукової роботи, що визначалося політичним режимом російської державності”⁵⁹³. Лише натяками, ледь помітними для посвячених, давав учений у своїх працях “ширші висновки соціально-політичного або національного характеру”, ховаючи від читача справжній “ідейний підклад своєї наукової роботи”. Його узагальнюючі концептуальні думки стосовно української історії висловлювалися лише в тісному колі, де читалися лекції, не призначені для широкої публіки. Тільки деякі з цих лекцій виходили друком у Галичині, та й то під псевдонімом. Зазначимо, що подібні думки, посилаючись на тези М. Грушевського, висловлював також інший дослідник творчості В. Антоновича – Д. Дорошенко⁵⁹⁴.

Вказуючи, що В. Антонович належав до представників “народницького” напрямку в історичній науці, М. Грушевський виокремлював ті зміни, яких зазнала вітчизняна наука під його впливом: “Протягом другої половини століття сей народницький, чи демократичний, напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва... до чисто документальних робіт кінця століття. Одним з найбільш заслужених творців сеї еволюції був власне Антонович: саме в його роботах уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби”⁵⁹⁵. Тобто археографічна

⁵⁹³ Там само. – С. 194.

⁵⁹⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 131.

⁵⁹⁵ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. – С. 212-213.

робота і небачений до цього документалізм досліджень В.Антоновича сприяли якісним зрушенням у науково-історичному сприйнятті минулого українського народу, започаткували у вітчизняній історіографії традицію документалізму. Досить подібно про значущість спадщини В.Антоновича писали й інші дослідники його творчості – О.Гермайзе та Д.Багалій. Перший уважав головною заслугою В.Антоновича те, що той створив демократично-народницьку та національно-культурну концепцію історії України. Він писав: “Національна і демократично-народницька концепція української історії, обласництво і інтерес до внутрішньої історії (стани і соціальні групи, колонізаційні процеси, масові рухи і т.д.), раціоналістичне і позитивістичне витолкування історичних процесів, документалізм і точність в дослідженню та ясність у формулюванню висновків — ось те нове, що вніс Антонович в нашу історіографію. І до цього треба додати, що історична цінність цього вкладу збільшувалась іще тим, що Антонович не був самотнім у своїй історичній роботі. Антоновичу вдалося першому з українських істориків оточити себе групою талановитих і працездатних дослідників, так що іще за життя міг вже Антонович бачити живе продовження своєї роботи і своїх бажань”⁵⁹⁶. Д.Багалій також уважав В.Антоновича представником документального напрямку у розробленні історії України, високо цінуючи особисту працю невтомного шукача. Вчений відзначав, що В.Антонович був не лише видавцем “сирих” матеріалів, як це вважали деякі його сучасники, він сам же й інтерпретував ці документи – до кожного тому актів, виданих у “Архіві ЮЗР”, додаючи ґрунтовне їх опрацювання. На думку Д.Багалія, праці В.Антоновича містять багато цінних й абсолютно самостійних висновків, які проклали нові дороги у вітчизняній історіографії⁵⁹⁷. Щоправда, під кінець свого життя, підпавши під масовий психоз боротьби зі школою М.Грушевського, Д.Багалій дещо змінює свої думки в дусі заперечення наукової вартості здобутків “буржуазно-націоналістичної історіографії”⁵⁹⁸.

Цікавими є погляди М.Грушевського на ситуацію в українському громадсько-науковому середовищі другої половини ХІХ ст. Йдеться про ідейний конфлікт між двома лідерами українства того часу –

⁵⁹⁶ Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії. – С. 30-32.

⁵⁹⁷ Матеріали для біографії В.Б.Антоновича / ред. Д.Багалій. – К., 1929. – С. 129.

⁵⁹⁸ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 504-505.

М. Драгомановим і В. Антоновичем. Цей конфлікт був улюбленою темою практично всіх студій вітчизняного інтелектуального життя того часу, його своєрідною “родзинкою”. М. Грушевський зовсім з іншої сторони підійшов до оцінки стосунків цих найвидатніших діячів українства ХІХ ст. На відміну від багатьох своїх сучасників, він запропонував не протиставляти їхні ідейні позиції, а навпаки – подивитися на спадщину М. Драгоманова та В. Антоновича по-філософськи – з погляду внутрішньої логіки становлення українського національно-визвольного руху, як взаємодоповнюючі одна одну сфери діяльності. М. Грушевський писав, що на добі українського життя другої половини ХІХ ст. повік залишаться виписаними обидва цих імені, які символізували тяглість української традиції та національного історичного самопізнання. Кожен із цих двох діячів підкреслив свою сторону в програмі розвитку національного життя. Один – суспільно-політичну (М. Драгоманов), а другий – культурно-наукову, історично-етнографічну (В. Антонович). Для сучасників вони стали антитезами в сфері теоретичного та практичного українства. Але наступники звели їх у синтез та поставили на чолі тих, хто “шукав у пільмі підвалини національного життя”⁵⁹⁹.

Аналіз М. Грушевським творчої спадщини його вчителя – найбільш глибокий і докладний в історіографії того часу. Його оригінальні оцінки наукового доробку та громадсько-політичної діяльності В. Антоновича стали відправним пунктом для дослідників творчості видатного вченого в ХХ ст. Звернення до тез М. Грушевського знаходимо в історіографічних опрацюваннях О. Гермайзе⁶⁰⁰, Д. Дорошенка⁶⁰¹, О. Оглоблина⁶⁰², Б. Крупницького⁶⁰³ та ін. Проте, й сьогодні характеристики вченого не втратили своєї актуальності та евристичної цінності. Так, сучасні

⁵⁹⁹ Грушевський М. Памяти Володимира Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 191-192.

⁶⁰⁰ Гермайзе О. В. В. Антонович в українській історіографії. – С. 30-32

⁶⁰¹ Дорошенко Д. Наукова діяльність Володимира Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 263, 269, 270.

⁶⁰² Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 282, 285.

⁶⁰³ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми української історії. Збірник статей. – Мюнхен: УВУ, 1959. – С. 91-95.

дослідники творчості В.Антоновича В.Ульяновський та В.Короткий зазначають: “Найкращу, на наш погляд, загальну характеристику постаті В.Б.Антоновича на тлі українства дав його учень і наступник М.С.Грушевський”⁶⁰⁴.

Третім видатним представником української історіографії другої половини ХІХ ст., на думку М.Грушевського, виступає Олександр Лазаревський. Уже в некролозі вчений визначив провідні моменти його наукової діяльності. Так, він наголосив, що О.Лазаревський, як і його колеги В.Антонович і М.Костомаров, є досить помітною постаттю серед українських істориків другої половини ХІХ ст. Характерною рисою Лазаревського-науковця дослідник вважає поглиблений документалізм його студій. “...Фанатик документальності, рівно неприхильний і до романтичної оправи історичних фактів і до теоретичних конструкцій” – так характеризує М.Грушевський дослідницьке кредо О.Лазаревського⁶⁰⁵. Серед істориків, які вплинули на його становлення як ученого, дослідник називає О.Бодяньського та М.Максимовича. На думку професора, значення О.Лазаревського для української історіографії зумовлено передусім його фундаментальними дослідженнями над історією Гетьманщини – сферою “майже не рушаною його товаришами”. Зауважимо, що з такою оцінкою погоджуються й інші історіографи, наприклад, Д.Дорошенко, називаючи О.Лазаревського “головною науковою силою на полі” студіювання Гетьманщини⁶⁰⁶, та Д.Багалій, характеризуючи останнього “визнаним шефом істориків Лівобережжя”⁶⁰⁷. Саме у цій галузі, вважає М.Грушевський, здійснив учений свої головні наукові відкриття. На місце романтичної ідеалізації в українофільському та “козаколюбному” дусі попередньої історіографії, О.Лазаревський розвинув “страшний”, як писав історик, образ суспільно-економічної еволюції Гетьманщини, що полягала в поневоленні вільного та економічно незалежного козацтва козацькою старшиною. Погляди

⁶⁰⁴ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – С. 11.

⁶⁰⁵ Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1962. – Т. XLVII. – С. 2.

⁶⁰⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 143.

⁶⁰⁷ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 253.

вченого дослідник пояснював “переломом культурних і суспільно-економічних відносин”, здійснений впливами селянської реформи та вільнолюбним духом українського відродження. Історична концепція вченого, на думку М.Грушевського, “стає вихідною точкою не тільки для самого Лазаревського, а можна сказати – для всього пізнішого студійовання Гетьманщини, що не тільки провідною гадкою, а й самим методом і преділекцією для певних питань – як раз суспільно-економічної історії – стоїть в найтіснішим зв’язку з історіографічною діяльністю Лазаревського”. Дослідник простежує помітні впливи поглядів історика на твори Д.Багалія, І.Луцицького, О.Єфименко, В. і М.Василенків та ін. Перегляд О.Лазаревським історії Гетьманщини у дусі позитивістської методології, М.Грушевський називає “побідою критицизму над романтичними легендами”. Проте, в той же час, дослідник не погоджується з надмірною гостротою “односторонньої та несправедливої” критики О.Лазаревським козацької старшини. Там же дослідник першим звернув увагу на феномен “школи Лазаревського” в українській історіографії. Незважаючи на те, що О.Лазаревський ніколи не був пов’язаним з жодним навчальним чи науковим закладом, М.Грушевський стверджує існування так званої “лівобережної школи в українській історіографії”, до якої зараховує О.Єфименко, І.Луцицького, В.Василенка, М.Василенка, В.Мякотіна⁶⁰⁸. Особливості формування цієї школи полягали в тому, що її становлення відбувалося не традиційно – *ex cathedra*, як приміром школа В.Антоновича, а шляхом об’єднання дослідників довкола певного проблемного напрямку в історіографії, персоніфікованого видатним ученим, що не пов’язаний із жодним навчальним закладом. М.Грушевський наводить провідні риси цієї соціально-економічної, як він її називає, школи, що вирізняють її серед інших шкіл у вітчизняній історичній думці: зосередження дослідницької уваги на соціально-економічній еволюції Гетьманщини, документалізм, гіперкритицизм, антиелітаризм й ін.⁶⁰⁹ Проте, основною рисою досліджуваної школи, на думку вченого, є поглиблений соціально-економічний аналіз історичних явищ.

До творчості О.Лазаревського М.Грушевський повернувся при написанні своєї російськомовної синтетичної праці про українську

⁶⁰⁸ Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського. – С. 4-5.

⁶⁰⁹ Там само. – С. 1-10.

історіографію “Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Окрім вже зазначених характеристик спадщини вченого, дослідник зосереджується на редакторській роботі О.Лазаревського у “Київській Старовині”. Він пише, що О.Лазаревський протягом тривалого часу – від 1888 до 1902 рр. – “був справжньою душею журналу”. Більше того, завдяки невтомній організаторській діяльності вченого, до співпраці вдалося залучити широке коло вітчизняних істориків, що зробило журнал справжньою трибуною українознавства. М.Грушевський пише про своєрідний “гурток “Київської старовини”, що “був своєрідною українською корпорацією, ученою установою, єдиною в своєму роді”⁶¹⁰. Після смерті О.Лазаревського, зазначив дослідник, журнал почав занепадати. Поряд із цими зауваженнями, М.Грушевський коротко зупинився на характеристиці історичних поглядів вченого. Він пише про його “велетенську ерудицію”, унікальну обізнаність з історією Гетьманщини та її епохи. Проте, зауважив дослідник, у працях О.Лазаревського суспільне життя і побут Гетьманщини представлені однобічно: “він цілком ігнорував політичний бік тогочасного життя; він не враховував впливу політики центрального уряду на українські стосунки і, зводячи все до економічних відносин, залишав зовсім на боці політичні мотиви; суспільне життя і діяльність гетьманщини XVIII століття внаслідок цього були зображені не у дійсному вигляді”⁶¹¹. Прикметно, що про “однобічне освітлення” О.Лазаревським періоду Гетьманщини та козацької старшини, покликаючись на оцінки М.Грушевського, пишуть також Д.Багалій⁶¹² і Д.Дорошенко⁶¹³.

Вищенаведені погляди М.Грушевського були більш докладно розвинуті ним у 20-х рр. У 1927 р. вийшов том “України”, присвячений 25-м роковинам смерті О.Лазаревського. У редакційній статті М.Грушевський дав ґрунтовний аналіз його наукової діяльності, проаналізував найважливіші джерельні публікації та дослідження, виокремив головні риси історичної концепції. Він зазначав, що

⁶¹⁰ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. – С. 38.

⁶¹¹ Там само. – С. 37.

⁶¹² Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 254.

⁶¹³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 145.

О.Лазаревський започаткував вивчення соціально-економічної історії Лівобережної України XVII-XVIII ст. і став “фундатором нових течій нашої історіографії, які дали не тільки новий напрямок історії Гетьманщини, але вплинули на характер нашого історичного дослідження взагалі”. В той же час, на його думку, “величезний матеріал, згромаджений О.М. [О.Лазаревським – авт.] часто зістається без відповідних підсумків..., більша частина праць О.М. лишається розпорошеною по різних виданнях і зовсім не приступною в цілості”. Тому автор статті вважав за доцільне перевидати хоча б частину друкованої продукції О.Лазаревського, що найбільш яскраво представляла його погляди на соціально-економічну історію Гетьманщини⁶¹⁴. Досліджуючи тематику та специфіку наукових праць О.Лазаревського, М.Грушевський говорив про нього як про дослідника життя та побуту народу, історика-біографа, для якого “історія втіляється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характеристиках, в живих людях епохи, з кров’ю і м’ясою їх реальних інтересів”⁶¹⁵. Праці видатного історика збагачували джерельну базу історичної науки, стимулювали вітчизняну наукову думку, окреслювали коло основних проблем історії України. Характерною особливістю О.Лазаревського, як дослідника, М.Грушевський відзначає те, що той не був ученим-теоретиком. Тому він не намагався робити у творах широкі узагальнення, не підходив до фактів з певною доктриною чи теорією. Як зазначав автор статті, “... його репутація, як твердокамінного документаліста і об’єктивника стояла понад усяким сумнівом. Він був класичним прикладом документалізму”. О.Лазаревський дуже рідко виходив за межі реєстрації та систематизації документальних матеріалів (“задокументованих фактів”, як писав М.Грушевський), всіяко намагався уникати узагальнень і висновків, підозріло і досить скептично ставився до теоретичних конструкцій інших учених. На думку дослідника, він “не хотів приймати на себе відповідальності інтерпретатора, тим менше – оборонця тої чи іншої тези, чи відповідної ідеї, не хотів ставати між читачем і голим фактом,

⁶¹⁴ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 15-16

⁶¹⁵ Там само. – С. 6.

неприкрашеним, документальним фактом, і лишав читачеві робити висновки і виробляти переконання на власний ризик і відповідальність”⁶¹⁶. Зауважимо, що це було взагалі характерним для стилю мислення того періоду української історіографії, котра відчувала на собі потужний вплив теорії та методології позитивізму. На думку дослідника, своїм безпосереднім завданням О.Лазаревський вважав підготовку матеріалу та його первинну обробку, залишаючи робити висновки пізнішим дослідникам. Подібну рису творчості метра вітчизняної історіографії відзначав також його учень М.Василенко: “Переважно він [О.Лазаревський – авт.] належав до типу тих істориків, яких ми часто зустрічаємо в початкову пору історіографії, істориків, що підготовляють ґрунт для історика-соціолога, збирають, отесують цеглини для майбутньої будівлі. Без роботи таких істориків не може бути з’ясовано минуле і головні причини, що викликали його”⁶¹⁷. М.Грушевський відзначав, що О.Лазаревський завжди виступав проти ідеалізації історичного минулого, намагався підпорядкувати науку політиці або потребам окремих верств суспільства за рахунок спрощення її проблем і популяризації неперевіраних даних. Він не визнавав “політизованої історії”. Це проявлялося в тому, що історик не приймав майже ніякої участі в українському національно-визвольному русі, цурався національних організацій та, за образним висловом М.Грушевського, “скептично і навіть не завжди приязно ставився до тяжких в тодішніх несприятливих обставинах потуг національного українського життя і до всяких спроб вивести його за межі етнографічної стихії та антикварного аматорства”⁶¹⁸. Вірний своїм принципам історизму та генетизму, дослідник уперше в українській історіографії здійснив спробу вписати наукову спадщину О.Лазаревського та його школи в більш широкий історіографічний контекст, показати не лише джерела цього історіографічного напрямку, але й простежити перспективи його еволюції. Розглядаючи наукову спадщину школи О.Лазаревського, М.Грушевський зауважив, що її ідеї “вплинули на поглиблення того соціально-економічного

⁶¹⁶ Там само. – С. 4.

⁶¹⁷ Василенко М.П. Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902). Матеріали до його біографії // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 79.

⁶¹⁸ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. – С. 4.

дослід, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом й історією класової боротьби”⁶¹⁹.

У контексті нашого дослідження особливо цікавими є погляди М.Грушевського на історіографічні нариси О.Лазаревського. Рецензуючи їх, критик зосередився на предметі вивчення та зазначав, що автор нарисів не пояснив, чому він до списку “прежних изыскателей малорусской старины” включив лише істориків з Лівобережжя (окрім Берлинського), які займалися дослідженням переважно історії Гетьманщини; не включив він сюди польських учених-українознавців, а також В.Рубана, О.Рігельмана, В.Симоновського, Є.Болховітінова, О.Бодянського, Г.Грабянку, М.Максимовича та інших. За визнанням М.Грушевського, у автора нарисів “кінець-кінцем доволі ясно відчувається концепція “Малой России”, як історичного осередка, і гетьманщини, як центральної епохи, на котрій в очах О.М. [О.Лазаревського – авт.] виросла сучасна Україна – перед усім Лівобережжя”⁶²⁰. Дослідник перераховує недоліки історіографічної концепції О.Лазаревського. Слабким місцем праці, на думку рецензента, є понятійний апарат роботи. “Автор не умотивовує нам *terminus a quo* своїх студий” – зазначає він. Недостатньо обґрунтованою є також періодизація вітчизняного історіографічного процесу – автор, вважає критик, не пояснює, “яка границя буде ділити Величка і дослідників кінця XVIII і початку XIX в. від наших компіляторів XVII в., від якого автора Синописиса, або Сафоновича *etc.*, а сих ще від попередніх”. Найголовніша ж вада праці, на думку М.Грушевського – методологічна. Він критикує тотальний біографізм О.Лазаревського – зловживання ним описовістю та характеристиками провідних діячів досліджуваної доби на шкоду цілісній характеристиці вітчизняної історичної думки. “Щодо самої схеми студий, – зазначає рецензент, – то ми радше бачили б їх в формі загального порівняного досліду сього руху на тлі загального культурно-громадського життя”⁶²¹. Зауважимо, що сам М.Грушевський у своїх історіографічних творах намагався втілювати на практиці поради, які давав О.Лазаревському.

⁶¹⁹ Там само. – С. 16.

⁶²⁰ Грушевський М. Рец. на: Очерки, заметки и документы по Малороссии, Ал. Лазаревскаго...// ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 47-48.

⁶²¹ Там само. – С. 47.

Погляди М.Грушевського на творчий доробок О.Лазаревського значною мірою визначили оцінку спадщини останнього в українській історіографії ХХ ст. Практично ідентичні до висновків М.Грушевського тези, із неодноразовим покликанням на його статті, ми зустрічаємо у працях Д.Багалія та Д.Дорошенка⁶²². Сучасні дослідники творчості О.Лазаревського також активно застосовують історіографічні концепції М.Грушевського. Так, наприклад, про визначальний вплив історико-наукових поглядів ученого на вітчизняну історіографічну традицію стосовно творчої спадщини О.Лазаревського пише у своїй дисертації В.Воронов⁶²³.

У контексті досліджуваного М.Грушевським періоду української історіографії слід також, на нашу думку, коротко зупинитися на візії вченого наукових поглядів М.Драгоманова. Й хоча більш знаними є праці М.Грушевського, присвячені суспільно-політичній діяльності видатного громадського діяча, у його історіографічній спадщині подибуємо також поодинокі оцінки Драгоманова-науковця. У межах поставленої нами проблематики М.Грушевський започаткував дослідження творчості М.Драгоманова, зокрема, його внеску в історичну фольклористику, піддавши ґрунтовному аналізу укладений М.Драгомановим і В.Антоновичем двотомник “Исторические песни малорусского народа”. Високо оцінюючи діяльність М.Драгоманова у даній галузі, вчений підкреслює при цьому найсуттєвіше – прагнення дослідника до розгляду народних пісень на ґрунті історизму з метою відтворити історію українського народу “розповіджену ним самим у поетичній формі”⁶²⁴. М.Грушевський зупиняється на структурі двотомника, розмірковує над нереалізованими планами упорядників, вивчає розголос в українофільських колах факту підготовки й виходу збірки. На думку

⁶²² Див. напр.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 142-146; Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 253-256, 293-295.

⁶²³ Воронов В.В. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 6-7. Див. також: Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 502.

⁶²⁴ Грушевський М. П'ятьдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 171.

дослідника, застосований авторами історико-літературний підхід до укладання збірки мусить стати визначальним при підготовці нового видання українських народних пісень. Найвищим досягненням М. Драгоманова вчений слушно вважає розроблену ним методику дослідження пісень, котра включала: 1) зведення текстів і варіантів пісень; 2) виявлення автентичних текстів і їх підробок; 3) пояснення їх відповідно до стану розробки української історії, та з'ясування на цій підставі наскільки вірно пісні “дають поетичну репродукцію реальних образів дійсності”⁶²⁵. Одночасно М. Грушевський акцентує увагу на обмеженості суто історичного підходу М. Драгоманова до пісень, підкреслює потребу розширення у контексті новітніх досягнень європейської науки інструментарію дослідження історичного фольклору. “Необхідно підходити до нього не тільки з історичною, але і з літературною міркою, – пише М. Грушевський у своїй статті, – враховуючи складні психологічні й естетичні фактори”⁶²⁶. Разом із тим, з висоти останніх досягнень на ниві фольклористики, вчений констатує, що кінцева мета, яку поставили перед собою автори – “подати повну історію нашого народу в його власних піснях” була “перебільшена”, адже народна пам'ять і поетична творчість не охоплюють у цілісності всіх подій та явищ української історії.

Творчість М. Драгоманова мала неабиякий вплив на наукову долю М. Грушевського. Так, кредо останнього розглядати історію кожної народності “окремо і в її генетичнім преемстві від початку до кінця”, перегукується з настановами М. Драгоманова про те, що “треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городоцьку, феодально-литовську, пансько-польську, царсько-російську”⁶²⁷. Загалом, характеризуючи місце творчості видатного українського діяча у вітчизняній культурі, М. Грушевський зауважував, що “літературно-поетична спадщина М. Драгоманова останеться для нинішніх поколінь історичним документом, повним значіння, в котрім можна багато чого навчитись”⁶²⁸. Сучасні дослідники життя та творчості видатного

⁶²⁵ Там само. – С. 176-185.

⁶²⁶ Там само. – С. 177.

⁶²⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки...// Драгоманов М.П. Вибране (...мія задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К.: “Либідь”, 1991. – С. 490.

⁶²⁸ Грушевський М. Рец. на: Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов: Крит.-биограф. очерк. // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 218-221.

українського діяча відзначають важливе місце творів М.Грушевського у драгоманознавстві⁶²⁹.

Студії М.Грушевського над українською історіографією другої половини ХІХ ст., безперечно, найбільш ґрунтовна та значуща частина його історико-наукової рефлексії. Він, фактично, вперше поставив питання про всебічне вивчення творчого доробку представників тієї епохи. Причому, приваблює методологічна сторона його дослідів – намагання контекстуального зображення проблеми, пов'язаного із необхідністю не лише відобразити витоки наукових поглядів того чи іншого історика та пояснити їхню специфіку, але й простежити подальше “життя” акумульованих ними ідей, виявити становлення історіографічної традиції та нових історико-наукових напрямків. Інша перевага його дослідницької техніки, порівняно з тогочасними історіографічними студіями, визначається “соціально-психологічним” підходом до предмету вивчення. М.Грушевський завжди намагається простежити етапи духовного становлення особистості вченого, впливу на його творчість різноманітних соціальних груп (від родини до професійного оточення), шукає в характері дослідника психологічні підстави для сприйняття саме тих, а не інших наукових ідей і т. д. Історіографічні роздуми вченого були визначальними для вітчизняної історіографії не лише першої третини ХХ ст. Такими вони у своїй більшості залишаються й зараз. Через довголітнє ідеологічне викривлення нашого минулого в Україні та неможливість детальних джерельних пошуків у діаспорі, вони й досі, у переважній більшості, одночасно сприймаються як класичні та надзвичайно сучасні. Про це говорить неодмінність посилань на його праці, визначення їх істориками науки як базових для подальших історіографічних пошуків.

5.3. М.Грушевський про українську історичну науку та істориків першої третини ХХ ст.

При дослідженні М.Грушевським української історіографії першої третини ХХ ст. його персонологічний підхід зазнає найбільшої

⁶²⁹ Див напр.: Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Видавництво “Прут”, 2000. – С. 24-25.

трансформації. Це й зрозуміло, адже значно важче оцінювати творчість сучасних тобі колег по цеху, ніж представників попередньої наукової генерації, чия спадщина представлена цілісно та незмінно в більшій чи меншій історіографічній перспективі. Звідси – певна мобільність характеристик стосовно істориків першої третини ХХ ст., відносність і мінливість оціночних інтерпретацій, розгляд наукової діяльності історика не абстрактно та самоцінно, а полемічно – виключно у тісному зв'язку чи то з конкретною науковою проблемою, чи з нагальними потребами становлення новітньої національної історіографії. Це призвело до значної розпорошеності історіографічних характеристик по численним працям і рецензіям. Проте, з іншого боку, така особливість історико-наукового аналізу дозволяє трактувати оцінки М.Грушевського як безпосередню історіографічну рефлексію, позбавлену значних теоретичних нашарувань. Особливості підходів ученого до вивчення української історіографії зазначеної доби зумовили також специфіку нашого аналізу його поглядів на цю проблему. Подібно до М.Грушевського, ми відійдемо від принципу портретного зображення представників української історіографії в його працях. Натомість, зосередимося на конкретних проблемних аспектах історико-наукового аналізу, пов'язаного з їхньою творчістю.

Погляди вченого на загальні проблеми розвитку української історіографії першої третини ХХ ст. вже були досліджені в окремій статті⁶³⁰. Тому ми детальніше зупинимося лише на баченні ним індивідуального виміру цього процесу. Оскільки початок ХХ ст. ознаменувався появою державницького напрямку у вітчизняному науковому дискурсі, доцільним буде, передусім, зосередитися на візії М.Грушевського цієї історіографічної новації крізь призму його взаємостосунків із провідним ідеологом державництва В.Липинським.

Проблема взаємостосунків М.Грушевського та В.Липинського має давню та значну за обсягом історіографію. Дослідники досить повно вивчили їхні особисті, політичні та наукові контакти на широкому тлі розвитку вітчизняної історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вони довели, що в період формування В.Липинського як історика та політика

⁶³⁰ Тельвак В. Михайло Грушевський про українську історіографію кінця ХІХ – початку ХХ століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 167-181.

його світогляд значною мірою формувався також під впливом М.Грушевського. Як свідчать наведені ними документальні факти, в дореволюційні часи між діячами не було серйозних розбіжностей, а навпаки, існував тісний науковий контакт і співробітництво на суспільно-політичному полі⁶³¹. Вважається, що політичні та наукові розбіжності між ученими починаються після 1914 р. Пояснюється це відмінним баченням місця України в повоєнній Європі та зародженням державницького напрямку в українській історіографії. Причому наголошується, що саме конфлікт у політичній площині спричинив еволюцію історіографічної концепції В.Липинського, призвівши до постання державницької історіософії. На наше переконання, проблему виникнення напрямку в історичній науці не слід жорстко детермінувати політичними обставинами, оскільки при цьому втрачається історіографічний контекст появи нового феномена, а саме він є визначальним для інтелектуальної історії. Отже, спробуємо розглянути зазначену проблему на широкому тлі еволюційних процесів у європейській і вітчизняній історичній науці на межі ХІХ–ХХ ст. Зазначимо, що їх перебіг був ускладнений загальною стагнацією світової історіографії, пов'язаної з кризою класичних уявлень про науку та появою модерністських теорій.

Однією з модерністських новацій, що з'явилися наприкінці ХІХ ст., була неоромантична теорія. Її варіантом в українській історіографії був державницький напрямок з його елітаризмом, пріоритетом національно-політичної ідеології над наукою, героїзацією історії, гіперболізацією особистісного чинника. Саме історики-державники, починаючи від В.Липинського, на відміну від сцієнтистсько-позитивістських настанов послідовників школи М.Грушевського, на перший план при вивченні минулого висували потреби зростаючого національного організму. Основним завданням було проголошено формування та пробудження національної самосвідомості шляхом демонстрації “славних” подій вітчизняної історії, акцентування на “героїчних” її періодах. Реалізація такого підходу до вивчення минулого призводила до викривлення його

⁶³¹ Див. напр.: Пеленський Я. Вячеслав Липинський // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 2 (20). – С. 120; Сохань П., Гирич І. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський у дореволюційні часи // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 53-60; Гирич І. В'ячеслав Липинський у довоєнний час // Там само. – С. 143-150.

дійсного образу, оскільки поза дослідженням залишалися “спокійні” періоди історії, недостатня увага приділялась також економічно-господарському та культурному життю народу. Надмірна політизація історичної науки сприяла реанімації старих та появи нових історичних міфів, що повинні були тримати в тонусі національне почуття. Ці міфи, виконуючи свою короткотривалу “будительську” роль, згодом міцно “осідали” у масовій свідомості як стійкі історіографічні стереотипи, котрих негативні впливи відчуваємо ще й досі.

Зазначимо, що неоромантична концептуальність узагалі була характерною рисою історичного дискурсу поневолених народів⁶³². Так, наприклад, сучасний польський історіограф Є.Матерніцький зазначає: “Роки 1900-1918 характеризуються в історії польської історіографії домінуванням неоромантичного напрямку, початки якого сягають у Польщі кінця XIX ст.”⁶³³. Неоромантична теорія зменшувала наукову вартість історичних творів, призводила до міфологізації минулого. Неоромантизм, який значно поширився в європейській історіографії, сьогодні досить докладно вивчений істориками. Це стосується як загальних суспільно-політичних, так і методологічних чинників, котрі спричинили його появу⁶³⁴. Але для сучасної української історіографії особливо актуальним є висунення його адептами двох важливих і взаємопов’язаних методологічних проблем: соціальної функції історії та співвідношення науки й політичної ідеології. Розв’язання цих проблем завжди турбувало дослідників минулого, а також ділило їх на протилежні табори. Вони неодмінно змушені були ставити питання і давати на нього відповідь: чи історичне пізнання повинно служити поглибленню

⁶³² Зашкільняк Л.О. Історична концепція М.Грушевського в контексті східно-європейської історіографії // Вісник ЛДУ. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 112.

⁶³³ Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Cz.1: Lata 1900-1918. – Wrocław etc., – 1982. – S. 7.

⁶³⁴ Зашкільняк Л.А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов, 1986. – С. 43-45; Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов’янознавства. – Львів: Видавництво “Світ”, 1993. – Вип. 45. – С. 36-43; Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – N 1; Historycy o historii: Od Adama Naruszewicza do Stanisława Ktrzyńskiego 1775-1918. Zebrał i opracował Serejski M.H. – T. 1. – Warszawa, 1963. – S. 403-415; Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Cz.1: Lata 1900-1918. – Wrocław etc., 1982. – S. 37-59.

об'єктивних знань про суспільні процеси, чи мусить обслуговувати поточні інтереси суспільства на даному етапі його еволюції? Як розуміти взаємозв'язок науки і суспільства, яким чином наука повинна йому служити? Чи є історія наукою у вузькому розумінні цього слова? Український неоромантизм дав на них свої відповіді. Але їх тривалість і придатність виявилися дуже короткочасними. Спробуємо зрозуміти, якими ж були ці відповіді і чому вони виявилися нетривкими.

Наприкінці ХІХ ст. позитивізм з його повагою до реальних фактів і критичним методом мав дуже сильні позиції у вітчизняній історіографії. Так, ще 1895 р. з приводу праці В.Коцовського М.Грушевський в душі позитивістського скептицизму занотував: “Уважав я найбільше на методологічну сторону праці; як тон, кажуть, робить музику, так від методи починається наука, тому ся сторона й заслуговує особливої уваги. Всякий в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомости незафактованої; фактичний вивод може постати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервою, і яка тільки через довгу перевірку новими датами може придбати собі віру”⁶³⁵. Нові методи, які проникали в історіографію з соціології, психології, етнології та інших наук, адаптувалися на тому ж позитивістському ґрунті з його найголовнішим надбанням – критичним підходом до аналізу на всіх стадіях дослідження. Навіть один із засновників неоромантичного напрямку в українській історіографії В.Липинський, солідаризуючись зі сцієнтистськими поглядами М.Грушевського, з приводу виходу чергового тому “Історії України-Руси” писав до останнього: “Велике, щире спасибі за прислану мені Вашу “Історію”! Чудова книжка – не кажучи вже про зміст – своїм укладом, формою і зовнішнім виглядом! Не можу здержатись, щоб з Вами оцім моїм враженням, яке я виніс по прочитанню Вашої “Історії”, не поділитись. Прийміть його, Пане Професоре, як гадку людини, для котрої дорога є наша минувшина і все, що має на меті духово воскресити її, показати в світлі науки”⁶³⁶ (підкреслено нами – авт.).

⁶³⁵ Грушевський М. Рец. на: Коцовський В. Історично-літературні заметки до “Слока” о полку Ігоревом. Львів, 1893 // ЗНТШ. – 1895. – Т. V. – С. 10.

⁶³⁶ Лист В.Липинського до М.Грушевського від 9. 05. 1911. // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 293-294.

На зламі XIX-XX ст. в українських інтелектуальних колах гостро постала потреба написання науково-популярної історії України. Старі підручники, як, наприклад, праця О.Єфименко, вже не відповідали вимогам, які стояли перед історичною наукою того часу. Згадував про це також М.Грушевський, який від початку 90-х рр. XIX ст. планував написати популярну історію України, навіть з такої історії хотів розпочати свій творчий шлях, як про це зазначив у автобіографії⁶³⁷. В архіві історика зберігається чернетковий начерк такої роботи під назвою “Про старовину і про найдавніші часи народу нашого”, датований 1894 р.⁶³⁸. Але друком спочатку з’являється розрахований на освіченого читача російськомовний “Очерк истории украинского народа”, що витримав до початку Першої світової війни два видання (1904 і 1906 рр.). У 1907 р. вийшла також популярна брошура професора “Про старі часи на Україні”. Але ця книга М.Грушевського була занадто стислою, він планував одразу ж почати роботу над більшою ілюстрованою історією, про що знало широке коло його знайомих, котрі допомагали знаходити художників для її ілюстрування. Взагалі, підкреслюючи важливість видання науково-популярної історії України рідною мовою, професор у передмові до “Ілюстрованої історії України” писав: “Не знаю, чи треба толкувати, як я її завдання розумів, бо поглянувши в сю книжку кожний тямущий сам то зміркує. Хотів я дати громадянству нашому книгу написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчости, нашої словесности ... Хотів не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів і війн, а показати і те, як жило ся народови, в яким напрямі розвивалося його жите громадське і культурне”⁶³⁹. Життєву необхідність видання науково-популярної українськомовної історії України усвідомлював також В.Липинський. У листі до М.Грушевського він писав: “Тепер здається мені, такий час, що популяризація історії це одно з найважливіших культурних і політичних завдань, а позаяк до українства напливають все нові верстви, котрі з попередньою українською літературою не ознайомлені, то така... річ дуже і дуже

⁶³⁷ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 206.

⁶³⁸ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 164.

⁶³⁹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 3.

потрібна⁶⁴⁰. Саме тому велика увага суспільства була прикута до появи першої популярної історичної праці – книги М.Аркаса, а дискусія навколо неї викликала такий значний резонанс. Саме ця дискусія, на наше переконання, окреслила контури концептуального зсуву в українському історіографічному топосі, що згодом призвів до появи нового, державницького за своєю ідеологією, напрямку та поклав початок функціонуванню неоромантизму у вітчизняній історичній науці.

Події, пов'язані з виданням “Історії України-Русі” М.Аркаса та дискусією навколо неї, досить повно досліджені сучасними істориками⁶⁴¹. Вчені детально вивчили обставини, в яких М.Аркас писав цю роботу, проаналізували ідейні позиції його критиків та прихильників, дали оцінку самій книзі як явищу української історіографії. Проте, акцентування на суспільно-політичному резонансі праці, вивчення події лише в контексті протистояння М.Грушевського та його ідейних опонентів зробило другорядним інший, важливий для нас історіографічний контекст. Однак саме він, на нашу думку, і є найцікавішим. Адже унікальним видається факт, коли не книга (у даному випадку – “Історія України-Русі” М.Аркаса – звичайна популярна праця компіляторського характеру), а дискусія навколо неї окреслила контури нового історіографічного феномену. Оскільки “справу М.Аркаса” досить повно висвітлено в літературі, зупинимося лише на тих моментах, що цікавлять нас у розрізі зазначеної теми.

Зауважимо також, що рецензію М.Грушевського на книгу М.Аркаса доцільно розглядати в загальному контексті критики неоромантичної концептуальності, що її провадив учений на сторінках наукової періодики

⁶⁴⁰ Лист В.Липинського до М.Грушевського від 24. 03. 1912. // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 304.

⁶⁴¹ Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 161-170; Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 161-221; Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 221-231; Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його “Істрія України-Русі” // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100-113; Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність. Монографія. – Миколаїв – Одеса: Тетра, 2002. – С. 82-93.

починаючи з кінця XIX ст. “Мусимо рішучо п'ятнувати всякий прояв ігноранції й легковаження наукових вимог, – пише М.Грушевський, – чи то виходить він від когось з земляків чи чужинців, що беруться писати про українські річи”⁶⁴². Дослідник перераховує ознаки неоромантичної концептуальності: визнання дії провіденціальних сил в історії, “культ героя”, “методичні скоки”, “ненаукова термінологія”⁶⁴³. На думку вченого, боротьба із міфологізацією лежить на шляху критичного вивчення джерел – “і вся романтичність розвіється, як мрія”⁶⁴⁴. Основна причина міфологізації, вважає М.Грушевський, полягає в дилетантизмі історика, нехтуванні ним науковими вимогами. “Салонне трактування науки”, орієнтація лише на смаки публіки, застерігає професор, перетворює науковця на письменника та публіциста⁶⁴⁵. Тому М.Грушевський з такою увагою та прихильністю розглядає твори дослідників, написані з урахуванням “науковости, об'єктивности і обережності метода”⁶⁴⁶.

Критичне ставлення до нашої минувшини, на думку М.Грушевського, необхідне й з огляду на початковий етап формування національної історіографії; обумовлене тим, що не встигли ще виробитись механізми та традиція боротьби із міфологізацією. Вчений ставить проблему професійної та етичної відповідальності історика перед суспільством за свої праці. Найбільш суворі, з наукового погляду вимоги, на думку професора, мають висуватись до популярних курсів, написаних для широкого загалу, оскільки саме вони формують історичну свідомість суспільства.

⁶⁴² Грушевський М. Рец. на: Statut Litewski drugiej redakcyi... Краків, 1900... // ЗНТШ. – 1902. – Т. L. – С. 16-17.

⁶⁴³ Грушевський М. Рец. на: Иловайский Д. Смутное время Московского государства... // ЗНТШ. – 1895. – Т. VI. – С. 25-28; Його ж. Рец. на: Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // ЗНТШ. – 1896. – Т. IX. – С. 4-9; Його ж. Рец. на: Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова..., написал А.С.Петрушевич // ЗНТШ. – 1900. – Т. XXXVII. – С. 10-12.

⁶⁴⁴ Грушевський М. Рец. на: Prochaska Antoni Dr. Dzenia do unii cerkiewnej za Jagvelly [Przegląd powsz, 1896. VI i VII]... // ЗНТШ. – 1897. – Т. XX. – С. 15.

⁶⁴⁵ Грушевський М. Рец. на: Szelagowski A. Walka o Baltyk... Львів, 1904 // ЗНТШ. – 1906. – Т. LXX. – С. 211; Його ж. Рец. на: Papee Fr. Polska i Litwa na przelomie wiekow srednich. Tom I. Kr., 1903 // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 218-220.

⁶⁴⁶ Див. напр.: Грушевський М. Рец. на: Potkanski K. Kraków przed Piastami. Краків, 1898 // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXVI. – С. 6-8.

Першим з істориків “Історію України-Русі” М.Аркаса прочитав В.Липинський. Про його реакцію на книгу дізнаємося з листа до автора “Історії України-Русі”. Листа написано у піднесеному, майже панегіричному тоні. У ньому відсутні будь-які серйозні зауваження до змісту чи оформлення книги, лише зауважено, що “ті ж дрібні помилки, які часом стрічаються, зовсім не шкодять змістові книжки і, що найголовніше, не псують загального вражіння, не шкодять... її духови”. Навпаки, В.Липинський зазначав, що його приваблює змістове наповнення та зовнішній бік праці, її стильова форма, народна мова, “простий, ядерний, ляпидарний” стиль. Пишучи про значення книги, вчений підносив насамперед її важливу просвітню, соціальну функцію. “Читаючи Вашу книжку, – зауважив В.Липинський, – я все мав на увазі, що це як Ви в передмові кажете: “повинна бути популярна доступна для кожного історія свого народу”, і саме, прикладаючи до неї таку оцінку, можна сказати, що “Історія” Ваша зовсім відповідає своїй цілі”⁶⁴⁷.

Прочитавши працю М.Аркаса, М.Грушевський, як редактор “Літературно-Наукового Вісника”, попросив В.Липинського написати на неї рецензію, яка й була опублікована на сторінках часопису. Тут підхід уже мав бути дещо іншим – рецензія вимагала передусім прискіпливої фахової оцінки, на яку, окрім усього іншого, зважував перед публікацією визначний історик України. Отже, В.Липинський повинен був дати конкретний аналіз змісту твору, що й було зроблено. Однак рецензент усе ж не вважав за потрібне говорити лише про наукову вартість чи помилковість книги. Він знову, хоч і не так широко, як у листі, підкреслив культурно-національне значення видання.

В.Липинський у цілому давав позитивну оцінку книзі М.Аркаса. Серед її переваг рецензент називав просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; спокійний об’єктивний тон, що нагадує літописний стиль; чітку періодизацію та поділ на дрібні розділи. Особливо критик відзначив велику любов до українського народу, яким перейнята книга, “се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу”.

⁶⁴⁷ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 211-212.

Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на численні зайві дати та факти, що мало стосуються історії України; нерівномірності опису подій (наприклад, на еволюцію селянства за 1687-1764 роки відведено всього 20 рядків); штучність періодизації історії України (наприклад, скіфо-сарматський період важко виокремити як самостійний в історії українського народу; розділення Київського і Галицького, Литовського і Польського періодів тощо); дуже побіжні й поверхові зауваги щодо соціальної еволюції українців; надто схематичне висвітлення українського відродження. В.Липинський зауважив, що у автора “не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу”. У книзі чітко не говориться навіть про початки нашої історії і постійно сплутуються терміни “український” і “руський”. Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т.д.”). Неприємно вражала також кількість крові та суцільна різанина в описі подій XVII-XVIII ст. Шкідливим для “поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу” було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В.Липинський детально перерахував також усі дрібні похибки, елементарні помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах⁶⁴⁸. Основне ж значення книги, наголошував учений, полягало в тому, що вона виконувала важливу просвітню, соціальну функцію.

М.Грушевського не задовольнила візія соціальної ролі історіографії, запропонована В.Липинським, і він додав до його рецензії свої зауваги. Професор поминув зовнішній вплив книги і сам факт її появи як національно-культурного явища, проаналізувавши її внутрішній зміст, основну ідею, ілюстративну наповненість. Як відомо, щодо наукової критики вчений був дуже принциповим⁶⁴⁹. Безперечно, М.Грушевський не міг уникнути рецензування книги М.Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував розгорнутий курс вітчизняної історії, а також ілюстративний посібник; як науковець, він завжди виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що книгу

⁶⁴⁸ Липинський В. Рец. на: М. Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908. // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 307-318.

⁶⁴⁹ Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.Грушевського – рецензента // Київська старовина. – 2001. – № 5.

М.Аркаса не можна залишити без уваги з огляду на її широке розповсюдження. Значить вона надовго “буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців”. Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними, неточностями і невибачними помилками така історія України, на думку критика, “зістанеться сумною памяtkою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового і з національного і просто з просвітньо-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса”.

М.Грушевський ставив досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише добре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою. Щоденникові записки вченого донесли до нас його власні вагання та роздуми при написанні “Ілюстрованої історії України”. Він кілька разів зазначає, що “трохи вагаюся щодо тону – чи не занадто популярний, і над нарративним елементом”⁶⁵⁰.

Книга ж М.Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок – не лише дрібних, “а фальшами, страшеними недоглядами, просто дикими у науковім підручнику висловами і поглядами”. М.Грушевський наводив численні приклади на доказ цього, завершуючи питанням: “То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії? ... Справді незнати, чи не ліпше вже від сих заміток, предивних убогістю, неповністю свого змісту і масою фактичних помилок, – повне мовчання, яким поминув автор письменський рух кінця ХVІ і поч. ХVІІ в.”.

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М.Грушевського, була відсутність розгляду власне національних відносин та винесення на перший план політичної історії – “возшествій” на престолі різних монархів, описи їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб’язкової інформації. Сам виклад нецікавий, незручний і примітивний – не викладено головне, не проаналізовані основні напрямки та тенденції,

⁶⁵⁰ Грушевський М. Щоденник за 1910 рік // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 118.

натомість наведено багато матеріалу, що не стосується безпосередньо української історії. Висновки рецензента досить суворі: “Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається... попередні українські покоління виступають якимись історичними безштаньками, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок... Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту... читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірнього) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість”.

М.Грушевський висловив подив, як таку слабку “шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу” так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ великої байдужості у трактуванні соціальних функцій історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М.Аркас “безперечно перейнятий гарячою любов’ю до свого народу і його минувшини” що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилину в його добрих замірах”, але для написання вартісної книги для народу “одних добрих замірів мало”⁶⁵¹. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, а не навпаки. Пояснюючи свою безкомпромісність та наукову жорсткість, М.Грушевський у листі до Є.Чикаленка підкреслював, що його критичні зауваження викладені виключно “по долгу історика”⁶⁵².

Рецензії М.Грушевського та В.Липинського спричинили тривалу дискусію у публіцистиці та науковій літературі. Опоненти наголошували, що, оскільки твір М.Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ “не проковтне” рафіновано-наукової популярної книги, а саме така праця – “грубого помолу” – допоможе сформулювати

⁶⁵¹ Грушевський М. До рецензії д. Липинського [на книжку Аркаса “Історія України”] // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С. 318-324.

⁶⁵² Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 216-217.

національну самосвідомість. Так, Р.Піснячевський твердив, що книга М.Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише “манну кашку легенького прагматичного оповіданнячка”. Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть – отримає таку ж народну подяку як і М.Аркас. Р.Піснячевський писав, що коли професори дадуть кращий історичний популярний твір, то книга М.Аркаса буде покладена на полицю, а до того автор “готовий за це прийняти свідоцтво культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!”. Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М.Аркаса⁶⁵³. Інший рецензент – В.Біднов – констатував велику популярність праці серед простолюду, на який вона мала великий вплив і пробуджувала національну самосвідомість. Критик писав, що автор “безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй [книзі – авт.] робити свій вплив на ті кола, серед котрих книга розповсюджувалася. Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій”⁶⁵⁴. Про велику національно-культурницьку роль книги М.Аркаса, значний внесок її у підняття національної самосвідомості українців писали автори “Історії України-Русі” також Є.Чикаленко, Б.Грінченко, Б.Степаненко, Г.Хоткевич.

На сторінках “Літературно-Наукового Вісника” М.Грушевський доводив хибність такого бачення соціальних функцій історії. Характеризуючи позицію В.Липинського щодо книги М.Аркаса, він писав, що “своє завдання історика автор [В.Липинський – авт.] зрозумів дуже по “старосвіцьки”⁶⁵⁵. Вчений переконував, що кожна помилка в такого роду літературі обертається стійким історіографічним стереотипом, який важко буде подолати у майбутньому. Він зазначав, що книга М.Аркаса, можливо, і не заслужила б такої уваги, якби її так активно не рекламували і не зробили “чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії”. Але ж народ потребує правдивих поглядів на

⁶⁵³ Піснячевський В. Маленький фельетон з хвиль життя / Рада. – 1908. – № 192.

⁶⁵⁴ Біднов В. Що читати по історії України // Коротенька історіографія України. – Кам’янець-Подільський, 1919. – С. 50.

⁶⁵⁵ Грушевський М. До рецензії д. Липинського [на книжку Аркаса “Історія України”]. – С. 320.

минуле. На думку М.Грушевського, не можна прилаштовуватися під людські смаки та низький загальний рівень – треба “мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість”. Учений знову критикував “безконечні баламуцтва” і грубі помилки книги (неправильні поняття про українську територію, відсутність історії культури, помилкове тлумачення соціальних процесів, повне ігнорування українського відродження, елементи казенної лояльності); кривавий колорит і безконечну різанину; сухість, схематизм викладу; переобтяження другорядним матеріалом.

Оцінюючи популярність книги в народі та гарні відгуки, рецензент зауважував, що “читають її з пієтизмом, може й плачуть, але питання велике – які погляди на свою минувшину, на історичні завдання свого народу виносять з неї”. М.Грушевський констатував, що бажаної ідеології та національної концепції висвітлення історії України в книзі М.Аркаса нема. Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих помст не можуть служити задля піднесення національного почуття. “Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подразнення національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою”. Якщо твердити, що основним у популярній книзі мають бути “націоналістичні ефекти”, а не наукова правда та поступова ідеологія, то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці “може бути річчю надзвичайно дорогою – верхом наукової роботи”. Пристосування книги до запитів народу типу звичних легенд про Єрусланів Лазаревичів, штучне приниження рівня культури є “смертельна провина перед інтересами свого народу”. Між тим, писав М.Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу “хуторних велетнів” із фахівцями, а це “безмірно дискредитує українство в очах людей...”. Штучно знижуючи рівень української культури до рівня низів, відчужують від неї ті “освіченіші верстви”, до котрих даремно потім звертаються зі своїми закличками. Це велика шкода для українства і з нею треба боротися, не зважаючи ні на що, “а стати на становищі популярної культури – значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при “домашнім обіході”, для ужитку “братів незрячих гречкосіїв”; значить своїми руками прибити до української

культури се тавро низшої, мужичої, несправжньої – се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження”⁶⁵⁶.

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В.Липинський. Відповідаючи на закиди В.Піснячевського в спеціальній статті у “Раді”, історик підкреслював, що в цій книзі багато хиб з погляду науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна цінність “Історії” М.Аркаса полягає в її національно-культурному значенні. В.Липинський зазначав: “Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями”. На думку історика, книга М.Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від ідеології “отечественних історій” до ідеології єдиного єдиного українства. Національне відродження не може бути лише елітарним, або інтелігентським, воно має торкатися цілого народу. Пляч його веретви, тобто переважна маса, не готові до чогось більш серйозного. Тому саме серед них книга М.Аркаса “...робить і довго ще робитиме... діло для цього відродження корисне”⁶⁵⁷.

Отже, ще до вибуху Першої світової війни у відгуках М.Грушевського та В.Липинського на “Історію України-Русі” М.Аркаса вперше в українській історіографії виразно зазначилась методологічна відмінність між класичними сцієнтистськими уявленнями про історичну науку та новими модерними до неї підходами. Прикметно, що дискусія точилася довкола соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації “національного інстинкту”, як писав М.Грушевський. У цій дискусії чітко визначились два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, реалізований у працях М.Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними інтенціями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В.Липинського, навпаки,

⁶⁵⁶ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику. // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIV. – С. 121-136.

⁶⁵⁷ Липинський В. Ще в справі “Історії України” М.Аркаса / Рада. – 1908. – № 199. – С. 1.

національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсоутворюючий при реконструкції минулого. Не будемо давати оцінки зазначеним концепціям, оскільки в історіографії домінує думка про пріоритетність в українській інтелектуальній традиції теоретичної візії М.Грушевського⁶⁵⁸. Зазначимо лише, що розпочата дискусія сприяла розвиткові та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини свого фаху, тим самим вводячи українську науку в європейський історіографічний простір.

Безперечно, відмова неоромантиків від критеріїв науковості та підпорядкування науки політичним інтересам відіграли певну роль у національному згуртуванні українського суспільства та формуванні національної самосвідомості. Однак, неоромантизм сприяв не лише поширенню, а й укоріненню у суспільній свідомості низки історичних міфів, витіснення яких було досить складним. Як виявилось, ідеалізація національної історії, яка на перший погляд сприяє зростанню патріотизму, має своїм більш далекосяжним і тривалим наслідком поширення настроїв національної винятковості та ксенофобії. Розвиток української та європейської історіографії свідчить і постійно нагадує про те, що наука повинна зберігати певну відстань від політики та ідеології, виконувати власні соціальні функції, даючи насамперед наукові знання, засновані на критичному підході до будь-яких історичних фактів, логічному аналізі та методологічній рефлексії. Варто нагадати слова М.Грушевського, який ще наприкінці XIX ст. проголошував: “Наука – се непрестанний скептицизм”⁶⁵⁹.

Неоромантизм не набув поширення в українській історіографії початку XX ст. Реакція дослідників на його вияви зміцнила переконання

⁶⁵⁸ Див. напр.: Гоцуляк В.В. М.Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 32 с.; Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233-253; Зашкільняк Леонід. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: ЛДУ, 1999. – С. 151-152; Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець XIX – початок XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 19 с.

⁶⁵⁹ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 13.

про необхідність піднесення ролі науки у суспільному житті, поширення наукових знань серед широких верств населення. Наука та наукові знання більшою мірою служать суспільству, коли вони дають правдиву картину подій і явищ минулого, ніж коли намагаються “підретушувати” історію. Український неоромантизм досить швидко змусив серйозних істориків відмовитися від схематично-спрощеного розуміння соціальних функцій і призначення своєї дисципліни. Історія, якщо вона претендує на високе звання науки, повинна давати максимально насичений образ минулого, а не прилаштовувати його під ті чи інші повороти політичної кон’юнктури.

Відмінності у поглядах М.Грушевського та В.Липинського на розуміння завдань і перспектив поступу вітчизняної Клію, закладені ще перед війною, значно поглибились у 20-ті роки, коли були створені основні концептуальні праці державницького напрямку. Нова історіософія та концептуалізація, запропоновані В.Липинським, зустрілись із аргументованою критикою його колеги по цеху. В останніх томах великої “Історії” М.Грушевський доводив хибність деяких історичних моделей свого опонента. Так, неслушним для нього є безконфліктне зображення В.Липинським соціальних відносин у козацькій державі. Утопічною він вважає також соціальну гармонію, змальовану істориком, в якій свідомі зусилля всіх станів спрямовані на розбудову держави. Такі погляди, на думку М.Грушевського, конфліктують з вимогами наукової методології. “Се цілком неймовірні психологічні припущення, – писав він, – коли було б так, ми не побачили б сих противу-шляхецьких і противу-старшинських бунтів”⁶⁶⁰. Наводячи свої аргументи, він відкидає також тезу В.Липинського про послідовне переведення Богданом Хмельницьким абсолютистських і монархічних планів, викладену у праці “Україна на переломі”. Аналізуючи “концепцію гетьманської аристократичної монархії”, М.Грушевський відзначає значну модернізацію державницького світогляду гетьмана у працях В.Липинського, ідеологізацію ним історичного дослідження, викликану необхідністю обґрунтувати власні політичні симпатії. “Теорію гетьманського монархізму розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства, – зауважив він, – взагалі вважаю невдалим винаходом, нав’язаним політичними тенденціями

⁶⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.9. – Ч.2. – С. 1506.

останніх літ”⁶⁶¹. Цікаво, що аналізуючи історіографічну традицію В.Липинського та його послідовників, М.Грушевський називає її “державницькою” та виокремлює провідну її рису – гіперболізацію державницьких мотивів у середовищі козацької верхівки доби Хмельниччини⁶⁶².

Вище ми наголосили на основних суперечностях у поглядах на минуле України у працях двох найвизначніших істориків. Проте, цим не вичерпувалася вся гама їхніх творчих стосунків. Відмінне історіософське бачення доби Хмельниччини змушувало не лише уважніше та прискіпливіше ставитися до праць опонента, але й активно контактувати у різного роду дослідницьких справах. Відомими є факти частих обмінів між істориками науковою літературою, документами, ілюстративним матеріалом. Їхнє листування засвідчує щирю приязнь і глибоку повагу. У своїх студіях вони нерідко використовували наукові ідеї один одного, завжди коректно та шанобливо відзначаючи внесок колеги у розробку тієї чи іншої проблеми. М.Грушевський, наприклад, у своїй “Історії” неодноразово посилається на твори В.Липинського, присвячені козаччині, використовує віднайдені останнім документи, нерідко приєднується до висловлених ним гіпотез. Подібне спостерігаємо й у працях В.Липинського.

Постать ідеолога державництва – одна з найбільш дискутованих в українській історіографії. Традицію вивчення його ідей, закладену М.Грушевським, продовжували як деякі сучасні вченому історики, так і пізніші дослідники. Так, подібні до поглядів М.Грушевського тези, зустрічаємо в історіографічних нарисах Д.Багалія. Щоправда, ідеологічна риторика праць останнього, зі зрозумілих причин, нерідко виходить за межі наукового дискурсу. Проте, у 20-их роках з’явилась інша інтерпретативна модель, уперше концентровано представлена Д.Дорошенком у його “Огляді української історіографії”. Твори В.Липинського дослідник ставить поряд із працями М.Грушевського, називаючи їх “найціннішим здобутком української історичної думки новіших часів”. На його переконання, найважливіше у творчості В.Липинського – “дух свідомості і ясности національно-державних стремлінь українських, якого так бракувало новій українській

⁶⁶¹ Там само. – С. 1369.

⁶⁶² Там само. – С. 1504.

історіографії”⁶⁶³. Працю “Україна на переломі” вчений називає найважливішим здобутком вітчизняної науки, що зазнала впливів відродженої державності. Погляди Д.Дорошенка підтримали й інші вчені, наприклад, І.Кревецький, С.Томашівський та І.Крип’якевич. І.Кревецький у своєму огляді вітчизняної історичної науки наголосив, що історична концептуальність В.Липинського має “переломове значення для української історіографії”⁶⁶⁴. Значно поміркованіші оцінки висловив інший сучасник В.Липинського – Д.Багалій. Він віддав належне оригінальності його історичних концепцій, назвавши течію, презентовану ним, “державно-самостійницькою”. Дослідник пояснює специфіку ідей В.Липинського політичними симпатіями останнього. На думку Д.Багалія, наукова вартість праць історика є безсумнівною, адже в них уперше, на підставі солідного джерельного матеріалу, було концентровано представлено “роль державної думки в історії України”. Проте, одночасно, він відзначає значну гіперболізацію Д.Дорошенком ваги наукової спадщини В.Липинського, пише про “значне перебільшення його” оцінок. “Д.Дорошенко, на мою думку, – писав Д.Багалій, – відводить В.Липинському неналежно високе місце в сучасній українській історіографії”. На сторінках своєї праці, присвячених державницькій історіографії, вважає дослідник, Д.Дорошенко вперше “відхиляється від тієї об’єктивності, що взагалі характеризує його цінний “Огляд”, що його основною рисою є багатство фактичних даних і обережність в оцінці істориків”⁶⁶⁵.

Сучасна історіографія також далека від однозначного вирішення питання про місце державництва та його представників в українській історіографії. Неусталеними є також погляди на взаємовідносини та взаємовпливи видатних істориків першої третини ХХ ст., передусім, М.Грушевського та В.Липинського. Проте, сучасні дослідники творчості останнього активно використовують історіографічні оцінки, висловлені М.Грушевським. Зрозуміло, не всі тези вченого сприймаються однозначно позитивно, проте, сам факт звернення до його історико-наукової спадщини, циркуляція ідей історика в сучасному

⁶⁶³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 211.

⁶⁶⁴ Кревецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135. – С. 172-173, 184.

⁶⁶⁵ Багалій Д.І. Вибрані праці. – С. 251.

історіографічному просторі, свідчить про актуальність та евристичну цінність порушених ним наукових проблем⁶⁶⁶.

Поряд із зауваженими вище особливостями історіографічної рефлексії М.Грушевського над сучасним йому етапом вітчизняної науки, при вивченні праць ученого у вічі впадає ще одна цікава риса. Це – прискіплива увага дослідника до історіографічного “мікроклімату”, намагання з’ясувати не лише найвизначніші явища української історичної науки першої третини ХХ ст., але й повсякденну дослідницьку практику, презентовану як істориками-професіоналами, так й аматорами історичної справи. Зауважимо, що особливо актуальною та плідною проблема вивчення історіографічного “мікроклімату” вважається у сучасній історичній науці, що знаходиться під потужними впливами теоретичних новацій мікроісторії⁶⁶⁷.

Передусім, на нашу думку, варто звернутися до оцінок М.Грушевським праць його учнів. Це пізнавально з кількох причин. По-перше, як певного роду авторефлексія. По-друге, як візія вченим перспектив поступу вітчизняної Клію, представлених наймолодшим поколінням українських істориків. Оскільки дана проблема досить повно навітлена у монографії В.Педича⁶⁶⁸, ми лише наведемо кілька характерних прикладів для ілюстрації. Так, працю С.Томашівського “Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.” М.Грушевський характеризував як монографію, методично зроблену на підставі нового, зібраного автором, матеріалу⁶⁶⁹. Опубліковані учнем три томи “Матеріалів до

⁶⁶⁶ Див. напр.: Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07. 00. 06 / Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. – К., 1995. – 25 с.; Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 65-85; Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000; Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння-Плос, 2001. – 400 с.

⁶⁶⁷ Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М.: «Наука», 1976. – С. 265-266.

⁶⁶⁸ Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – С. 98-166.

⁶⁶⁹ ДАЛЮ. – Ф.26. – Оп. 15. – Спр. 726. – Арк. 66.

історії Галичини” вчений зараховує до однієї з найбільших збірок актів до історії Хмельниччини⁶⁷⁰. На іншу працю С.Томашівського “Етнографічна карта Угорської Русі”, М.Грушевський неодноразово покликається у своїй “Історії України-Руси” при огляді етнографічної українсько-угорської межі. Проте, наукові погляди вчителя та учня не завжди співпадали. Так, С.Томашівський відкидав погляди вчителя на політичну історію Київської Русі, зокрема, критикував його антинорманські переконання. Зауважимо, що бачення С.Томашівським цієї проблеми, загалом, не було сприйняте українською історіографією ХХ ст. Норманська теорія, прихильником якої він виступив, не знайшла підтримки більшості українських істориків, котрі прийняли антинорманську візію М.Грушевського⁶⁷¹. Відомо, що в останні роки життя вчитель та учень припинили спілкування. Не будемо зосереджуватись на причинах цього розриву – вони достатньо повно досліджені сучасною історіографією⁶⁷². Відзначимо лише шанобливе ставлення М.Грушевського до творчості свого учня, переконання якого він не завжди поділяв. Після отримання звістки про передчасну смерть С.Томашівського, на засіданні Археографічної комісії ВУАН М.Грушевський закликав ушанувати його пам’ять як видатного українського історика вставанням і хвилиною мовчання⁶⁷³. Пізніше критики вченого характеризували цей вчинок як “одвертий класово ворожий виступ Грушевського... з приводу смерті галицького фашистського історика Томашівського”⁶⁷⁴.

Не менш прихильно відгукувався вчений про твори іншого свого учня – І.Джиджори⁶⁷⁵. Під час занять на “історичних вправах”, як називав свій семінар М.Грушевський, він спрямував творчі зусилля початкуючого історика на вивчення минулого Лівобережжя ХVІІІ ст.

⁶⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – С. 83.

⁶⁷¹ Огляд питання див.: Зайкін В. Спір про початки Русі (з приводу нових праць Володимира Пархоменка) // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. III. – Вип. 3-4. – С. 591-614.

⁶⁷² Див. напр.: Бортняк М. С.Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським / М.Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С.187-196.

⁶⁷³ Решодько Л. Двічі померлий // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 441.

⁶⁷⁴ Кравченко І.І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки Історико-археографічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 53.

Перші праці І.Джиджори, котрі вийшли з цього семінару, завжди ретельно рецензувалися М.Грушевським. Наприклад, стаття молодого дослідника “Україна в першій половині 1738 р.” характеризувалася ним як праця, “оперта на матеріалах друкованих і недрукованих, зроблена вповні самостійно і науково”⁶⁷⁶. Проте, і в пізніші часи увага вчителя була прикута до наукових звершень учня. Так, на засіданні історичної секції НТШ у жовтні 1910 р. М.Грушевський зreferував головну працю І.Джиджори “Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр.”, яка пізніше була опублікована в “Записках НТШ” та окремою книгою. Ця праця, як відзначалося в рецензії М.Грушевського, написана строго об’єктивно та документально, знайшла своїх читачів не тільки серед спеціалістів-істориків, але й широких кіл українського громадянства⁶⁷⁷. В 1912 р., за активного сприяння М.Грушевського, ця робота була захищена як докторська дисертація. Зауважимо, що досить прихильно оцінювалися вченим історіографічні спроби І.Джиджори. Так, рецензуючи працю останнього “З новішої української історіографії”, М.Грушевський занотував, що та написана “з значним читанням і добрим переглядом матеріалу, вповні науково і методично”⁶⁷⁸. На превеликий жаль, передчасна смерть не дала можливості молодому історичу реалізувати всі свої творчі плани та задуми. У передмові до посмертного видання книги І.Джиджори “Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки”, що з’явилася до 50-ліття з дня його народження, М.Грушевський відзначав, що “в дослідженні Гетьманщини праця покійного Івана Джиджори займає поважне місце, незважаючи що це були праці початкуючого історика, і він мав змогу працювати над цією темою кілька літ”⁶⁷⁹. За ініціативою

⁶⁷⁵ Див. про це докладніше: Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 54-56.

⁶⁷⁶ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2196. – Арк. 3.

⁶⁷⁷ Грушевський М. Рец. на: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. – Львів, 1911. – 143 с. // ЛНВ. – 1912. – Т. LVII. – Кн. V. – С. 391-392.

⁶⁷⁸ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2196. – Арк. 3.

⁶⁷⁹ Грушевський М. Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 1.

вченого, в історичній секції ВУАН відбулось окреме засідання, на якому було вшановано пам'ять І.Джиджори⁶⁸⁰.

Велику повагу М.Грушевського викликали аматори історичної справи, що, переважно, працювали у галузі краєзнавства. Ці "автодидакти", як писав учений, своєю самовідданою працею заповнюють значні лакуни історичного українознавства. Ілюстрацією поглядів М.Грушевського на роль аматорських студій у вітчизняній історіографії можуть бути його оцінки праць священника та краєзнавця з Кам'янця-Подільського Ю.Сідинського. Вчений ставить у приклад іншим дослідникам української минувшини його завзятість і регіональний патріотизм, гаряче бажання своєю працею прислужитися культурі "малої батьківщини". Він писав: "О. Юхим Сідинський, священник в м. Камінці, представляє собою типового провінціального дослідника в ліпшій значінню того слова і для тих, що сидючи в провінційних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидючи в такім мало інтелігентнім куті, як славний Камінець"⁶⁸¹.

Історико-наукові студії М.Грушевського над українською Клію першої третини ХХ ст. найкраще демонструють творчий характер його історіографічного методу – намагання вивчати наявний матеріал у широкому інтелектуальному контексті та у відповідності до його специфіки, не нагинаючи під апріорні теоретичні конструкції. Найбільш яскраво це помітно на прикладі співвіднесення вченим макро-та мікроісторіографічних підходів, уваги як до видатних явищ науки, так і до "буденності" історичної праці. На відміну від попереднього періоду, історіографічні характеристики М.Грушевського досліджуваної доби, позбавленої тоді ще будь-якої традиції вивчення, відрізняються значною експресивністю та безпосередністю, що, проте, ніколи не виходила за межі коректності висловлювань. Зрозуміло, студії вченого над сучасною йому Клію не мають завершеного характеру, оцінки, переважно, фрагментарні та мозаїчні, а подекуди навіть суперечливі. Проте, у цій специфіці прихована важлива перевага, котра дозволяє сучасним дослідникам його історіографічної моделі докладно простежити процес історико-наукової творчості, зазирнути до наукової лабораторії вченого.

⁶⁸⁰ Вшанування пам'яті Івана Джиджори // Україна. – 1930. – № 5-6. – С. 217-218.

⁶⁸¹ Грушевський М. Рец. на: Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Ист. Описание. – Киев, 1895. // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 16.

Незважаючи на зауважену фрагментарність, студії М.Грушевського над творчістю деяких істориків першої третини ХХ ст. (наприклад, В.Липинського) становлять досить поважний внесок у розробку цієї доби нашої науки та плідно використовуються сучасними дослідниками на рівні з історіографічними нарисами Д.Багалія та Д.Дорошенка.

Отже, в біоісторіографічних студіях М.Грушевського слід розрізнити два види портретів істориків: минулої доби й сучасних, що їх автор знав особисто. Створені вченим портрети об'єднує прагнення до фактографічної повноти, наявність інформаційних "родзинок", глибокий психологізм, бачення особи й особистості в комплексі та в широкому контексті інтелектуальних і суспільно-політичних зв'язків, відповідальність перед історичною пам'яттю та вишуканий стиль викладу. Портрети істориків минулого більш безсторонні, інформативніші (оскільки матеріали про них є більш знаними та доступними), а тому розлогіші та містять ширші оцінки. Можемо стверджувати, що М.Грушевського дуже цікавив досвід "творення" історії істориками різних епох, його еволюція, тенденції, залежність від зовнішніх і внутрішніх факторів. Особа історика була на першому місці, а процес історіографії вчений значною мірою уявляв на персоналістичному рівні.

Біоісторіографічні студії М.Грушевського демонструють послідовність його дослідницької програми – теоретичного обґрунтування тяглості вітчизняної історіографічної традиції від середньовіччя до доби модернізму та її персоніфікації у кожную конкретну епоху. Зрозуміло, що найбільш докладними ці студії є стосовно доби становлення наукового образу нашої історіографії – ХІХ – першої третини ХХ ст., оскільки особистісний фактор тоді відігравав домінуючу роль. Персоналогічний підхід М.Грушевського постає перед нами як оригінальна методологічна техніка, покликана не лише розкрити повноту наукової творчості того чи іншого історика, а, передусім, розкрити глибинні психологічні мотиви діяльності, реконструювати його творчу лабораторію у всій можливій повноті її складності. Основними параметрами цієї техніки були міждисциплінарний та генетичний підхід, контекстуальність, психологізм, об'єктивність і наукова коректність. Відзначимо теоретичну лабільність біоісторіографічного підходу М.Грушевського – намагання адаптувати дослідницьку методикку до вимог досліджуваного періоду та матеріалу, сформулювати запитання так, щоб отримати якомога більше корисної

інформації. Найяскравіше така лабільність простежується при чергуванні дослідником макро- та мікроісторіографічних підходів. Зауважимо також, що при вивченні творчості істориків зазначеної доби вчений, у більшості випадків, був змушений сам формувати історико-наукову традицію, визначати певні дослідницькі пріоритети та орієнтири, за якими мали йти наступні покоління дослідників українського інтелектуального життя. М. Грушевський уперше комплексно виокремив шляхи становлення української історичної науки, простежив європейські впливи на цей процес, відобразив роль істориків на особливостях його протікання. Все це, з одного боку, створювало нові теоретико-методологічні виміри у вітчизняному історико-науковому дискурсі, задавало тон для наступних поколінь дослідників українського інтелектуального життя. З іншого – спонукало до глибокої дослідницької рефлексії як над власною творчістю, так і над сучасним собі історіографічним процесом та усвідомленням свого місця в ньому. Складність завдання була викликана багатьма моментами: етичним (оцінка доробку своїх учителів і сучасників), особистісно-психологічним (необхідністю відрефлектувати власні історіографічні корені), пізнавальним (неповнота джерел аналізу при вивченні сучасної собі історіографії) та ін. Специфіка також полягала у відсутності достатньої, а подекуди й будь-якої часової перспективи, що дозволила б відсторонено поглянути на діяльність видатних українських істориків. Саме ці фактори зумовили як сильні (наприклад, безпосередність і психологічна насиченість образів), так і слабкі (наприклад, відсутність теоретичного узагальнення здобутків української історіографії першої третини ХХ ст.) моменти історіографічної спадщини М. Грушевського. Проте, сам факт предметної різнобарвності та теоретичної складності проблематики у працях ученого дає підстави стверджувати, що вони й досі сприймаються, одночасно, як класичні та надзвичайно сучасні. Зауважимо також, що розуміння М. Грушевським важливості всебічної уваги до особи-вченого при дослідженні вітчизняної інтелектуальної традиції цілком узгіднюється із сучасною тенденцією до персоналізації предмету історії⁶⁸².

⁶⁸² Див. напр.: Репина Л.П. Историческая биография и “новая биографическая история” // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5. Специальный выпуск: Историческая биография и персональная история. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 5-12; Репина Л.П. “Персональная история”: биография как средство

Роботи М.Грушевського, присвячені відомим українським історикам, заповнили значні прогалини у тогочасній українській історіографії та спричинилися до подальших досліджень у цій галузі. Вони гармонійно доповнювали створену ним теоретичну концепцію української історіографії. Праці історика чудово ілюструють об'єктивний, генетичний і соціально-психологічний підхід в історіографічних дослідженнях і можуть, до певної міри, бути взірцем у подібних студіях. Твори вченого, присвячені як окремим українським історикам, так і вітчизняній історіографії взагалі, завдяки багатству матеріалу, широкій джерельній базі, ерудиції автора, його власній причетності до історіографічного процесу, не втратили своєї наукової вартості й сьогодні.

ВИСНОВКИ

Творча біографія М.Грушевського дозволяє простежити витoki історіографічних зацікавлень ученого, поступове розширення предмету історико-наукового дослідження, становлення та еволюцію теоретико-методологічних засад його творчості. Наукова праця дослідника, зокрема історіографічна, значною мірою була підпорядкована інтересам українського національного руху. Проте, вчений завжди відокремлював ідеологічні симпатії від академічної науки.

Становлення історіографічної концепції М.Грушевського як складової фахової підготовки історика-дослідника відбулось у Київському університеті. Цей процес проходив паралельно з його зростанням як історика-професіонала. Формування історіографічних поглядів майбутнього вченого відбувалося, в основному, через нормативні університетські курси та семінари. Сам М.Грушевський дуже тепло згадає лекції В.Антоновича, В.Іконнікова, Ф.Фортинського, що своїми історіографічними оглядами допомогли йому краще зорієнтуватись у безмежжі наукових проблем та відкрили перед молодого людиною розмаїття історіографічних шкіл і напрямів. Особливу роль у формуванні його як історика-професіонала відіграли дослідницькі семінари. Так, у семінарах Ф.Фортинського та В.Іконнікова було закладено солідний багаж знань і вмінь у галузі становлення історіографічного методу молодого вченого. Саме в цих семінарах М.Грушевським були написані перші наукові праці, що відображають етапи формування його історіографічної моделі. В університетських студіях М.Грушевського вже помітні риси професійного ставлення історика науки – він давав загальну картину вивчення історії у досліджуваній період, намагався пов'язати розвиток історичних знань із конкретно-історичними обставинами; виокремлював в історіографії окремі напрямки та школи; ставив проблему взаємозв'язку та взаємовпливу історичних знань Європи та України; широко використовував існуючу в ті роки спеціальну літературу та джерела; писав про найважливіші праці вітчизняних істориків з минулого України; відзначав зародження історичної критики;

завжди знайомив із історіографією досліджуваної проблеми. Зрозуміло, що не всі ці теми були ним розвинуті та обгрунтовані однаковою мірою – він і не міг би їх розвинути з достатньою повнотою у межах ранніх творів. Але важливо, що ці проблеми були ним помічені та поставлені. І в цьому полягає значення його перших праць.

З огляду на той факт, що творчість М.Грушевського припала на початковий період становлення вітчизняного історико-наукового дискурсу, особливо важливими та першорядними видаються нам теоретичні аспекти історіографічної моделі вченого – бачення ним предмету та завдань історіографічного дослідження, його теоретико-методологічних засад, а також періодизації української історичної думки. Роздуми М.Грушевського стосовно предмету, структури та дисциплінарного статусу історіографії, попри деяку свою фрагментарність і мозаїчність, демонструють доволі зріле, як для загального стану історичної думки першої третини ХХ ст., розуміння цих питань. Так, розширена інтерпретація М.Грушевським предмету вивчення української історіографії, який становить дослідження історії історичної думки у контексті національного самопізнання, в цілому корелюється із поглядами на цю проблему дослідників нашого часу. Відповідає сучасному баченню дисциплінарного статусу історіографії й думка М.Грушевського про історію історичної думки як спеціальну історичну дисципліну. З іншої сторони, відзначимо деяку архаїчність висловлювань вченого про історіографічні школи та напрямки, а також деякі термінологічні розбіжності та недосконалість, які, проте, відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки і були властиві дослідницькій парадигмі тієї доби. Достатньо модерними були також методологічні особливості історіографічних студій М.Грушевського. Поряд із такими яскравими позитивістськими рисами його концепції, як сцієнтизм, документальність, критичність та віра у кумулятивний характер знання, спостерігаємо зростання різноманітних модерністських новацій, що втілювались у прискіпливій увазі до індивідуального в історіографічному дослідженні, психологізмі змальовуваних образів, поліфакторному підході до дослідницьких технологій. Взагалі, наявність чітких і відрефлектованих теоретико-методологічних принципів у працях М.Грушевського ставить його історіографічні студії значно вище як від сучасних йому, так і від

більш пізніх вивчень української історичної науки. Найбільш актуальними для нас є різноманітні варіанти моделювання М.Грушевським періодизації українського історико-наукового процесу. Учений використовував два основних варіанти такої періодизації: за загальними періодами вітчизняної історії, та суто історіографічну, орієнтовану передусім на самі історіографічні феномени, а не на зовнішні стосовно неї соціально-політичні події. Прикметно, що М.Грушевський надавав виразну перевагу саме другому варіанту, тим самим заклавши традицію спеціалізації історіографічних досліджень у вітчизняній науці. Незважаючи на початковий етап становлення вітчизняної історіографічної парадигми, вчений зміг подолати тотальний націоцентризм у визначенні основних віх історичної думки. У його концепції “внутрішня” періодизація, орієнтована на національні феномени, тісно пов’язана із “зовнішньою”, вихідним пунктом якої стали еволюційні процеси у теоретико-методологічному образі світової Клію. Це дозволило вченому органічно вписати вітчизняну історичну думку в загальнолюдський інтелектуальний контекст, тим самим адекватно відобразивши оригінальне та запозичене у ньому, виважено вирішити проблему історіографічної конвергенції. Саме такий контекстуальний підхід і генетичний вектор історіографічної спадщини дослідника робить її цінною для пізнання шляхів поступу європейської гуманітаристики початку ХХ ст.

Реалізацією проголошених М.Грушевським теоретичних поглядів, зокрема, запропонованої ним схеми минулого українського народу, стали конкретно-історіографічні студії вченого. Все розмаїття історико-наукових пошуків професора виразно групується довкола двох основних періодів нашої історичної думки – донаукового та, власне, періоду існування історії як науки. Донауковий період нашої історіографічної традиції в працях ученого виступає як цілісний, органічний, внутрішніми зв’язками пов’язаний феномен. Незважаючи на деяку жанрово-тематичну та теоретико-методологічну різноманітність історичних пам’яток цього періоду, для них властиво немало спільних рис, що в своїй сукупності дозволили М.Грушевському віднести їх до однієї значної історіографічної групи. Спільними є також ті теоретико-методологічні підходи та концептуальні інтерпретації, які запропонував професор для вивчення донаукової доби нашої історіографії. Творча спадщина М.Грушевського як дослідника історичної думки ХІ-ХVІІІ ст. досить

різноманітна та неоднорідна. Вона поєднує у собі як численні спеціальні дослідження, так і розлогі екскурси в синтетичних працях. Більшою ґрунтовністю відрізняються його студії над давньоруським літописанням. Вони не тільки продовжували потужну загальноєвропейську дослідницьку традицію, але й надали їй надзвичайно важливий український вимір, що змусило вчених ХХ ст. багато в чому переглянути усталені концептуальні побудови. Неоціненним був внесок професора в українську традицію вивчення літописів – він, фактично, започаткував новітній етап дослідів над давньоруським літописанням. Розробки польсько-литовської та козацької історіографії нерідко фрагментарні та досить неповні, навіть у порівнянні із тогочасним станом історіографічних пошуків. Це пояснюється кількома причинами. Передусім, специфікою дослідницької уваги вченого – переважанням зацікавлень історика-джерелознавця над дослідником історичної думки. А поскільки у досліджувану добу кількість джерельного матеріалу помітно зростає, завдання детальної реконструкції фактів минулого поглинає всі зусилля вченого, а джерелознавчий аналіз все більше домінує над історіографічним. Також важливе значення відігравало переконання професора у слабкості тогочасної історіографічної традиції, домінуванні літературної, церковно-релігійної та суспільно-політичної тематики над суто історіографічною. Проте вчений, рідко ставлячи перед собою спеціальні історіографічні проблеми, не задовольнявся існуючими дослідженнями, намагаючись знайти власні відповіді на актуальні історіографічні питання. Більшість його думок, розсіяних як у спеціальних розвідках, так і в узагальнюючих працях, запліднили новими ідеями подальшу вітчизняну історико-наукову традицію. Запропоновані ним підходи до вивчення цієї доби нашої Клію, концептуальні ідеї та оціночні інтерпретації, не тільки відповідали тогочасному стану історико-наукових пошуків, але й досі не втратили своєї наукової цінності. Як свідчить проведений аналіз – пласт його творчого доробку у вивченні вітчизняної історичної думки від її початків до перших десятиліть ХІХ ст. надзвичайно потужний. Учений не лише знаходився біля витоків українських історіографічних вивчень більшості наукових проблем, він формував традицію їх дослідження. Його наступники нерідко йшли шляхами, вказаними професором, надзвичайно високо оцінюючи як теоретичну, так і змістову наповненість концепцій вченого. М.Грушевський першим, на підставі запропонованої ним

історичної схеми, представив цілісний нарис історіографічної роботи на українських землях від давньоруських часів і до початку XIX ст. Проте, він не обмежився лише схематичними зауваженнями. Його концептуальні побудови наповнені ідейним і змістовим багатством, що ілюструють багатоманітність напрямків і форм історіографічної роботи в українських землях цієї доби. Зрозуміло, не всі конструкти дослідника зберегли свою наукову вартість – це було би й неможливо з огляду на відстань, що віддаляє нас від нього. Проте, завдяки перевагам теоретико-методологічного підходу, передусім, критичності його методу та обережності у створенні гіпотез, погляди М.Грушевського досі визначаються актуальними.

Іншим варіантом реалізації теоретико-історіографічних роздумів М.Грушевського є його біоісторіографістика. Це найбільш ґрунтовна та значуща частина його історико-наукової рефлексії. Її аналіз дозволяє простежити послідовність застосування задекларованих теоретичних підходів, зазирнути до творчої лабораторії дослідника, розкрити багатство та різноманітність його історіографічних підходів до емпіричного матеріалу. Більшість персоналогічних студій М.Грушевського були, по суті, першою спробою такого роду. Попередники вченого зосереджувалися виключно або на індивідуальностях істориків, або на загальних тенденціях розвитку історичної думки XIX – початку XX ст., що призводило до певної односторонності у розумінні цих аспектів історіографічного аналізу.

Біоісторіографічні студії М.Грушевського демонструють послідовність його дослідницької програми – теоретичного обґрунтування тяглості вітчизняної історіографічної традиції від середньовіччя до доби модернізму та її персоналізації у кожен конкретну епоху. Вчений створив цілу галерею глибоко-аналітичних та яскраво-психологічних образів найвизначніших діячів нашої історіографії – М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Драгоманова та ін. Крім праць з “ретроспективної” історіографії М.Грушевський також приділяв серйозну увагу історіографії “біжучій” – був автором великої кількості рецензій у бібліографічному розділі таких періодичних видань як “Записки НТШ”, “Україна” та ін. Зрозуміло, останній вид діяльності мав власну специфіку, часто змушував керуватися безпосередніми полемічними міркуваннями. Проте, рецензуючи значну кількість

історичних видань, М.Грушевський не обмежувався анутованням змісту, а намагався, з одного боку, фіксувати загальні тенденції сучасного йому історіографічного процесу, а з іншого – впливати на цей процес. Такий вплив проявлявся, зокрема, у гальмуванні міфотворчих тенденцій, намаганні втримати рівень історичних досліджень у межах наукового дискурсу.

Персоналогічний підхід М.Грушевського постає перед нами як оригінальна методологічна техніка, покликана не лише розкрити повноту наукової творчості того чи іншого історика, а, передусім, розкрити глибинні психологічні мотиви діяльності, реконструювати його творчу лабораторію у всій можливій повноті її складності. Основними параметрами цієї техніки були міждисциплінарний та генетичний підходи, психологізм, об'єктивність і наукова коректність. Методологічна сторона його дослідів приваблює настановою до контекстуального зображення проблеми, пов'язаного із необхідністю не лише відобразити витoki наукових поглядів того чи іншого історика та пояснити їхню специфіку, але й простежити подальше “життя” акумульованих ними ідей, виявити становлення історіографічної традиції та нових історико-наукових напрямків. Інша перевага його дослідницької техніки, порівняно з тогочасними історіографічними студіями, визначається “соціально-психологічним” підходом до предмету вивчення. М.Грушевський завжди намагається простежити етапи духовного становлення особистості вченого, впливу на його творчість різноманітних соціальних груп (від родини до професійного оточення), шукає в характері дослідника психологічні підстави для сприйняття саме тих, а не інших наукових ідей і т. д. Відзначимо теоретичну лабільність біоісторіографічного підходу М.Грушевського – намагання адаптувати дослідницьку методику до вимог досліджуваного періоду та матеріалу, сформулювати запитання так, щоб отримати якомога більше корисної інформації. Найяскравіше така лабільність простежується при чергуванні дослідником макро- та мікроісторіографічних підходів. Зауважимо також, що при вивченні творчості істориків учених, у більшості випадків, був змушений сам формувати історико-наукову традицію, визначати певні дослідницькі пріоритети та орієнтири, за якими мали б іти наступні покоління дослідників українського інтелектуального життя. М.Грушевський уперше комплексно виокремив шляхи становлення української історичної

науки, простежив європейські впливи на цей процес, відобразив дію особистісного чинника на особливості його протікання. Все це, з одного боку, створювало нові теоретико-методологічні виміри у вітчизняному історико-науковому дискурсі, задавало тон для наступних поколінь дослідників українського інтелектуального життя. З іншого – спонукало до глибокої дослідницької рефлексії як над власною творчістю, так і над сучасним собі історіографічним процесом та усвідомленням свого місця в ньому. Складність завдання була викликана багатьма моментами: етичним (оцінка доробку своїх учителів і сучасників), особистісним (необхідністю відрефлектувати власні історіографічні корені), пізнавальним (неповнота джерел аналізу при вивченні сучасної собі історіографії) та ін. Специфіка також полягала у відсутності достатньої, а подекуди й будь-якої часової перспективи, що дозволила б відсторонено поглянути на діяльність видатних українських істориків. Саме ці фактори зумовили як сильні (наприклад, безпосередність і психологічна насиченість образів), так і слабкі (наприклад, відсутність теоретичного узагальнення здобутків української історіографії першої третини ХХ ст.) моменти історіографічної спадщини М.Грушевського. Проте, сам факт предметної різнобарвності та теоретичної складності проблематики у працях ученого дає підстави стверджувати, що вони й досі сприймаються, одночасно, як класичні та надзвичайно сучасні.

Роботи М.Грушевського, присвячені відомим українським історикам, заповнили значні прогалини у тогочасній українській історіографії та спричинилися до подальших досліджень у цій галузі. Вони гармонійно доповнювали створену ним теоретичну концепцію української історіографії. Історіографічні роздуми вченого були визначальними для вітчизняної науки не лише першої третини ХХ ст. Такими вони у своїй більшості залишаються й зараз. Про це говорить неодмінність посилань на його праці, визначення їх істориками науки як базових для подальших історіографічних пошуків.

Тож яким є загальне значення історіографічної спадщини М.Грушевського в еволюції вітчизняного історико-наукового дискурсу? Коло критеріїв або параметрів, на основі яких повинне визначатися місце історика в історіографічному процесі, вже давно окреслено в сучасній історичній літературі. У більш генерованому вигляді вони наведені в одній із статей М.Ковальського: “Для визначення місця й ролі вченого у

науковому процесі, на наш погляд, слід врахувати такі параметри, як коло його наукових зацікавлень (наукова проблематика), наявність попередників, справу яких він продовжував, інтенсивність та темпи досліджень із визначенням певних етапів наукової діяльності, ступінь новизни наукових розробок, нові напрямки та методи досліджень, оцінка сучасниками та нащадками результатів його наукової творчості, вплив ученого на історіографічний процес (наявність наукової школи). Напевне, що даний перелік не може бути вичерпним, проте, до певної міри дозволяє окреслити місце авторського внеску в розробку історіографічних проблем⁶⁸³. Орієнтуючись на ці рекомендації, відзначаємо, що загальна оцінка історіографічних роздумів М.Грушевського, на нашу думку, вимагає певної диференціації – розгляду у двох часових площинах – як феномену науки його доби та вітчизняної гуманітаристики ХХ ст. У першому випадку можемо вести мову про безперечне новаторство вченого, фактичному запровадженні ним системних історіографічних досліджень до вітчизняного наукового дискурсу. Зі всіх проаналізованих вище проблем, над якими працював М.Грушевський протягом життя у галузі вітчизняної історіографії, він намагався показати внутрішню еволюцію кожної проблеми, залучити український історіографічний матеріал до загальноєвропейського історико-наукового контексту. Вже сама теоретична постановка дослідником ряду історіографічних проблем була для свого часу новою. Історіографічна концепція М.Грушевського перевершує всі попередні схеми своїм обсягом, джерелами, теоретико-методологічними засадами. Історію ідей, думки він розглядає у широкому хронологічному, топографічному, літературному та організаційному контекстах. Це стало можливим завдяки схильності дослідника до соціологічних спостережень, історичного та історико-наукового синтезу. В його працях йдеться про різноманітні форми історичних пам'яток – літописи, мемуаристику, літературні твори, роботи відомих діячів на ниві українознавства. М.Грушевському притаманна також чіткість та структурованість пропонованих історіографічних

⁶⁸³ Ковальський М.П. Місце Д.І.Яворницького в українському історіографічному процесі // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого (26-27 жовтня 1990 р.). – Дніпропетровськ, 1991. – С. №-10.

концепцій. Ґрунтовне визначення М.Ґрушевським теоретико-методологічних засад українського історіографічного процесу дозволило йому в єдиній цілісності розглянути історичні умови й обставини розвитку праці над дослідженням української історіографії, діяльність наукових і навчальних закладів, історичні концепції поодиноких істориків, їх найважливіші твори та творчі біографії. Проте зрозуміло, що з погляду нашого часу деякі історико-наукові ідеї М.Ґрушевського не могли не втратити свою актуальність – сучасні історики відзначають значно більшу кількість аспектів історіографічного дослідження та пропонують широкий спектр методологічних прийомів його проведення. Впадають також у вічі деякі термінологічні розбіжності та недосконалості у творах ученого, які, проте, відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки. Загалом, ми вважаємо, що історіографічні спроби М.Ґрушевського явно випереджали свій час як у плані тематичному – виборі об'єкта дослідження, так і у плані теоретичному – специфіки його дослідження та інтерпретації. Про це свідчить суголосність його ідей історіографічним пошукам в українській історичній науці ХХ ст., зокрема, творчості Л.Дорошенка. Вчений цілком “історіографічно” усвідомлював мету своїх студій: на останньому за часом етапі українознавства підбити підсумки попередніх вивчень та зазначити вихідні точки надалі. Історіографічна спадщина М.Ґрушевського дає уявлення не тільки про джерела вітчизняного історико-наукового дискурсу, але й змушує сучасних учених більш уважно ставитись до методології власного наукового пошуку, враховуючи творчий досвід попередніх поколінь дослідників української історичної думки.

У підсумку зазначимо, що подальше дослідження історіографічної спадщини М.Ґрушевського має великі наукові перспективи. Воно може пролити світло на питання про особливості вітчизняного історико-наукового дискурсу, європейський контекст української історичної науки, роль різноманітних історіографічних напрямків у вітчизняному інтелектуальному топі тощо. Також вимагають узагальнення розлогі міркування та цікаві оцінки вченим проблем становлення та еволюції історичної думки наших сусідів – поляків і росіян. Вельми перспективними виглядають історико-джерелознавчі пошуки щодо маловідомих творів М.Ґрушевського та його листування, в яких

відображено особливості його історіографічних поглядів. Важливими видаються й студії, присвячені впливу історіографічної концепції М.Грушевського на українську історичну науку ХХ ст. На черзі також створення синтетичної інтелектуальної біографії видатного вченого.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

Архівні

1. Грушевський М. Древнерусский княжеский совет и его последующие видоизменения. – Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039. – Арк. 13-16 зв.
2. Грушевський М.С. Брак. – Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 19-28 зв.
3. Грушевський М. Изложение в строе барского старства и судьба его в 17-18 вв. – Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 176-187.
4. Грушевський М. Отношения веча к княжеской власти в удельный период русской истории. – ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039. – Арк. 9-12.
5. Грушевський М. Русская история. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 213-257.
6. Грушевський М. Древности. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1-13.
7. Грушевський М.С. Гельмольд и его “Славянская хроника”. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 1-39 зв.
8. Грушевський М.С. О схоластическом направлении. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 1-8 зв.
9. Грушевський М.С. Русская история до воцарения дома Романовых. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 1-81 зв.
10. Грушевський М.С. Русские древности. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 14-18.
11. Грушевський М.С. Силы даны для того, чтобы ими действовать. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 9-16.

12. Грушевський М.С. Славяне. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 71-81.
13. Грушевський М. Curriculum vitae. – Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 510. – Арк. 53-54.
14. Грушевський М. Відгук на дисертацію К.Студинського “Пересторога”. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 86-92.
15. Грушевський М. Замітки на тему: Народ, держава, релігія як соціологічні категорії. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 58-62.
16. Грушевський М. Киевская Русь. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 1-17.
17. Грушевський М. Рец. на: Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. // Зап. Київськ. інст. народн. освіти. – Кн.. III. – 1928. – Інститут Рукопису національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Од. зб. 2913. – 2 арк.
18. Грушевський М. Рец. на: Prohaska A. Unie Kalwarska i Jagellońska. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 107-109.
19. Грушевський М. Рец. на: Архангельский А. Образование и литература в Московском государстве 15-17 в. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 9-14.
20. Грушевський М. Рец. на: Войнберг Р. Славяне и их физическая эволюция. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 19-20.
21. Грушевський М. Рец. на: Brückner Aleksander. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1930. – Tom I. – ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 15099. – 6 арк.
22. Грушевський М. Рец. на: Джиджора І. Україна в першій половині 1738 року. – ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2196. – Арк. 3-4.
23. Грушевський М. Рец. на: Потоцький А. На повороте. Спб, 1907. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 85.
24. Грушевський М. Рец. на: Стороженко А.В. Новые подробности к биографии Яна Орышевского. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 235-237.
25. Грушевський М. Рец. на: Харлампович К. Западнорусские православные школы XI-XII в. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 1.

26. Грушевський М. Українські землі напередодні і під час татаро-монгольської агресії. – ЦДІАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 11-48.

27. Грушевський М.С. Конспект лекцій з історії України IX – XX століть – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 257. – 497 арк.

28. Грушевський М.С. Конспект лекцій з історії України-Русі, читаних в 1895-1896 рр. в Львівському університеті. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 256. – 311 арк.

29. Грушевський М.С. Конспекти лекцій з історії середніх віків, та нової історії країн Західної Європи, та політичної економії. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 104. – 168 арк.

30. Грушевський М.С. Нестор і літопис. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 205. – Арк. 1-8зв.

31. Грушевський М.С. Одна з легенд Хмельниччини. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 166. – Арк. 12-26.

32. Грушевський М.С. Про найдавніші часи народу нашого. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 1-23.

33. Грушевський М.С. Щоденники та записна книжка. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – 503 арк.

34. Книга протоколів про здачу докторських екзаменів і заключення на докторські дисертації (1899-1909 рр.). – ДАЛЮ. – Ф. 26: Львівський королівський університет імені Яна Казимира. – Оп. 15. – Спр. 726. – 345 арк.

35. Лист М.Грушевського до В.Конникова від 12 (24) червня 1890 р. [з Києва] до ст. Боярка. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 48683. – 2 арк.

36. Лист М.Грушевського до В.Конникова від 17(29) лютого 1892р. з Москви до Києва. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 48682. – 2 арк.

37. Лист М.Грушевського до Є.Чикаленка від [1909] [з (?) до Києва]. – ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 342. – 2 арк.

38. Лист М.Грушевського до М.Горяєва від 17 липня 1887р. з Києва до Владикавказу. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 6-7.

39. Реєстр книжок, одержаних Грушевським М.С. в бібліотеках Київського університету. – ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 107. – Арк. 1-9.

Друковані

40. [Грушевський М.] Українська шляхта в XVI-XVII вв. // Правда. – Львів, 1889. – Т. III. – Вип. IV. – С. 67-71. Авторство рецензії встановив Л.О.Зашкільняк.
41. Грушевский М. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Спб, 1904. – Т. IX. – Кн. 4. – С. 268-283.
42. Грушевский М. К вопросу о Болохове // Чтения в историческом обществе Нестора – летописца. – К., 1893. – Т. VII. – С. 3-11.
43. Грушевский М. Киевская Русь. – Спб, 1911. – Т. I. – 490 с.
44. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – Спб., 1907. – 291 с.
45. Грушевский М. Рец. на: Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова..., написал А.С.Петрушевич / Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі-ЗНТШ). – 1900. – Т. XXXVII. – С. 10-12.
46. Грушевский М. Украинский народ в его прошлом и настоящем // История украинского народа. – Спб: Изд. М.А.Славинского, 1914. – Т. 1. – С. 38-360.
47. Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К., 1890. – 34 с. (окрема відбитка).
48. Грушевський М. “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці // Український історик (далі – УІ). – 1984. – № 1-4. – С. 132-147.
49. Грушевський М. “Похвала В. Кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 1-16.
50. Грушевський М. 250 літ // Вивід прав України. – Львів : МП “Слово”, 1991. – С. 84-89.

51. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства (далі – Записки УНТ). – К., 1909. – Кн. III. – С. 108-139.
52. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.). Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. – Львів, 1996. – 625 с.
53. Грушевський М. Богданові роковини // Літературно-Науковий Вісник (далі – ЛНВ). – 1907. – Т. XXXIX. – Кн. VIII-IX. – С. 207-212.
54. Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 3-18.
55. Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи // ЛНВ. – 1917. – Т. LXII. – Кн. 1. – С. 8-13.
56. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 193-199.
57. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 5-14.
58. Грушевський М. Галицьке боярство XII-XIII ст. // ЗНТШ. – 1897. – Т. XX. – С. 1-20.
59. Грушевський М. Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // ЗНТШ. – 1897. – Т. XVI. – С. 1-18.
60. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // Записки УНТ. – К., 1908. – Кн. I. – С. 25-43.
61. Грушевський М. До рецензії д. Липинського [на книжку Аркаса “Історія України”] // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С. 318-324.
62. Грушевський М. До справи хронологічної звязи в Галицько-волинській літописи // ЗНТШ. – 1903. – Т. LP. – С. 1-5.
63. Грушевський М. Дорогою віків // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. II. – С. 244-245.
64. Грушевський М. Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства // Борітеся-Поборите!. – 1920. – № 5. – С. 1-15.
65. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. I-XXIII.

66. Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи. – Спб., 1904. – 10с. Окрема відбитка.
67. Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 125-129.
68. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – К.: ДВУ, 1928. – С. III-XXI.
69. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 200-218.
70. Грушевський М. Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства // Вивід прав України. – Львів: МП “Слово”, 1991. – С. 7-14.
71. Грушевський М. Ізидор Шараневич. Некролог // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLV. – С. 12-14.
72. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – 524 с.
73. Грушевський М. Історія України-Руси. 2-е вид. – Львів, 1904. – Т. 1. – 628 с.
74. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2. – 640 с.
75. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
76. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – 592 с.
77. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1993. – Т.4. – 544 с.
78. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1994. – Т.5. – 704 с.
79. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1995. – Т.6. – 680 с.
80. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. – 856 с.
81. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – 628 с.

82. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. – Ч.1. – 869 с.
83. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1997. – Т.9. – Ч.2. – 870 с.
84. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 393 с.
85. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – 392 с.
86. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. II. – 232 с.
87. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. III. – 285 с.
88. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1994. – Т. IV. – Кн. 1. – 332 с.
89. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1994. – Т. IV. – Кн. 2. – 316 с.
90. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – 254 с.
91. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 2. – 351 с.
92. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI. – 708 с.
93. Грушевський М.С. К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР. – 1929. – «В». – № 16.
94. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 148-170.
95. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Грушевський М. Духовна Україна. Збірник творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 136-256.
96. Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 3-28.
97. Грушевський М. На порозі століття // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – С. 77-87.

98. Грушевський М. На українські теми: Ера фінансово-економічна // ЛНВ. – 1910. – Т. XLIX. – Кн. III. – С. 330-334.
99. Грушевський М. На українські теми: Замість новорічної // ЛНВ. – 1911. – Т. LIII. – Кн. I. – С. 57-66.
100. Грушевський М. На українські теми: Крячуть ворони... // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. II. – С. 318-329.
101. Грушевський М. На українські теми: При кінці року // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. I. – С. 145-154.
102. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
103. Грушевський М. Наукова хроніка: [П'ятдесятиліття Київ. археограф. коміс.] // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 211-221.
104. Грушевський М. Науково-дослідчий і науково-технічний рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд. Передмова // Україна. – 1927. – № 3. – С. 145-146.
105. Грушевський М. Наша політика. Збірник статтів. – Львів, 1911. – 119 с.
106. Грушевський М. Нестор і літопись // Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руськи письменники. – Львів, 1898. – С. 130-138.
107. Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя, критичні замітки М. Грушевського: Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія // ЗНТШ. – 1911. – Т. СIII. – С. 5-27.
108. Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Руси // ЗНТШ. – 1897. – Т. XVIII. – С. 2-3.
109. Грушевський М. С. О так называемой «Львовской летописи» (1498-1648) и ее предполагаемом авторе // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – М., 1931. – № 5. – С. 569-587.
110. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
111. Грушевський М. Пам'яті Володимира Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 191-192.
112. Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1-10.

113. Грушевський М. Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 1-2.
114. Грушевський М. Передмова // Жерела до історії України-Руси. Том. 1. Описи королівщин в землях руських XVI віку, видані під редакцією проф. Мих. Грушевського. – Львів, 1895. – С. I – VIII.
115. Грушевський М. Передмова // Жерела до історії України-Руси. Т. III. Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією М. Грушевського. – Львів, 1900. – С. I-II.
116. Грушевський М. Петро Голубовський. Некрольоґ // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXVI. – С. 159-162.
117. Грушевський М. Посмертні згадки (А. Скальковський, Є. Кунік, В. Ястребов) // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXVII. – С. 16-18.
118. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціолоґія. – Б.м., 1921. – 328 с.
119. Грушевський М. Примітки до історії козаччини з поводу книжки: “Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898” // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXII. – С. 1-14.
120. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 116-124.
121. Грушевський М. Пятьдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 171-186.
122. Грушевський М. Рец. на: Czeshire H. T. The great Tatar Invasion of Europa // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 141-142.
123. Грушевський М. Рец. на: Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. – Muenster in Westfalen, 1930 // Україна. – 1930. – № 9. – С. 122-127.
124. Грушевський М. Рец. на: Dejiny Slovanstva. Napsal Jaroslav Bidlo // Україна. – 1928. – № 4. – С. 134-136.
125. Грушевський М. Рец. на: Prochaska Antoni Dr. Dażenia do unii cerkiewnej za Jageły [Przeglad powsz, 1896. VI і VII]... // ЗНТШ. – 1897. – Т. XX. – С. 14-16.
126. Грушевський М. Рец. на: Барвінський Б. З’їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею IV в Прешбурзі 1250 р. – Львів, 1901 // ЗНТШ. – 1902. – Т. L. – С. 12-13.

127. Грушевський М. Рец. на: Дашкевич Н. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах... // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXX. – С. 5-7.

128. Грушевський М. Рец. на: Джджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. – Львів, 1911. – 143 с. // ЛНВ. – 1912. – Т. LVII. – Кн. V. – С. 391-392.

129. Грушевський М. Рец. на: Загоскин Н.П. История права русского народа. – Т. I. – Казань, 1899 // ЗНТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 2-3.

130. Грушевський М. Рец. на: Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов: Крит.-биограф. очерк. // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 218-221.

131. Грушевський М. Рец. на: Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. Спб, 1893 // ЗНТШ. – 1895. – Т. V. – С. 12-15.

132. Грушевський М. Рец. на: Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // ЗНТШ. – 1896. – Т. IX. – С. 4-9.

133. Грушевський М. Рец. на: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т. II. – Кн. 1, 2. – К., 1908 // ЗНТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 200-204.

134. Грушевський М. Рец. на: Иловайский Д. Смутное время Московского государства... // ЗНТШ. – 1895. – Т. VI. – С. 25-28.

135. Грушевський М. Рец. на: Коцовский В. Исторично-литературні заметки до “Слова” о полку Игоревом // ЗНТШ. – 1895. – Т. V. – С. 9-11.

136. Грушевський М. Рец. на: Курс русской истории проф. В.Ключевского, часть I, Мва, 1904; Н.Рожков. Обзор русской истории с социологической точки зрения, часть первая – Киевская Русь (с VI до конца XII века), Спб., 1903; Н.Рожков. Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России), Спб., 1902; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под редакцией профессора М.В.Довнар-Запольского, том I, Мва, 1904 // ЗНТШ. – 1905. – Т. LXVII. – С. 4-8.

137. Грушевський М. Рец. на: Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. [Ж.М.Н.Пр., 1907. III-V] // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXX – С. 210-212.

138. Грушевський М. Рец. на: Майков Л. К вопросу об “Истории Русов”. – Спб., 1893 // ЗНТШ. – 1894. – Т. IV – С. 188-190.

139. Грушевський М. Рец. на: Межов В. Русская истор. Библиография. – Т. I-III. – Спб., 1892-1893 // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 229.

140. Грушевський М. Рец. на: Милуков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – М., 1897. – XI + 306 с. // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXV. – С. 30-32.

141. Грушевський М. Рец. на: Нидерле Л. Человечество в доисторическое время. – Спб, 1898 // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXVI. – С. 1-5.

142. Грушевський М. Рец. на: Очерки, заметки и документы по Малороссии, Ал. Лазаревского...// ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 46-48.

143. Грушевський М. Рец. на: Павлов-Сильванский Н.Н. Символизм в древнерусском праве // ЗНТШ. – 1905. – Т. LXVIII. – С. 8-9.

144. Грушевський М. Рец. на: Сецинский Е. Город Каменем-Подольский: Ист. Описание. – Киев, 1895. // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 16-18.

145. Грушевський М. Рец. на: Уманец Ф.М. Князь Константин-Василий Острожский [Русск. Арх. 1904, IV, ст. 625-634] // ЗНТШ. – 1906. – Т. LXXI. – С. 203-204.

146. Грушевський М. Рец. на: Уманец Ф.Н. Гетьман Мазепа. – Спб, 1897 // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXI. – С. 20-23.

147. Грушевський М. Рец. на: Франко І. Святий Климент у Корсуні... // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. VII. – С. 174-175.

148. Грушевський М. Рец. на: Халанский М.Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // ЗНТШ. – 1904. – Т. LIX. – С. 15-16.

149. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – № 1-3. – С. 82-91; 1989. – № 4. – С. 60-68; 1990. – № 1-4. – С. 28-44.

150. Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 85-115.

151. Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – № 1. – С. 9-39.

152. Грушевський М. Спомини // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 133-153.

153. Грушевський М. Спомини. Публікація С.Білоконя. Вступ Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – №9. – С. 115-149; № 10. – С. 123-158; № 11. – С. 113-153; № 12. – С. 110-148; 1989. – № 9. – С. 114-157; № 10. – С. 122-158; № 11. – С. 112-155; № 12. – С. 111-132; 1993. – № 2. – С. 109-125; № 3. – С. 131-142.

154. Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. III. – С. 408-418.

155. Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 рік. – Вип. 1-3. – К.: ДВУ, 1928. – С. 4-8.

156. Грушевський М. Сторіччя великого Українця // L'Europe Orientale. – 1919 – № 8.

157. Грушевський М. Студії з економічної історії України // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVIII. – Кн. V. – С. 225-236.

158. Грушевський М. Сучасна вірша про неволю Вишневецького / / Записки УНТ. – К., 1912. – Кн. X. – С. 14-19.

159. Грушевський М. Україно-Руське літературне відродження в історичнім розвою Україно-Руського народу // ЛНВ. – 1898. – Т. IV. – С. 75-81.

160. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії // ЛНВ. – 1905. – Т. XXX. – Кн. IV. – С. 1-10.

161. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 209-225.

162. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С. 1-30.

163. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – 1901. – Т. XLI. – С. 1-72.

164. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року // ЗНТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 7-20.

165. Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – 262 с.

166. Грушевський М. Щоденник за 1910 рік // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 100-127.

167. Грушевський М. Щоденники (1883-1884 рр.). Передне слово, коментарі та публікація Леоніда Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 28-35; № 4. – С. 12-19; № 5. – С. 13-24.

168. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-214.

169. Грушевський М.С. Автобіографія, 1914-1919 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 214-220.

170. Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 220-240.

171. Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894-1907)”. – 592 с.

172. Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5: Серія “Історичні студії та розвідки (1888-1896)”. – 592 с.

173. Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2004. – Т. 6: Серія “Історичні студії та розвідки (1895-1900)”. – 696 с.

174. Грушевський М. Пам’ятник Шевченку // ЛНВ. – Київ-Львів, 1908. – Т. XLII. – Кн. V – С. 209-211.

175. Листування Михайла Грушевського. Т. 1. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997.

176. Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001.

177. М.Г. [Грушевський М.] Рец. на: Dr. Antoni J. [Rolle]. Opowiadania historyczne. Seria siódma. Lwów, 1891 // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIV. – С. 157-158.

178. М.Г. [Грушевський М.] Рец. на: Dr. L.Finkel. Okopy Świętej Trójcy, dwa epizody z dziejów Polski. Lwów, 1889 // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV – С. 159-160.

179. Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000.

180. Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – 183 с.

181. Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – Львів, 1892. – Т. 1. – С. 1-28.

182. Хлопець [Грушевський М.] Нова критика неославянофільства // Правда. – Львів, 1893. – Т. XIX. – С. 567-568.

183. Хлопець [Грушевський М.]. Нова розправа про українську шляхту // Правда. – Львів, 1892. – Т. XII, – Вип. 35. – С. 63-64; Вип. 36. – С. 185-192.

184. Хлопець [Грушевський М.] Нові видання Київської Археографічної комісії // Правда. – 1891. – Т. III-IV. – С. 309, 368.

185. Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910). Публікація та коментарі Ігоря Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10-31.

Література

186. Айттов С.Ш. Українська історіографія та журнал “Основа” в контексті культурно- національного відродження України: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ, 2001. — 14 с.

187. Алленов С.Г., Матвеева М.С., Чесноков В.И. К вопросу о преподавании историографии в университетах дореволюционной России // Проблемы истории отечественной исторической науки. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1981. – С. 117-135.

188. Андреев В.М. Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І.Дорошенка. – Запоріжжя, 1997.

189. Андрусяк М. Українська історіографія. Відбитка зі Збірника Українського Наукового Інституту в Америці. – Сент Пол, Мінн.-Прага, 1939. – С. 1-20.

190. Андрусяк Н. Михайло Грушевський як історик – народник і державник // ЗНТШ. – Т. СХСVII. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. – С. 7-20.

191. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – 108 с.

192. Антонович В. Мемуари // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 3-65.

193. Антонович В. Н.И.Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. XXVI-XXXIV.

194. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

195. Антонович О. Про 156-й том “Записок Наукового Товариства ім. Шевченка”, який не вийшов друком у 1939 році // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXII. – С. 427-437.

196. Багалей Д.И. Русская историография. – Харьков, 1911.

197. Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160-217.

198. Багалій Д. Нарис української історіографії. – К.: Друкарня ВУАН, 1923. – Т. 1. – 138 с.

199. Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.

200. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДЗУ, 1928. – Т. 1. – 393 с.

201. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.

202. Баткин Л.М. О некоторых условиях культурологического подхода // Античная культура и современная наука. – М.: Наука, 1985. – С. 303-312.

203. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., – 1970. – 200 с.

204. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 376 с.

205. Березинець В.В. Історіософія Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / НАН України, Ін-т філософії. – К., 1996. – 20 с.

206. Бернгейм Э. Введение в историческую науку. Пер. с нем.– М., 1908. – 135 с.
207. Библиография русского летописания. Составила Р.П. Дмитриева. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 354 с.
208. Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. – 72 с.
209. Бобжинский М. Очерк истории Польши. – Спб, 1888. – Т. 1. – 292 с.
210. Бовгиря А.М. “Літопис Грабянки”: питання першооснови // УДЖ. – 2003. – № 4. – С. 75-88.
211. Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.
212. Бокль Г. История цивилизации в Англии. 4-е изд. – Спб, 1906. – 628 с.
213. Бортняк Н. Наукова спадщина й громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: історіографія та джерела // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2001. – С. 31-50.
214. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. – Матеріали конференції. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С. 187-195.
215. Бочковський О.І. М.Грушевський як соціолог // Вісті Українського Технічного Господарського Інституту. – Подєбради, 1935. – № 9. – С. 5-8.
216. Брагинская Н.В. Идея периодизации: миф – наука – учебник. Фельетон на теоретическую тему // Одиссей. Человек в истории. 1998. – М.: Наука, 1999. – С. 255-264.
217. Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. – М.: Изд-во “Наука”, 1975. – 344 с.
218. Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 20 с.

219. Будорович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // *Визвольний шлях*. – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171-181.

220. Бурлака Г. “Співи мої сумни – йдете ви меж люде...” // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000. – С. 21-33.

221. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 50-57.

222. Бутич І. Публікація документів Богдана Хмельницького в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського // *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського. – Острого-Нью-Йорк, 1999. – С. 175-178.

223. Василенко М. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. К.-Відень, 1922 // *Україна*. – 1925. – Кн. 5. – С. 151-158.

224. Василенко М. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.-Львів, 1913 // *Україна*. – 1914. – Кн. 4. – С. 82-84.

225. Василенко М.П. Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902). Матеріали до його біографії // *Україна*. – 1927. – Кн. 4. – С. 18-82.

226. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // *Киевская старина*. – 1894. – № 11. – С. 242-270.

227. Василенко Н. Новая книга по древней русской истории. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый // *Вестник Европы*. – Спб. 1911. – № 3. – С. 292-303.

228. Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916.

229. Василенко Н.П. Проф. М.С.Грушевский как историк // М.С.Грушевский (1866-1916). – М.: Изд. “Украинской жизни”, 1917. – С. 18-34.

230. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський). – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 140 с.

231. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ...

канд. істор. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет.
– Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.

232. Вебер М. Избранные произведения. – Спб., 1999. – 621 с.

233. Вигодованець Н.І. Михайло Грушевський про “Слово о полку Ігоревім” // Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М.С. Грушевського та п’ятій річниці незалежності України. – Ужгород, 1997. – С. 14-23.

234. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 17-78.

235. Винар Л. Галицька доба Михайла Грушевського (1894-1914) / УІ. – 1967. – № 1-2. – С. 5-22.

236. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // УІ. – 1982. – № 3-4. С. 40-82.

237. Винар Л. Епістолярні джерела грушевськознавства. Передмова // Листування Михайла Грушевського. Т. 1. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – С. 7-12.

238. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 13-31.

239. Винар Л. Молодість Михайла Грушевського. 1866-1894. – Мюнхен: Українське історичне товариство, 1967. – 36 с.

240. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 77-156.

241. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича // УІ. – 1966. – № 3-4. – С. 26-32.

242. Винар Л. Художні джерела грушевськознавства. Передмова / Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000. – С. 7-10.

243. Витанович І. Михайло Грушевський: історик, соціолог, суспільний діяч // Кооперативна республіка. – Львів, 1935. – С. 7-13.

244. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // УІ. – 1966. – № 1-2. – С. 32-51.

245. Водотика С. Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі // Четвертий міжнародний конгрес

україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 39-44.

246. Войцехівська І. Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В.С. Іконнікова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К., 1997. – С. 80-89.

247. Воронов В.В Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1996. — 223 с.

248. Вшанування пам'яті Івана Джиджори // Україна. – 1930. – № 5-6. – С. 217-218.

249. Гавришина О.В. “Опыт прошлого”: понятие “уникальное” в современной теории истории // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 4 – М.: ОГИ, 2002. – С. 329-350.

250. Герасим Я. Традиції культурно-історичної школи у науковому методі М.Грушевського – фольклориста // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 234-236.

251. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. – 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1-26.

252. Герасимчук В. Рец. на ІХ т. “Історії України-Руси” М.Грушевського // ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. зб. 1220. – Арк. 4-21.

253. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977.

254. Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 17-32.

255. Гермайзе О. Ювілей української історичної науки // Життя і революція. – Харків, 1926. – № 20. – С. 93-99.

256. Гирич І. Архів М.Грушевського // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 29-37.

257. Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореф. дис. ... канд. істор.

наук: 07. 00. 06 / Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. – К., 1995. – 25 с.

258. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133-160.

259. Гирич І. Неопубліковане в київській архівній спадщині М. Грушевського й справа повного зібрання творів історика // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К., 1997. – С. 90-95.

260. Гирич І. Упорядник. Епістолярна спадщина М. Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у ЦДА України у м. Києві. – К., 1996. – 21 с.

261. Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 221-231.

262. Гирич І. Б. Спадщина М. С. Грушевського і сьогодення // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 115-135.

263. Головка В. В. Категорія “історіографія” в українській історичній науці в діаспорі // Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2000. – Випуск 4. – С. 44-47.

264. Господин А. Микола Костомаров. – Вінніпег: Накладом Читальні “Просвіта” у Вінніпезі, 1986. – 36 с.

265. Гоцуляк В. В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 32 с.

266. Гриневич Л. В. Дорошенко про Костомарова // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матеріали Республіканської науково-практичної конференції: Київ, 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 131-134.

267. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Нью-Йорк – Львів, 1995. – С. 138-152.

268. Грушевський А. К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. // ЧТИОНЛ. – 1906. – Кн. XIX. – Вып. 2. – Отд. 2. – С. 1-20.
269. Грушевський А. К характеристике взглядов «Истории Руссов» // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 396-427.
270. Грушевський А.С. М.А. Максимович (1804-1873). Из украинской историографии XIX в. // Известия ОРЯСиСИАН. – 1906. – Т. XI. – Кн. 1. – С. 375-416.
271. Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 57-63.
272. Грушевський О. Історичні погляди П.О.Куліша // ЛНВ. – 1919. – Кн. 7-9. – С. 77-93.
273. Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 161-164.
274. Гуревич А.Я. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М.: CODA, 1996. – С. 5-10.
275. Гуревич А.Я. Подводя итоги // Одиссей. Человек в истории. 2000. – М.: 2000. – С. 125-138.
276. Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. – 1929. – № 9. – С. 55-69.
277. Данилевский К.Н. Тупики периодизации, или Периодизация в тупике // Одиссей. Человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 264-270.
278. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку ?// Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 65-85.
279. Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 130-146.
280. Дзьобан О. Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНВ ім.В.Стефаніка НАН України // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 145-152.

281. Діркгайм Е. Соціологія й соціальні науки. Пер. з франц. – Львів: З друкарні НТШ, 1910. – 16 с.
282. Доманицький В. Рец. на: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Львів, 1898-1900 рр. Томи I, II, III // Київська Старовина. – 1902. – Т. LXXIX. – Декабрь. – С. 186-193.
283. Доманицький В. Рец. на: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том IV. Львів, 1903 // Київська Старовина. – 1903. – Т. LXXXIII. – Декабрь. – С. 163-171.
284. Домбровський О. Критичні завваги І.Франка до “Історії України-Руси” М.Грушевського // УІ. – 1970. – № 1-3. – С. 122-131.
285. Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція // УІ. – 1986. – № 3-4. – С. 133-135.
286. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942. — 168 с.
287. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – Київ-Ляйпциг, б.р. – 94 с.
288. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле 1901-1914. – Вінніпег-Манітоба, 1949. – 164 с.
289. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле 1914-1920. 2-е видання. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.
290. Дорошенко Д. Оглоблин О. Джерела й історіографія // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 396-405.
291. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – 257 с.
292. Дорошенко Д. Рец. на: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 1. Київ-Львів, 1913 // ЛНВ. – 1913. – Т. LXIV. – С. 375-379.
293. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993.
294. Драгоманов М. Держава і громада: прогрес і регрес // Павлик М. М. Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів, 1907.

295. Драгоманов М. Чудацькі думки...// Драгоманов М.П. Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К.: "Либідь", 1991.

296. Дюпон-Мельниченко Жан-Бернар, Ададуrow Вадим. Французька історіографія ХХ століття. – Львів, 2001.

297. Дюркгейм Э. Метод социологии. – Киев-Харьков, 1899. – 153 с.

298. Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. – К.: "Наукова думка", 1970. – 80 с.

299. Еремин И.П. Волынская летопись 1289-1290 гг. как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – 1957. – Т. 13. – С. 102-117.

300. Єскельчик С.О. Національний міф чи історія. М.П. Драгоманов як критик сучасної йому історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 302-307.

301. Єфремов С. Історія українського письменства. – Т. II. – Київ-Ляйпціг, 1919.

302. Єфремов С. Щоденники. – К., 1997. – 854 с.

303. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал "Україна" // УІ. – 1986. – № 1-2. – С. 5-20.

304. Заїкін В. Спів про початки Руси (З приводу нових праць Володимира Пархоменка) // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. III. – Вип. 3-4. – С. 519-614.

305. Зайцева З. Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історіографія проблеми) // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г.Симоненка. – К.: НАН України, 2002. – Вип. 11. – С. 90-102.

306. Залізник М. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. К.-Львів, 1904 // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 582-585.

307. Зашкільняк Л.А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов: ЛГУ, 1986. – 82 с.

308. Зашкільняк Л. Історична спадщина М.Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. // Вісник

Львівського університету. – Львів, 1997. – Серія історична. – Вип. 32. – С. 110-119.

309. Зашкільняк Л. М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Львів, 1995. – С. 114-138.

310. Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С. 222-255.

311. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233-253.

312. Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язнознавства. – Львів: Видавництво “Світ”, 1993. – Вип. 45. – С. 36-43.

313. Зашкільняк Л. О. Методологія історії: проблеми предмету і структури // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 36-42.

314. Зашкільняк Л. Постмодернізм та історія: кінець історіографії? // Україна. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 115-126.

315. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3-24.

316. Зашкільняк Л. Щоденники М. Грушевського – джерело до вивчення життя і діяльності вченого // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 1993. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина 1. – Львів, 1994. – С. 288-291.

317. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. – Львів: ЛОНМО, 1996. – 96с.

318. Зашкільняк Леонід. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: ЛДУ, 1999. – 224 с.

319. Зверева Г. И. Понятие новизны в “новой интеллектуальной истории” // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – М., 2001. – Вип. 4. – С. 45-54.

320. Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: Проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей, 1996. – М., 1996. – С. 11-24.
321. Иггерс Г.Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта // Одиссей: Человек в истории. 2001. – М., 2001. – С. 140-154.
322. Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2 т. – К., 1891. – Т. 1-2.
323. Историография // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Спб., б.г. – Т. 26.
324. Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учебное пособие под ред И.П.Дементьева. – М.: Высш. шк., 1990. – 512 с.
325. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: “Вища школа”, 2002.
326. Історія української культури у п’яти томах. – Том 1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с.
327. Історія української культури у п’яти томах. – Том 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: Наукова думка, 2001. – 847 с.
328. Історія української культури у п’яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – 1246 с.
329. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св.Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – 16 с.
330. Каганович Б.С. Несколько слов о так называемом позитивизме // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М.: CODA, 1996. – С. 166-167.
331. Калакура Я.С. Новітні студії з грушевськознавства // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 102-115.
332. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об’єднаний

випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 402-415.

333. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

334. Камінський М. Погляд Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI-XVII століттях // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 144-154.

335. Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. – М.: Наука, 1984.

336. Кафедральне “вірую” Володимира Антоновича // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 63-72.

337. Киреева Р.А. В.О. Ключевский как историк русской исторической науки. – М., 1966.

338. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983. – 216 с.

339. Киреева Р.А. Первые шаги В.С. Иконникова в историографии // Проблемы истории, общественной мысли и историографии. К 75-летию академика М.В. Нечкиной. – М., 1976.

340. Киреева Р.А. Проблема периодизации русской историографии в трудах буржуазных историков середины XIX – начала XX в. // История и историки. Историографический ежегодник – 1971. – М.: Изд-во “Наука”, 1973. – С. 105-137.

341. Киреева Р.А. “Русская история” К.Н. Бестужева-Рюмина: размышления об истории как науке // История СССР. – М., 1992. – N 1. – С. 111-121.

342. Кіржаєв С. (упорядник) Документальні матеріали М.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР. – К., 1991. – 35 с.

343. Клепацький П. М.О. Максимович як історик // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 80-85.

344. Книш Я. Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 86-105.

345. Коваленко Л.А. Исторические взгляды М.А.Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник – 1972. – М.: Издательство “Наука”, 1973. – С. 238-258.

346. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 5-15.

347. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879-1881 рр.) “Источники для истории юго-западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острогож; Нью-Йорк: УВАН, Національний університет “Острозька академія”, 2003. – С. 8-41.

348. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – 440 с.

349. Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська Старовина. – 1995. – № 3. – С. 78-83.

350. Колесник І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 27-32.

351. Колесник І.І. Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника) // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 16-33.

352. Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 42-48.

353. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

354. Колесников К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ – ХХ століть: Автореф. дис. ... кандидата історичних

наук: 07.00.06. / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.

355. Колесников К.М. Українська історіософія: спроба культурологічного аналізу // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Видавництво “Промінь”, 1997. – Вип. 1. – С. 324-332.

356. Кондратик Л.Й., Кондратик О.В. Михайло Грушевський : проблеми суті, функціональності та витоків релігії. – Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. – 67 с.

357. Кондратик О.В. Феномен релігії у філософії історії М.С.Грушевського: Автореф. дис...канд. філос. наук: 09.00.11 / НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди. – К., 1999. – 19 с.

358. Конт О. Курс положительной философии. Предисловие автора. – СПб, 1900. – Т. I. – 302 с.

359. Конт О. Общий обзор позитивизма, ч. 1-2. Пер. с франц. // Родоначальники позитивизма. – СПб, 1912. – Вып. 4. – 139 с.

360. Копилов С. Іван Лашнюков: штрихи до наукової біографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 8-9. У двох частинах. – Частина 1. – К.: НАН України, 2002. – С. 310-320.

361. Копилов С.А. Іван Лашнюков і розвиток української історіографії 50-60-х рр. ХІХ ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 8 (10). – Кам’янець-Подільський, 2002. – С. 88-102.

362. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 33-47.

363. Кордуба М. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.1. Львів, 1898. – 5 с. Окрема відбитка.

364. Корсаков А.Д. Отзыв о сочинении М.Грушевского “Очерк истории украинского народа”. СПб, 1906 . – СПб, 1909. – С. 472-498. Оттиск.

365. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич (1804-1860). – Л.: Издательство ЛГУ, 1987. – 286 с.

366. Костенко Г.В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М.П. Драгоманова в працях М.С.Грушевського

// Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ. – Дніпропетровськ: Вид-во “Арт-Пресс”, 1999. – С. 116-129.

367. Котляр М. Структура Галицько-Волинського літопису // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді й повідомлення. – Частина I. Історія. – Львів, 1994. – С. 15-19.

368. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – 520 с.

369. Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Спб., 1901. – 594 с.

370. Кравченко В.В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків: Ін-т Історії-ХДУ, 1995. – С. 219-224.

371. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: „Основа”, 1996. – 376 с.

372. Кравченко І.І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки Історико-археографічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 9-55.

373. Кревецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135. – С. 150-185.

374. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське старство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів, 1996. – С. 577-623.

375. Крип'якевич І. Михайло Грушевський // Відділ Рукописів ЦНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 9. – Од. зб. 4313. – Арк. 1-15.

376. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 28 с.

377. Критский Ю.М. Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в. – 1917 г.) // История и историки. Историографический ежегодник – 1973. – М.: Издательство “Наука”, 1975. – С. 85-112.

378. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Видавництво “Прут”, 2000. – 448 с.

379. Крупницький Б. Археографічна діяльність М. Грушевського // Історія української археографії: персоналії. – К., 1993. – Випуск 1. – С. 84-97.
380. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми української історії. Збірник статей. – Мюнхен: УВУ, 1959.
381. Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. I-XXIX.
382. Крупницький Б. Українська історична наука в НТШ на чолі з Михайлом Грушевським // Українськи вісті. – Новий Ульм, 1950. – № 49.
383. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950 роки). – Мюнхен, 1957. – 122 с.
384. Кульчицький С. Давньокіївська спадщина у висвітленні Михайла Грушевського // Політика і час. – 1996. – № 9. – С. 71-80.
385. Куций І. Михайло Грушевський про публіцистично-полемічну діяльність Миколи Костомарова // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського / Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 168-169.
386. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины / Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 349-387; 1895. – № 2. – С. 170-186; 1897. – № 1. – С. 92-111; № 2. – С. 275-303.
387. Лакиза І. Михайло Сергієвич Грушевський // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 99-105.
388. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – Вып. II. – Спб, 1913. – 802 с.
389. Лаппо-Данилевский А.С. Основные принципы социологической доктрины О.Конта // Проблемы идеализма. – М., 1902. – С. 404-436.
390. Лаппо-Данилевский А.С. Очерк развития русской историографии // Русский исторический журнал. – 1920. – Кн. 6.
391. Лепти Б. Общество как единое целое-// Одиссей. Человек в истории. 1996. – М.:СОДА, 1996. – С. 149-164.
392. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Б. м., 1926. – 580 с.

393. Липинський В. М. Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908 // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 307-318.
394. Лисий В. Про методологію в спадщині М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 149-152.
395. Листи В.Антоновича до М.Грушевського // УІ. – 1991/1992. – Ч. 3-4/1-4. – С. 396-411.
396. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 173-193.
397. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1947. – 500 с.
398. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – 365 с.
399. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УДЖ. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
400. Мазур О., Киричук Ю. Питання хронології подій Галицько-Волинського літопису у науковому доробку М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 109-111.
401. Макушкин А.В. Некоторые вопросы истории русской исторической мысли в трудах П.Н.Милоюкова // Страницы истории и историографии Отечества. Сборник научных трудов. – Выпуск 1. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1997. – С. 34-41.
402. Маркевич А.И. О летописях. Из лекций по русской историографии. – Одесса, 1883. – Вып. 1. – Предисловие.
403. Марков П.Г. Жизнь и труды М.А. Максимовича. – К., 1997. – 200 с.
404. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – К., 1986.
405. Марковський М. Рец. на: Мих Грушевський, Історія української літератури, т. IV, 1925 // Україна. – 1926. – № 1. – С. 144-147.
406. Марцинюк І. Концепція всесвітньої історії М.Грушевського і сучасна українська історіографія // Вісник НАНУ. – 1996. – №1-2.

407. Маршинський А. Спомини (1884-1888 р.) // Дніпро. Календар-альманах. – Львів, 1923. – 113 с.
408. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 400 с.
409. Масненко В. В. Липинський і М.Грушевський: харизматична модель в українській історичній думці 1920-х років // Сучасність. – 2001. – №№ 2-3.
410. Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у концепції Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 16-24.
411. Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000.
412. Масненко В. Харизма Богдана Хмельницького в осмисленні Михайла Грушевського // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 213-241.
413. Матеріали для біографії В.Б.Антоновича / ред. Д.Багалій. – К., 1929.
414. Матеріали конференції “Схема української історії Михайла Грушевського та сучасна історична наука” // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 3-133, 307-359.
415. Матюшевская С.И. Рец. на: Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М. – Брянск. 1997 // Вопросы истории. – 1999. – № 11-12. – С. 156-159.
416. Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XX ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 499-522.
417. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці Костомарова // УІ. – 1986. – № 3-4. – С. 5-14.

418. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського. // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 110-122.
419. Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. – Острого-Нью-Йорк, 2000. – 454 с.
420. Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ ст.) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 18-32.
421. Мельник Л.Г. Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі ХХІ століття. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 325-331.
422. Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.
423. Методология истории. Учебное пособие для студентов вузов. Под ред. А.Н. Алпеева и др. – Минск, 1996.
424. Милюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – М., 1897. – XI + 306 с.
425. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – Спб., 1909.
426. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М., “Прометей” – Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.
427. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии, середина ХІХ в. – первая треть ХХ в.: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Моск. гос. пед. ун-т. – М., 1997. – 40 с.
428. Михальченко С.И. Неопубликованные письма В.Б. Антоновича и историков его школы в архивах России и Украины // Археографический ежегодник за 1993 г. – М., 1995. – С. 282-288.
429. Михальченко С.И. О критериях понятия “школа” в историографии // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 53-59.
430. Михальченко С.И. Эпистолярное наследие В.Б. Антоновича и его учеников в собрании ОПИ ГИМ // Отечественная культура и историческая наука ХVІІІ-ХХ веков. – Брянск, 1996. – С. 152-160.

431. Могильницький Б.Г. Введение в методологию истории. – М.: Высш. школа, 1989. – 175 с.
432. Мухина Е.М. Концепция учёных или историческое сознание? // Одиссей. Человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 277-280.
433. Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. Учебное пособие – Днепропетровск, 1978. – 88 с.
434. Н.В.[Молчановський Н.В.] Рец. на: Грушевський М.С. Барское староство... // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. – С. 103-112.
435. Навроцький Б. Шевченко в освітленні буржуазно-реставраторської концепції М.Грушевського // Життя і революція. – 1932. – № 4. – С. 27-34.
436. Наріжний С. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина. К.: ДВУ, 1928 // ЛНВ. – 1931. – Т. CVII. – С. 1029-1031.
437. Насонов А.Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. Очерки и исследования. – М.: “Наука”, 1969. – 554 с.
438. Нечухрин А.Н. Смена парадигм в российской историографии всеобщей истории (80-е гг. XIX в. – 1917 г.): Автореф. дис... доктора исторических наук: 07.00.09 / Минский гос. ун-т. – Минск, 1993. – 49 с.
439. Новицький В. Історична праця проф. О.Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії // Україна. – 1930. – Т. 40. – Березень-квітень. – С. 55-65.
440. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 281-289.
441. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. – 1964. – № 2-3. – С. 1-6.
442. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський // УІ. – 1966. – № 1-2. – С. 6-15.
443. Оглоблин О. Перша зустріч з Михайлом Грушевським // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 341-343.
444. Оглоблин О. Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920-1930-х роках // УІ. – 2003. – № 1-5. – С. 88-140.
445. Окіншевич Л. Націонал-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського // Україна. – 1932. – № 1-2. – С. 93-109.

446. Осипова Е.В. Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций. – М.: Наука, 1977. – 279 с.

447. П.Г. [Голубовський П.В.] Рец. на: Грушевський М. Очерк истории Киевской земли... // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – С. 431-438.

448. П.Г. [Голубовський П.В.] Рец. на: Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. К., 1890 // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – С. 333-334.

449. П.С. Рец. на: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под. ред. проф. Волкова, проф. Грушевского. Т.І, Спб. 1914 // Український науковий збірник. – М., 1915. – С. 103-104.

450. Палієнко М. Місце журналу “Киевская старина” в українській історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об’єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 275-314.

451. Пасещенко Г. Історичні погляди В.Б.Антоновича в інтерпретаціях істориків ХХ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об’єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 91-104.

452. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – 330 с.

453. Педич В.П. Львівська історична школа М.Грушевського (1894-1914рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – К., 1996. – 23 с.

454. Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – 210 с.

455. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна модерна. – Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Ч. 4-5. – С. 289-316.

456. Пікалов В.Г., Посохов С.І. Історіографія як наукознавча дисципліна // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 72-77.

457. Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // УДЖ. – 1992. – № 4. – С. 112-123.

458. Пінчук Ю., Петренко О. Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М.І.Костомарова (Маловідома лекція вченого про необхідність комплексного вивчення історії, етнографії та географії) // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 21-36.

459. Пінчук Ю.А. М.І.Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина в світлі сучасних досліджень. – К., 1995. – С. 94-107.

460. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.

461. Пінчук Ю.А. Микола Костомаров // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст. – С. 74-112.

462. Пінчук Ю.А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 160-164.

463. Покровский М.Н. Борьба классов и русская историческая литература. – Пг., 1923.

464. Поплавська Н. Михайло Грушевський про українське письменство XI-XVII ст. // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського / Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 152-157.

465. Попова Т. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 8-9. У двох частинах. – Частина 2. – К.: НАН України, 2002. – С. 324-345.

466. Попова Т.М. Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К., 1999. – Випуск 9. – С. 267-276.

467. Попова Т.М., Мельник О.В. Про викладання теоретичних курсів з історії в університетах України 19 – початку 20 століття // Україна: становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук. Всеукраїнська науково-практична конференція. Доповіді і виступи. – Одеса, 1993. – Ч. 1. – С. 107-109.

468. Попова Т.Н. Историографическая наука: проблемы самоназвания // Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2000. – Випуск 4. – С. 20-33.

469. Попова Т.Н. Историософия как теория истории // Записки історичного факультету. – Одеса: ОДУ, 1997. – Вип. 5. – С. 115-125.

470. Попова Т.Н. Об институционализации историографии // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 77-83.

471. Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские университеты в XIX – начале XX вв.: Сб. статей. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996. – С. 44-55.

472. Попова Т.Н. Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – Вип. 5. – С. 5-19.

473. Попова Татьяна. Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 415-434.

474. Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УДЖ. – 2000. – № 1. – С. 3-20; № 2. – С. 27-47.

475. Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Одеський державний університет. – Одеса, 1998. – 17 с.

476. Приселков М.Д. История русского летописания XI-XV вв. – С.-Петербург, 1996. – 326 с.
477. Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. – Матеріали конференції. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С. 196-205.
478. Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 54-56.
479. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. XL-LXXIII.
480. Прицак О. Михайло Грушевський як історіограф // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.-Кембрідж, 1991. – С. 45-59.
481. Прицак О. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії Наук України. – 1992. – № 2. – С. 51-54.
482. Прыжов И.Г. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век // Филологические записки. – 1869. – Вып. 6.
483. Пушак Л. До питання про концепцію розвитку літературного процесу в Україні за Михайлом Грушевським (методологічний аспект) // *Słowianie Wschodni. Duchowość – Kultura – Język*. Pod redakcją Anny Bolek, Danuty Piwowarskiej, Anny Rażny. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998. – S. 221-228.
484. Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. 3. Малорусская этнография. – Спб., 1891.
485. Рамазанов С.П. Методологический кризис в российской историографии начала XX века: сущность и основные этапы : Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Томский гос. ун-т. – Томск, 1995. – 40 с.
486. Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: методологічний та джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 9-23.
487. Репина Л.П. “Второе рождение” и новый образ интеллектуальной истории // Историческая наука на рубеже веков. – М.: Наука, 2001. – С. 175-192.

488. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории, 1996. – М., 1996. – С. 25-28.

489. Репина Л.П. Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 1 / 99. – М.: ИВИ РАН, 1999. – С. 5-12.

490. Репина Л.П. Историческая биография и “новая биографическая история” // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5. Специальный выпуск: Историческая биография и персональная история. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 5-12.

491. Репина Л.П. “Персональная история”: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 2. – М.: РГГУ, 1999. – С. 76-100.

492. Репина Л.П. Персональные тексты и “новая биографическая история”: от индивидуального опыта к социальной памяти // Сотворение истории. Человек – память – текст: Цикл лекций / Ин-т “Открытое о-во”. Фонд содействия, Казан. гос. ун-т; Науч. ред. Л.П. Репина; Отв. ред. Е.А. Вишленкова. – Казань: Мастер Лайн, 2001. – С. 344-360.

493. Репина Л.П. Текст и контекст в интеллектуальной истории // Там само. – С. 304-320.

494. Ричка В. Середньовічна українська держава в історичній схемі М.Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 205-212.

495. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури // Записки НТШ. – Нью-Йорк, 1978. – Т. 197. – С. 21-41.

496. Росовецький С. Примітки // Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. III. – С. 257-278.

497. Росовецький С. Примітки // Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 231-255.

498. Рубач М.А. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії “трудового народу” (Соціально-політичні

погляди М.С.Грушевського) // Червоний шлях. – 1932. – № 5-6. – С. 115-135; № 7-8. – С. 118-126; № 11-12. – С. 127-136.

499. Рубач М.А. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей под редакцией М.Н.Покровского. – М.: Издательство Коммунистической академии, 1930. – С. 3-120.

500. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М., 1941.

501. Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст.: В 2 т. / под ред. М.Н.Покровского. – М., 1927-1930. – Т. 1-2.

502. Русская мысль. – 1893. – Кн. 3. – С. 188-192. Огляд був поданий без авторства.

503. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.

504. Савчук В. Документи Держархіву Львівської області про Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського. / Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 222-224.

505. Сахаров А.Н. О некоторых вопросах историографических исследований // Методология истории и историография (статьи и выступления). – М.: Изд. МГУ, 1981. – С. 128-152.

506. Сварник Г. Джерелознавча база грушевськознавства // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Львів-Нью-Йорк, 1995. – С. 235-236.

507. Свідзінський М. Критичний огляд журналу “Україна” за 1927-1929 р. // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 236-241.

508. Світленко С. Українське народництво ХІХ ст. в науковій спадщині академіка М.С.Грушевського // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану М.П.Ковальського. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С. 451-461.

509. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: Видавництво “Навчальна книга”, 1999. – 240 с.

510. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. Пер. с франц. – М., 1902. – 206 с.

511. Сисин Ф. “Історія України-Руси” Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 3-30.

512. Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // УІ. – 1991-1992. – №№ 3-4/1-4. – С. 169-178.

513. Скоць А. “Слово о полку Ігоревім” у науковому осмисленні М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 111-115.

514. Слободяник В.П., Тельвак В.В. І.Франко про історичні концепції М.Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 164-168.

515. Смілянська В.Л. Батьки й діти: (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С. 184-199.

516. Смолій В.А. М.С.Грушевський і деякі питання історіографічного процесу в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 95-102.

517. Сокіл В. М.Грушевський – дослідник літописних переказів Київської доби // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 115-116.

518. Сокурєнко В. Науково-теоретичні зв’язки творчості М.Грушевського з правовою та соціально-політичною науковою діяльністю М.Драгоманова // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 161-162.

519. Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 21-33.

520. Сохань П. Творча спадщина М.С.Грушевського і сучасність / Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894-1907)”. – С. 14-47.

521. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.

522. Старостин Б. А. К вопросу о начале историографии знания // Методологические проблемы историко-научных исследований. – М., 1982. – С. 335-350.

523. Старостин Б.А. К вопросу о начале историографии знания // Методологические проблемы историко-научных исследований. – М., 1982. – С. 335-350.

524. Стебун І. Проти ворожих теорій в українському літературознавстві: Критика буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи в питаннях історії української літератури. – К.: АН УРСР, 1947. – 40 с.

525. Стельмах С. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. – К., 1997. – 176 с.

526. Стоун Лоренс. Будучня гісторыі // Беларускі Гістарычны Агляд. – Менск, 1997. – Т. 4. – Сшытак 1-2 (6-7).

527. Сухий О. М. Грушевський – дослідник Галицько-Волинського літопису // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 105-108.

528. Талько Т.М. Історизм як філософсько-світоглядна проблема (історико-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 23 с.

529. Таран Л. Про кризу сучасної української історіографії // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 23-27.

530. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1998. – № 5. – С. 30-39; № 6. – С. 85-91.

531. Тельвак В. Михайло Грушевський contra В'ячеслав Липинський (до питання про соціальну функцію історії) // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 199-209.

532. Тельвак В. Михайло Грушевський про українську історіографію кінця ХІХ – початку ХХ століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 167-181.

533. Тельвак В. Проблеми періодизації української історіографії у творчості Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 163-179.

534. Тельвак В. Проблеми становлення української історіографії у працях Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 25-36.

535. Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07. 00. 06 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 19 с.

536. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Монографія. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – 236 с.

537. Тесленко В.І. Оцінка М.Грушевського в мемуарній спадщині Є.Чикаленка // Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С.Грушевського. – К.: Редакційно-видавничий центр “Київський університет”, 1998. – С. 34-37.

538. Тимошенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 188-203.

539. Тихвинский С.Л. Итоги ХІХ Международного конгресса исторических наук в Осло // Новая и Новейшая история. – 2001. – Январь-февраль. – №1.

540. Тиховский Ю. Так называемая „Краткая киевская летопись”. – К., 1893. – 11 с.

541. Тодійчук О.В. Листи М.С.Грушевського до Є.Х.Чикаленка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 145-162.

542. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – С. 29-62.

543. Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М.Грушевський) // ЛНВ. – 1901. – Т. XXIX. – С. 43-53.

544. Трофимук М. „Історія української літератури” Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 241-245.

545. Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконніков // Іконніков В. Історичні портрети / Упоряд. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – С. 6-82.

546. Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 161-221.

547. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 218 с.

548. Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С.Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 263-280.

549. Фізер І. Михайло Грушевський як літературознавець та історик літератури // Слово. – Нью-Йорк, 1968. – № 3. – С. 316-329.

550. Фізер І. До історіософії „Історії української літератури” М. Грушевського // УІ. – 1991-1992. – Т. XXVIII-XXIX. – С. 249-255.

551. Франко І. Нарис історії української літератури до 1890 року // Зібрання творів: У 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194-470.

552. Франко І. Причинки до історії України-Руси // Зібрання творів: У 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 47. – С. 453-454.

553. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. – Випуск 6. – Одеса: ОДУ імені І.І. Мечникова, 1998. – 320 с.

554. Хмылев Л.Н. Методологические аспекты исторической науки на рубеже XIX и XX вв. // Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. – М.: Наука, 1996. – С. 225-229.

555. Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – 1941. – № 12. – С. 228-253.

556. Черниш Н. Историко-соціологічний метод М.Грушевського і сучасність // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 324-327.

557. Чесноков В.И. О некоторых сторонах подготовки историков в российских университетах XIX- начала XX вв. // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 204-209.

558. Чечулин Н. Рец. на: Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Спб, 1904 // Журнал министерства народного просвещения. – 1905.- № 4. – С. 393-399.

559. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907): В 3-х ч. – Львів, 1925. – 520 с.

560. Чикаленко Є.Х. Щоденник 1907-1917. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.

561. Чижевський Д. Грушевський як історик літератури // Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 1. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1959. – С. I-XI.

562. Чишко В. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис... д-ра істор. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства. – К., 1997. – 48 с.

563. Чернопиский М. Михайло Грушевський – літературний критик // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 246-256.

564. Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924-1934 роках // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 325-349.

565. Шартъе Р. История и литература // Одиссей: Человек в истории. 2001. – М., 2001. – С. 162-175.

566. Шартъе Р. История сегодня: сомнения, выводы, предложения // Одиссей. Человек в истории. 1995. – М.: Наука, 1995. – С. 192-206.

567. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5-22.

568. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність. Монографія. – Миколаїв – Одеса: Тетра, 2002. – 260 с.

569. Шмидт С.О. Историографические источники и литературные памятники // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 92-98.

570. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М.: «Наука», 1976. – С. 264-274.

571. Шумелда Я. Рец. на: Грушевський М. Володимир Боніфатійович Антонович, 1834-1908-1984. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: УІТ, 1985 // УІ. – 1986. – № 3-4. – С. 148-150.

572. Щербина В. Рец. на: Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т.1 // Киевская старина. – 1896. – Ч. 7-8. – С. 37-41.

573. Щербина В. Рец. на: Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т.3 // Киевская старина. – 1898. – Ч. 1. – С. 25-27.

574. Яворский М.И. Записка об ученых трудах проф. М.С.Грушевского. – Ленинград, 1929. – 27 с.

575. Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. – Том 1. – Одеса: ДВУ, 1929.

576. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 86-97.

577. Ярошевский М.Г. Трехаспектность науки и проблемы научной школы // Социально-психологические проблемы науки: Ученый и научный коллектив. – М.: Наука, 1973. – С. 174-184.

578. Ястребов Ф. Тому дев'ятого перша половина // Прапор марксизму. – 1930. – № 1. – С. 133-148.

579. Ясь О.В. Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 92-97.

580. Andrusiak M. Historjografja ruska (ukraińska) w latach 1921-1930 // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – S. 57-64; 299-318.

581. Balzer O. W obronie historiografii naszej // Serejski M. H. Historycy o historii. – Warszawa, 1963. – T. 1. – S. 370-377.

582. Baranowski B., Libiszowska Z. Problemy narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – № 2.

583. Beauvois Daniel. Spory historyków (Francja, Rosja, Polska) wokół Ukrainy-Rusi // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. – T.2. – Lublin, 2000.

584. Bilas L. Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M.Hrussevskys // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – München, 1956. – Heft 3. – P. 262-292.

585. Borschak Elie. Mykhailo Hrushevskij (1866-1934) // Le Monde Slave. – Paris, 1935. – Vol. 12. – N 1. – P. 12-35.

586. Brückner A. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – 1906. N 20. – S. 664-679.

587. Choulguine A. Michel Hrouchevski et sa conception de l'histoire de l'Est // Hrouchevski M. Cours l'histoire de l'Ukraine. – Paris, 1959. – P. 233-242.

588. Czolowski Dr.A. Gruszewski M.: Juźnorusskije gospodarskije zamki w połowyni XVI wieku. Moskwa, 1890. Str. 33 // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik VII. – Zeszyt IV. – Lwów, 1893. – S. 706.

589. Doroshenko D. Mychajło Hruševskij (1866-1934) // Ost-Europa. – Berlin, 1935. – N 4. – P. 213-216.

590. Dr. Czef [Cz. Frankiewicz]. Poglądy historyczne Prof. M.Hruszewskiego w "kwesii ukraińskiej" w świetle krytyki naukowej. – Lublin, [1916]. – 16 S.

591. Duleba Alexandr. Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vyvinu a medzinarodne postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko. – Bratislava, 2000.

592. Gawroński R. Włodzimir Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. – Lwów, 1912. – 144 s.

593. Grabski A.F. Historia historiografii w strukturze nauki historycznej // Między historią a teorią. Refleksję nad problematyką dziejów wiedzy historycznej. – Warszawa – Poznań, 1988. – S. 230-241.

594. Grabski A.F. Problem syntezy w historii historiografii. Uwagi dyskusyjne // *Historyka*. – T. XX. – 1990. – S. 3-10.

595. Grabski A.F. “Повесть временных лет” jako źródło do dziejów Polski w świetle nowszej literatury // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. – 1955. – № 1-2. – S. 258-292.

596. H.T.: Gruśewskij M.S. Samowidec Ruiny I ego późniejsze ożrazenia // *Balticoslavika*. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1936. – T. II. – S. 300-301.

597. Hoetzsch O. Michael Hruśevskij // *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*. – Bd. 9. – 1935. – N 5. – S. 160-164.

598. Jablonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriceskije oczerki. Kijew 1894) // *Kwartalnik Historyczny*. – *Rocznik XI*. – Lwów, 1892. – S. 64-73.

599. Kadlec K. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси // *Sborník Ved Právních a Státních*. – 1909. – N. 9. – S. 52-98.

600. Kaminski Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historyczny prof. Hruszewskiego. – Lwów, 1909. – 11 s.

601. Kloczowski Jerzy. Tolerancja w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej: konstytucja z 1573 roku o zachowaniu pokoju religijnego // *Historia Europy Srodkowo-Wschodniej*. – T.2. – Lublin, 2000.

602. Koch Hans. Dem Andenken Mychajlo Hruśevskij's (29. September. 1866 – 25 November 1934) // *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. – 1935. – N 11. – S. 3-10.

603. Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M.Hruszewskiego Historiji Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 S.

604. Korduba M. Rozwój i obecny stan badań nad latopisami staroruskimi // *Balticoslavika*. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1936. – T. II. – S. 160-203.

605. Krakowski S., Grabski A.F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. – 1956. – № 3-4. – S. 180-214.

606. Krupnytskyi B. Critique from the Ukrainian Point of View of the Traditional Division into Periods of Russian History // *The Ukrainian Review*. – London, 1954. – V. 1. – N. 1. – P. 5-12.

607. Krupnytskyi B. Die archäographische Tätigkeit M.Hrushevskyj's // *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. – Breslau, 1935. – Bd. XI, H.III/IV. – P. 611-621.
608. Krupnytskyi B.M.Hruschewskyj als Wissenschaftler // *Beiträge zur Ukrainekunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts*. – Berlin, 1935. – Helf 3. – P. 14-28.
609. Maternicki J. Historia historiografii polskiej – czas na syntezę // *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej*. – Rzeszów, 1998. – S. 13-29.
610. Mazoun A. Necrologie // *Revue des etudes slaves*. – 1935. – N 15. P. 185-187.
611. Mazour A.G. *Modern Russian Historiography*. – 2-nd ed. – Westport, London: Greenwood Press, 1975. – 224 d.
612. Młynarski Z. Polsko-ukraińskie braterstwo w walkach narodowo-wyzwoleńczych XIX i XX wieku // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. – 1955. – № 1-2. – S. 43-69.
613. Ohloblyn O. Michael Hrushevskyi: Foremost Ukrainian Historian // *Ukrainian Quarterly*. – New York, 1966. – Vol. 22. – N. 4. – P. 322-333.
614. Ohloblyn O. *Ukrainian Historiography (1917-1956)* // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – 1957. – Vol. V-VI. – P. 307-435.
615. Pomorski Jan. *Metodologia historii a historia historiografii // Środowiska Historyczne II Rzeczypospolitej*. – Część II. – Warszawa, 1987. – S. 51-70.
616. Poppe A. *Introduction to Volume 1 // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus: Vol 1*. – Edmonton-Toronto, 1997. – P. XLIII-LIV.
617. Poppe A. *Pochwała Wielkiego Mistrza. Uwagi na marginesie wznowien "Historii Ukrainy-Rusi" Mychajły Hruszewskiego (Kijow, 1991-1994) // Marra Mundi. Zбірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. – Львів-Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1996. – С. 698-709.
618. Prymak T. *Mykhailo Hrushevsky and the politics of national culture*. – Toronto, 1983. – 488 p.
619. Puzsak L. *Святе Письмо в методологічному полі „Історії української літератури” Михайла Грушевського // Roczniki Humanistyczne*. – Tom XLV-XLVI. – Zeszyt 7. – Lublin, 1997-1998. – S. 107-117.

620. Serczyk Jerzy. 25 wieków historii. Historycy i ich dzieła. – Toruń, 1994.

621. Simpson G.W. Hrushevskiy Historian of Ukraine // *Ukrainian Quarterly*. – New York, 1944. – Vol.1. – P. 132-139.

622. Sonevitsky L. The views of M.Hrushevskiy as reflected in his treatment of the history of Ukraine // *Записки НТШ*. – Т.202. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982. – С. 263-275.

623. Suszko H. *Latopis Hustyński*. Opracowanie, przekład i komentarze. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 347 s.

624. Sysyn Frank E. Introduction to the History of Ukraine-Rus // Hrushevskiy M. *History of Ukraine-Rus: Vol 1*. – Edmonton-Toronto, 1997. – P. XXII-XLII.

625. Szaraniewicz I. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Latopisie „Welikoho kniaźtwa litowskogo i żomojtskoho”. – Kraków, 1882. – 65 s.

626. Szarlowski A. Gruszewskij M.: Oczerk istorii Kijewskoj zemli ot smierti Jaroslawa do konca XIV stoletia. Kijow 1891. Str. 520 Gruszewskij M.: Wolynskij Wopros 1097-1102. Kijow 1891. Str. 37 // *Kwartalnik Historyczny*. – Rocznik VII. – Zeszyt IV. – Lwów, 1893. – S. 139-142.

627. Thompson James Westfall. *A History of Historical Writing*. – T.2. – New-York, 1967. – 414 d.

628. Turska H. Gruśewskij M.S. O tak nazywajemoj „Lwowskoj letopisi” i ee predpolagajemom avtore // *Balticoslavika*. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1933. – T. I. – S. 188-189.

629. Vernadsky G. Preface // Hrushevskiy M. *A History of Ukraine*. – New Haven: Yale University Press, 1941. – P. V-VI.

630. Wynar L. Mykhailo Hrushevs’kyi: His Life and Works // Mykhailo Hrushevs’kyi (1866-1934). *Bibliographic sources*. – New York – Munich – Toronto, 1985. – P. IX-XV.

631. Z. B.-S.: Gruśewskij M.S. Ob ukrainskoj istoriografii XVIII veka neskolko soobraženij // *Balticoslavika*. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1938. – T. III. – S. 406.

Довідкові видання

632. Василенко Н. Грушевский Михаил Сергеевич // Новый энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. – Спб, 1913. – Т. 15. – С. 155-157.
633. Дорошенко Д., Оглоблин О. Михайло Грушевський (1866-1934) // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 406-408.
634. М.Р. [Рубач М.] Грушевский Михаил Сергеевич // Большая советская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 19. – С. 673-676.
635. Онацький Є. Михайло Грушевський // Українська мала енциклопедія. – Буенос Айрес, 1957. – Ч. 1. – С. 285-286.
636. Романенчук Б. Михайло Грушевський // Азбуковник. Енциклопедія української літератури. – Філадельфія, 1973. – Ч. 2. – С. 496-501.
637. Рубач М. Грушевский Михаил Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. – М., 1963. – Т. 4. – С. 858-859.
638. Славинский М. Грушевский Михаил Сергеевич // Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат. 13-е стереотипное издание. – М., б.д. – Т. 17. – С. 265-268.
639. Frederiksen Oliver J. Hrushevsky Michael // Slavonic Encyclopaedia. – New York, 1949. – P. 525.
640. Hruschewskij Mychajlo // Schweizer Lexikon. – Zürich, 1947. – Vol. 5. – P. 187.
641. Hruschewskij // Brockhaus Enzyklopädie. – Wiesbaden, 1969. – Vol. 8. – P. 704.
642. Hruševskij Michail // Lietuviu Enciklopedija. – Boston, Mass., 1956. – Vol. 8. – P. 318-319.
643. Hrushevs'kyi Mychail Sergeevich // McGraw Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. – New York, 1961. – P. 235.
644. Hrusjevskij // Svenks Uppslagsbok. – Malmo, 1949. – Vol. 13. – P. 851-852.
645. Wynar Lubomyr. Hrushevs'kyi Mykhailo // The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. – Gulf Breeze, Florida, 1979. – Vol. 14. – P. 91-93.